

ئۇيغۇرخەلق رىۋايەتلىرى

(شەخسلەر، ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر)

3

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: غەيرەتجان ئوسمان

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەرکىن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: شادىيە ھاشىم

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى (3) (شەخسلەر، ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر) نەشىرگە تەييارلىغۇچى: غەيرەتجان ئوسمان

*

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 - قورۇ، پ: 830001)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسا زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۆلچىسى: 1168 × 850م، 32 كەسەم، باسا تاۋىقى: 9.875

1998 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى

1998 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلشى

ISBN7-5371-2861-8/Z·38

سانى: 1-7,030

باھاسى: 12.80 يۈەن

تۈپلەشتە خاتالىق بولسا زاۋۇتتىن بىۋاسىتە تېگىشۋالسىڭىز بولىدۇ.

مۇندەرىجە

1	قاراخان تەڭرى ۋە كىشى
2	ئوغۇزخان
96	ئوغۇزخان ۋە كۆلتېگىن
98	قايان، نوگوز ۋە ئەرگىنەقۇن
101	خورخان ۋە قىزىل گوشۇ، قارا گوشۇ
103	ئاشىد ۋە ئاشىد غارى
105	ئاشىنا ۋە تۈركلەر
107	ئاپراسىياپ ھەققىدە رىۋايەت
112	كەيخسراۋ
116	سىياۋۇش
121	زوھاك شاھ
130	تۇمارىس
134	شېراق
138	خاقان شۇ
141	يەكەن مەلىكىسى
143	بۆگۈخان
150	مۇدۇ تەڭرىقۇت
160	تۈرك
164	ئېل ئىلتەر ۋە كۆل ئېركىن
167	ئەل ئىلتەر، كۆل ئېركىن ۋە قاراخان

168	 ئۇيغۇر موما
170	 كۈسەن خانى ئاچۇر (ئالپ چور)
171	 غازىباي
173	 تاتالغاتا
175	 قۇتقا
177	 تاتاتۇڭا
179	 چوققىرىشىت ۋە نوقتىرىشىت
182	 ئەبۇ ھەسەن
186	 كىتاۋبەگ ۋە ئالتۇن يارۇق
187	 توپ ئاتار غوجام
190	 فارابى
194	 سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان
205	 ئابدۇللا بۇغرا
207	 قىزىلچى خېنىم
210	 ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام
215	 ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان
219	 نۇرئەلا نۇرخان
223	 يۈسۈپ قادىرخان مەلىكىسىنىڭ نىكاھلىنىپ چۈش كۆرگەنلىكى ھەققىدە
226	 بۇۋى مەريەم خېنىم
229	 رابىيە كاشىغەرى
232	 مەھمۇد كاشىغەرى ھەققىدە رىۋايەتلەر
243	 نەۋائى
252	 سۇلتان سەئىدخان
261	 ئابدۇرېشىدخان

265	 ئاماننىساخان
268	 مىرزا ھەيدەر
272	 ئىپارخان
275	 ئابدۇكېرىمخان
278	 ياقۇپبەگ
282	 چالا تۇڭچى
284	 سادىر پالۋان
287	 سائادەت بەگ
290	 شاھ مەشرەپ
299	 مۇسابايوف
304	 تەجەللى

قاراخان تەڭرى ۋە كىشى

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، يەر - زېمىنمۇ، كائىناتمۇ يوق ئىكەن. قاراخان تەڭرى ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئادەم بالىلىرىنىڭ ئەجدادى «كىشى» نى يارىتىپ، ئۇنى ئۇلۇغ كۆلنىڭ ئاستىدا ماكانلاشتۇرۇپتۇ. «كىشى» سۇ ئاستىدا ئۇزۇن يىللار ياشاپ، ئىنتايىن زېرىكىشلىك ھېس قىپتۇ ۋە بەك ئازاب چېكىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، كىشى قاراخان تەڭرىگە ئۆزىنى ئەر-كىن - ئازادە تۇرىدىغان يەرگە چىقىرىپ قويۇشنى ئىلتىجا قىلىپ كۆپ يالۋۇرۇپتۇ. قاراخان تەڭرى «كىشى» نىڭ ئالدىسىگە چىددى-ماي ھەم يالۋۇرۇشلىرىدىن تەسلىنىپ، «كىشى» گە سەن دەسسەپ تۇرغان سۇنىڭ ئاستىدىكى تۇپراقتىن چامىڭنىڭ يېتىد-شىچە ئېلىپ، سۇ ئۈستىگە چىققىن، دەپ ۋەھى قىپتۇ. «كىشى» بۇنىڭدىن بەك تەسلىنىپ، ئېتىكىنى تولىدۇرۇپ تۇپراق ئېلىپ ھەم ئىككى قوۋۇزىغىمۇ ئېلىپ مىڭبىر جاپادا سۇ يۈزىگە چىقىپتۇ. قاراخان تەڭرى «كىشى» گە ئېتىكىڭدىكى تۇپراقنى قوي دېگەنكەن، «كىشى» ئۇنى سۇ يۈزىگە قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن يەر - زېمىن ئاپىرىدە بوپتۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن «قوۋۇزۇڭدىكى تۇپراقنى پۈركە» دېگەنكەن، ئېگىزگە قاراپ پۈركۈپتۇ. بۇنىڭدىن ئاسمان، كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار ئاپىرىدە بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «كىشى» ئالەمنىڭ ئاقساقىلى بوپتۇ. ئۇنىڭدىن ئەۋلادلار پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ نەسلى يوقمايدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئى. مۇتىنى، ۋاقتى: 1984- يىل

ئوغۇز خان

1

بىزنىڭ نە پادىشاھنىڭكىدەك پەرمانىمىز، نە لوقماننىڭكىدەك دەرك دەرمانىمىز يوق. سازدىن - سۆزدىن ئاڭلىغانلارغا، ئاق-قارىنى ئايرىغانلارغا داستانلارنىڭ بېشى بولغان بىر داستان-مىز - ئوغۇز داستانى بار. بۇ داستان بىر يايلاق... بۇ داستان بىر بۇلاق... تارىخلار بۇ يايلاقتىن كېچەر، ئەپسانىلەر بۇ بۇلاقتىن سۇ ئىچەر، سىزمۇ ئىچىڭ بىر يۈتۈم بۇ ئابىھايات-تىن، مەرھەمەت...

بۇرۇنقى زاماندا، ئوغۇزخان دېگەن بىر ئۇلۇغ خاقان ئۆتكەندە-كەن. تاغۇ تاشقا ھۆكىمى، بۆرى-قۇشقا سۆزى ئۆتكەنكەن... ئۇ دۇنياغا كەلگەندە دۇنيا يېڭىۋاشتىن بىر ياشقا كىرىپتۇ. گۈزەللىكىگە گەپ كېتەمدىغان. ئۇنى ئانىدىن تۇغۇلغان دېيىشكە تىل بارماس ئىمىش... ئاناردانىسى، نۇردانىسى، تەڭرىتاغنىڭ بىردانىسى، قاشلىرى بار ئىمىش قەلەم قارىسى، كۆزلىرى بار ئىمىش ئاھۇ يازمىسى، ئېغىزلىرى ئويماق كەبى، داستان بولغۇ-دەك قالغان يېرى، پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆپلۈك نۇرى، كۆكسىدە بار ئىمىش ئۈچ تال مويسى: بىرى ئارسلان، بىرى يولۋاس، بىرى بۆرى تۈكى، ھېچكىمنىڭكىگە ئوخشاشماس ئىد-مىش مېجەز - خۇيى. كۈلسە گۈللەر ئېچىلار ئىمىش، يىغلىسا ئۈنچىلەر چېچىلار ئىمىش. ئاجايىپ بىر ئىنسان ئىمىشكى،

كىمىنىڭمۇ كۆرگۈسى كەلمىسۇن ئۇنى...
ئانىسىنىڭ سۈتىنى بىر شوراپلا ئىككىنچى ئەمىگەنمىش.
قۇرۇق نان يەپ، قۇرۇق ئاش ئىچەر ئىمىش. گەپ قىلسا ئاغزىدىن بال ئېقىپ، تىلىدىن قايماق تامار ئىمىش... كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە چوڭ بولۇپ، قىرىقىغا توشماي ماڭغانمىش. ئايىغى يەتكەن يەرلەردە لالە - سۈمبۇللار ئۈنەر ئىمىش، خۇش پۇراقلار چاپار ئىمىش.

نە ياشقا باقماپتۇ، نە باشقا، نە ئويۇنغا قەتئىيلىماپتۇ، نە تاماشىغا... بىر كۈن ئات چېپىشتۇرسا، بىر كۈن ئوق ئېتىپتۇ. ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشنى ئېتىپ چۈشۈرۈۋالالايدىغان ئادەم يىرتە-قۇچ ھايۋاننىڭ پېيىگە چۈشمەي قالسۇنمۇ!
گاھ ئېقىن بولۇپ ئېقىپ، گاھ دەريا بولۇپ تېشىپ، كۈندىلەرنىڭ بىرىدە قىرىق پالۋانغا باش بوپتۇ. ئەمدى ئۇ ئۆيىگە، يۇرتقا سىغىسۇنمۇ! قىرىق پالۋاننى كەينىگە سېلىپ، يايلاقنىڭ قارلىقى، يات ئەلنىڭ قانلىقى دېمەپتۇ. تاغدىن تاغقا، يۇرتتىن يۇرتقا سۈدەك ئېقىپ يۈرۈپتۇ.

ئۇياقلاردا بىر ئورمانلىق بار ئىكەن. ئىچىدە قىزىل تۇمشۇق كەكلىكلەر، سۈرمە كۆزلۈك كېيىكلەر ئوينىشىپ يۈرىدىكەن. شارقىراپ ئاققان سۇلارنىڭ، شىلدىرىلغان ياپراقلارنىڭ، سايىراشقان قۇشلارنىڭ سادالىرى قوشۇلۇپ كىشىنى مەپتۇن قىلىدەكەن. بۇ ئورماندا يەتتە باشلىق بىر دىۋە بولۇپ، ئۇ يەرگە كىرگەن نەرسە ساق چىقمايدىكەن. بۇ دىۋە سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا زوڭ ئولتۇرۇۋېلىپ، ئاغزى ئېچىلغان ھامان قۇربانلىرى كەلتۈرۈلمىسە، بىر يۈتۈم سۇغا «سۇف» دەپ، قانچىلىگەن غۇنچە بويۇقلارنى چاينىماي يۇتۇۋېتىدىكەن. ئادەم دېگەن يەردىن چىقمايدۇ - دە! بۇ ۋەجىدىن قانچىلىگەن ئوچاقلارنىڭ كۈلى توزۇپ، قانچىلىگەن زېمىنلار قۇرۇپ چۆل بوپتۇ. يۇرت - يايلاق چىمدى-سۈنمۇ بۇنىڭغا!

زامانلاردىن بۇيان نى - نى پالۋانلار توپلىشىپ بېرىشىپتۇ،
لېكىن ئۇنىڭ تېرىسى تۆمۈردىن، باغرى پولاتتىن قاتتىق ئىدى.
مىش. ئوق ئېتىپتۇ، تەگمەپتۇ؛ قىلىچ چېپىپتۇ، كەسمەپتۇ؛
نەيزە سانجىپتۇ، تەشمەپتۇ؛ تاغۇ تاشنى بېشىغا ياغدۇرۇپتۇ، بىر
تال مويىمۇ تەۋرىمەپتۇ.

ئانلار تاش يۈرەك بولغان بىر كۈنى، ئوغۇز ئورمانغا قاراپ
يول ئاپتۇ. ئۇنىڭ نىيىتىنى كۆزىدىن پەم قىلغانلار:
— ئەي ئوغۇل، پۈتۈن دۇنيانى كەزسە، باتۇرلۇقتا سېنىڭ
ئالدىڭغا ئۆتىدىغىنى يوق، لېكىن بۇ دېۋە ئوينىشىدىغان مەخلۇق
ئەمەس. جېنىڭدىن تويدۇڭمۇ سەن! — دەپ يولدىن قايتۇرماقچى
بوپتۇ، لېكىن ياش يىگىت:

— مەن بۇنىڭغا ئەدە قىلدىم. ئۆلسەم يەر خۇش بولار،
قالسام ئەل... — دەپ مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، جىلغىلاردىن سەل-
دەك، تۆپىلەردىن بوراندەك ئۆتۈپ بارماقچى بولغان يەرگە يېتىپ
بېرىپتۇ. ئۇ بىر كۈنى بىر كېيىكنى تۇتۇپ سۆگەت تېلى بىلەن
بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپتۇ. . . تاڭ سەھەردە بېرىپ قارىسا،
كېيىكنىڭ ئورنىدا بوران ئۇچۇۋېتىپتۇ. بۇ كۈنمۇ بىر جانىۋارنى
قولىغا چۈشۈرۈپ، كۈمۈش كەمىرى بىلەن دەرەخكە باغلاپ قويۇپ-
تۇ. . . ئەتىسى يەنە بېرىپ قارىسا، ئۇنىڭ ئورنىدىمۇ شاماللار
چىقىۋېتىپتۇ! شۇنداق قىلىپ دېۋىنى بۇ يەرگە ئۆگىتىۋاپتۇ. ئۇ
كېچە بېشىنى ئاللىقىنىغا ئېلىپ دەرەخنىڭ تۈۋىدە ماراپ يېتىپتۇ.
قاراڭغۇ چۈشۈشكە باشلاپتۇ. نە قورقسۇن، نە قورۇنسۇن، يۈرد-
كى ئېغىپمۇ قويماپتۇ. ئورماندا بىر دەھشەتلىك سادا كۆتۈرۈ-
لۇپ، تاللار باشلىرىنى ئېگىپ، ياپراقلىرى يەرنى قاپلاپتۇ. . .
ئامان - زامان دېمەپتۇ، شۇ ئەسنادا قارا دېۋە قارا بوراندەك
ئېتىلىپ كېلىپ، ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا تېگىپتۇ. لېكىن، ئوغۇز-
نىڭ بىر تال مويىمۇ تەۋرىمەپتۇ. ئۇ ياراتقان ئىگىسىگە سېغىنىپ
شاپ پىچىقىنى قولىغا ئېلىپ، دېۋىنىڭ بېشىغا بىر ئېتىپتىكەن،

ئەۋىلى خۇدا، دىۋە جەھەننەمگە راۋان بوپتۇ. ئوغۇز قاراپ تۇر-
سۇنمۇ، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ...
بۇ خەۋەر تارقالغاندا يايلاقنىڭ، يۇرتنىڭ كامالى كۈلۈپتۇ.
شۇنداق بىر ھېيت - مەرىكە قىلىشىپتۇكى، پەلەكمۇ خوش
بوپتۇ. شۇ كۈندىن كېيىن ئىنسانلار پالۋانلار بېشى ئوغۇزنى
خانلاردىن ئۈستۈن خان بىلىپ باشلىرىغا تاج قىپتۇ...
كۈنلەردىن بىر كۈنى، ئوغۇز بىر تاغنىڭ چوققىسىدا ئىبا-
دەت قىلىپ ئولتۇرغىنىدا بىردىن ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق بېسىپ،
كۆز كۆزنى كۆرگىلى بولماي قاپتۇ. بۇ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە
كۆپكۆك بىر نۇر پەيدا بوپتۇ... ئۇ ئۇدۇل قارىسا نە ئاي
ئەمەس، نە يۇلتۇز ئەمەس، ئاي بىلەن تەڭلەشتۈرسە كۈن بولۇپ
تۇغقان بىر قىز ئىمىش. كۈلسە نۇرمۇ كۈلەر ئىمىش، يىغلىسا
نۇرمۇ يىغلار ئىمىش... ئوغۇز بىر قاراپ ئەس - ھوشىنى
يوقىتىپتۇ، يەنە بىر قاراپ ئېسىگە كەپتۇ...
كېيىن ئۇلار قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ مۇرادىغا
يېتىپتۇ... ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. ئوغۇزنىڭ بۇ نۇر جامالدىن
ئۈچ ئوغلى بوپتۇ. بىرى قۇياش، بىرى ئاي، بىرى يۇلتۇز
ئىكەن...

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز شىكارغا چىقىپتۇ... مېڭىپتۇ -
مېڭىپتۇ، چىمەنلىكلەرنى كېزىپتۇ، لالە - سۈمبۈل تېرىپتۇ،
باي - جىلغىلار ئېشىپتۇ، ئالدىدا كۆپكۆك بىر كۆل
پەيدا بوپتۇ... كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرەخ، دەرەخ-
نىڭ ئۈستىدە بىر قىزنى كۆرۈپتۇ. گۈزەل دېسە دېگۈچىلىكى
ئىمىش، بېقىشلىرى ئاھۇ كېيىكتەك، يېقىشلىرى قىپقىزىل
غەدەك ئىمىش. كۈلسە كۆلۈم كۈلەر ئىمىش، يىغلىسا كۆلۈم
يىللار ئىمىش... ئادەمنى كۆرسە چىراي ئاچماس، قېمىزدەك
بىپ ئاقماس ئىمىش. خوجا ئوغۇزنىڭ يۈرىكىگە شۇنداق بىر

ئوت چۈشۈپتۈكى، كۆيۈپ كۈل بولۇشقا ئاز قاپتۇ. «قانداق قىلاي، ئۇ پېشانەمگە يېزىلغان بولسا، بۇمۇ يۈردىكىمنىڭ بىر ئاغرىقى!» دەپ ئۇنىڭ بىلەن ۋىسال ئارزۇسىغا يېتىپتۇ. ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ، بۇ ئاھۇ كۆزلۈكتىنمۇ ئۈچ پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بىرى كۆك، بىرى تاغ، بىرى دېڭىز بولۇپتۇ. تەڭرى ئوغۇزنى ھەممە مۇرادىغا يەتكۈزۈپتۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ھاسىل بولمىغان بىر مۇرادى قاپتۇ. . . . كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئەلگە چوڭ داستىخان سېلىپ توي بېرىپتۇ. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممە بەگلەرنى تەكلىپ قىلىپ، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئىززەتلىگەندىن كېيىن:

— ئەي باتۇرلىرىم، پالۋانلىرىم، — دەپتۇ ئوغۇز، — تەڭرى خالاپتىكەن، سىلەرگە خان بولدۇم، خاقان بولدۇم، تەختكە چىققان كۈنۈمدىن بېرى زىممەمگە چۈشكەننى قىلدىم. ئۆيۈڭلارنى ئۆيۈم، ئوچىقىڭلارنى ئوچۇقۇم بىلىپ يىغلىغانلار بىلەن يىغلىدىم، كۈلگەنلەر بىلەن كۈلدۈم. بۇ تۈپرىقىمىزنى شۇنداق بىر تىرىكچىلىك مەئىشتىگە ئېرىشتۈردۈمكى، ئەمدى نە دېۋىلەر كېلەلمەس، نە جىن - شەيتانلار تېگەلمەس بولدى... لېكىن، يايلىقىمىز بىر غېرىچ، يۇرتىمىز بىر غۇلاچ. بۇ يەرلەر - گە سىغماس بولدۇق... بىلىكىمگە بىلەك، يۈرىكىمگە يۈرەك بولساڭلار شۇ دۇنيانى ئاللىقىنىمغا ئېلىپ، يەتمىش ئىككى مىل - لەتنى بىر تۇغ ئاستىغا توپلاشنى ئويلايمەن. تىلىڭلارنىڭ تېگىدە - كىنى ئېيتىڭلار ئەمدى!

بۇنداق خانغا كىم قۇربان بولماس... ئوغۇز بەگلىرى بىر ئېغىزدىن:

— ئەي خانلار خانى، — دەپتۇ، — كۆڭلىڭىزگە شۇ ئوي كەلگەن بولسا ھەممىمىز ئاغزىڭىزغا قارايمىز. نامىڭىز نامىمىز، مۇرادىڭىز مۇرادىمىز؛ ئۆل دېگەن يېرىڭدە ئۆلىمىز، قال دېگەن

يېرىڭدە قالىمىز...

— بۇيرۇقۇمغا باش ئەگكەنلەرنى بېشىمغا ئالىمەن، بېرىپ يەنە ئۆز دۆلىتىنى سورىسۇن، لېكىن باش ئەگمىگەنلەرنىڭ جېنىغا ۋاي، ئەجىلگە ھازىر بولسۇن!...

ئۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ ئوڭ قانىتىدا «ئالتۇن خان»، سول قانىتىدا «كۈمۈش خان» دېگەن خانلار بار ئىكەن. ئالتۇن خان پەرماننى ئالغاندا، سۆيۈنۈپ بېشىغا قويۇپتۇ:

— تاجۇ تەختىمگە تەگمىگەندىن كېيىن، بار — يوقۇم ئۇنىڭ بولسۇن! — دەپ ئوغۇزنىڭ تۇغى ئاستىغا كىرىپتۇ. لېكىن، كۈمۈش خان: «مەن ھېچكىمنىڭ تۇغى، بويۇنتۇرۇقى ئاستىغا كىرمەيمەن، كەلگۈچى بولسا كۆرىدىغىنى بار!» دەپ مەيدانغا چىقىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئوغۇز دەرغەزەپكە كەپتۇ: «ئەمرىمگە قارشى چىققان سەنمۇ!» دەپ ئۇنىڭغا قارشى ئاتلىنىپتۇ. لەشكەر ئۈستىگە لەشكەر يىغىپ، نەيزىلەر ئورمان بوپتۇ. قارا تاغدىن كەلگەن قارا سەلدەك ئېقىپ قۇش ئۇچماس، كارۋان كەزمەس بىر يەرگە كەپتۇ. ئوغۇزخان كېلىپ ئولتۇرا — ئولتۇرمايلا چېدىرنىڭ ئىچىگە بىر يورۇقلۇقنىڭ شولىسى چۈشۈپتۇ. بۇ شولا ئىچىدىن كۆك يالىلىق بىر بۆرى چىقىپ:

— نېمە تىلىكىڭ بولسا مەندىن تىلە، — دەپ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. ئۇلار مېڭىپتۇ... «ئىدىل» دېگەن دەريانىڭ بويىغا يېتىپتۇ. ھالبۇكى، كۈمۈش خانمۇ تاغۇ تاشنى توپلاپ ئۇ دەريا-نىڭ بېشىغا كەپتىكەن. شۇنداق بىر يىغا بوپتىكى، يازسا — يازسا تۈگىمەس بىر داستان بوپتۇ... دەريا قان بولۇپ ئېقىپ، ئاتلارنىمۇ سۇغارغىلى بولماپتۇ. قېنى ئۇ يوغان گەپ قىلغان كۈمۈش خان! تاتلىق جېنىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. تاجۇ تەختى ئوغۇزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپتۇ.

بۇ قانلىق يېغىدىن كېيىنمۇ توپىلاڭ بېسىلماپتۇ...

«شائىر سۆزى ئۆز بولۇر، كۆپ ئۇراز تىساق سۆز بولۇر» ،
ئوغۇزخان يەنە بىر نەچچە ئۆتكىلى بولماس سۇلاردىن ئۆتۈپ،
ئاشقىلى بولماس تاغلارنى ئېشىپ، يېڭىلىمەس ياۋلارنى يېڭىپ،
ئېچىلماس قەلئەلەرنى ئېچىپ، يەتتە ئىقلىم، تۆت ئەتراپنى بىر
تۇغ ئاستىغا توپلاپتۇ. ئۆز تۇغى ئاستىغا ئالغان يەرلەرنى بىلىكى
ھەم يۈرىكىگە ئىشەنگەن خان - خانىملارغا تاپشۇرۇپ، ئۇلاردىن
بىرىگە: «ئال، ساقلا، ساڭا ئاتا قىلدىم بۇ يېشىل يۇرتنى!»
دەپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ ئۇرۇقنىڭ نامى «ساقلىغۇچ»
بوپتۇ. . . يەنە بىرىگە: «تۇر، بۇ يەردە، يوغىنىغىنىڭچە يوغىنا
بۇ يۇرتتا!» دەپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ جەمەتنىڭ نامى
«تۇرغۇچ» بوپتۇ. يەنە نېمىلەر بولغانلىقىنى كىم بىلسۇن، خاد-
لار خانى قىلىچىنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن قولغا چۈشكەن، تاپىنى
يەتكەن يەرلەردە يىگىرمە نەچچە بەگلىك قۇرۇپ، ئۆز يۇرت -
يايلىقىغا قايتىپتۇ. دەرۋەقە، ئۇنىڭ چاچلىرى شۇ يوللاردا ئاقىد-
رىپتۇ...

شۇ زامانلاردا «قۇتلۇق» دېگەن ياشانغان ئاقساقاللىق بىر
خوجا ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئەقىل - پاراسەتلىك كىشى بولۇپ، دۇنيا-
دا بىلمەيدىغىنى يوق، ھەر نەرسىگە ئاقىل ئەر ئىكەن. ئوغۇزخان
ئۇنى بېشىدا كۆتۈرۈپ، ھەر سۆزىنى بىر كارامەت ھېسابلايدى-
كەن.

بىر كۈنى بۇ ئاقساقاللىق خوجا چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن
بىر كۈمۈش ئوق كۆرۈپتۇ. ئالتۇن ياننىڭ كىرىچى كۈندۈز تەرەپ-
كە سوزۇلسا، كۈمۈش ئوق كېچە تەرەپكە ئۇچۇپتۇ. ئۇ تالڭ
سەھەردە ئوغۇزخاننىڭ ئالدىغا بېرىپ چۈشكەن خەيرلىك تەبىر
بەرگەندىن كېيىن ئوغۇزغا بېشارەت قىپتۇ. خانلار خانىمۇ ئۇنىڭ
تەلىمى بويىچە ئوغۇللىرىنى چاقىرتىپ:
— ئەي ئوغۇللىرىم، ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى غەنىمەت. چوڭ

ئوغۇللىرىم ئەتىلا كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىڭلار، كىچىك ئوغۇللىرىم كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىڭلار. قىسمىتىڭلاردا نېمە بولسا شۇ چىقار تەلىيىڭلارغا! - دەپ ئۇلارغا بەخت تىلەپتۇ...

قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلار كۈنچىقىش تەرەپكە؛ كۆك، تاغ، دېڭىزلار كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇلار مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ئوي - دالا، ساي - سالا دېمەپتۇ، ئالتە ئاي بىر كۈن مېڭىپتۇ. كۈنچىقىشقا ماڭغان چوڭ قېرىنداشلار بىر ئالتۇن يا تېپىپتۇ، كۈنچىقىشقا ماڭغان كىچىك قېرىنداشلارمۇ بىر كۈمۈش ئوق تېپىپتۇ!

«مانا بۇ دۇنيادىكى نېسىۋىمىز!» دېيىشىپ، ئەكىلىپ ئاتى-سىنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. ئوغۇز خۇرسەن بوپتۇ ۋە ئالتۇن يانى ئۈچكە بۆلۈپ چوڭ ئوغۇللىرىغا بېرىپ:

— ئەي چوڭ ئوغۇللىرىم، — دەپتۇ ئوغۇز، — يا سىلەرنىڭ بولسۇن، يادۇر ئوقنى ئاتقان، سىلەرمۇ يادەك بولۇڭلار. بۇنىڭدىن كېيىن «كۆك ئوق»^① بولسۇن نامىڭلار، — دەپتۇ. ئاندىن كۈمۈش ئوقنىمۇ ئۈچكە بۆلۈپ كىچىك ئوغۇللىرىغا بېرىپ:

— ئەي كىچىك ئوغۇللىرىم، — دەپتۇ ئۇ، — ئوق سىلەر-نىڭ بولسۇن. ئوقدۇر كۆكلەرگە ئېتىلغان. سىلەرمۇ ئوقتەك بولۇڭلار. بۇنىڭدىن كېيىن «ئۈچ ئوق»^② بولسۇن نامىڭلار، — دەپتۇ.

بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئوغۇزخان بىر مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ خاندان چوپانغىچە ھەممەيلەننى يىغىپتۇ ۋە ئوڭ يېنىغا قىرىق غۇلاچ ئېگىزلىكتە بىر خادا تىكتۈرۈپ، ئۇچىغا بىر ئال-تۇن توخۇ قوندۇرۇپ، تۈۋىگە بىر ئاق قوي باغلاپتۇ... سول

① «كۆك ئوق» — ئىچ ئونۇزلارغا سىمۇل.

② «ئۈچ ئوق» — سىرت ئونۇزلارغا سىمۇل.

يېنىغىمۇ شۇنداق بىر خادا تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈ-
مۇش توخۇ قوندۇرۇپ، تۈۋىگە بىر قارا قوي باغلاپتۇ. ئوڭ
يېنىدا كۆك ئوقلارنى، سول يېنىدا ئۈچ ئوقلارنى ئولتۇرغۇزۇپ
قىرىق كېچە - كۈندۈز توي - مەرىكە قىلغاندىن كېيىن خانلار
خانى سۆز ئېچىپ:

— ئەي ئوغۇللىرىم، قاناتلىرىم، قوللىرىم! مەن كۆپ يا-
شىدىم، كۆپنى كۆردۈم. دۈشمەنلىرىمنى يىغلىتىپ دوستلىرىم-
نى كۈلدۈردۈم. ئەمدى ئۆمرۈم ئاخىرلاشتى. ساناقلىق
كۈنلىرىم قالدى... پانىي دۇنيا كىمگە قالسۇن، يۇرت -
يايلىقىمنى سىلەرگە ئامانەت قىلىمەن. سۇلار قۇرۇسا قۇرۇسۇن،
كى، نەسلىمىز قۇرۇمسۇن، بۇ دۇنيادا نامىمىز ئۆچمىسۇن.
.. — دەپتۇ.

سۆزى ئاياغلىشىش بىلەن تەڭلا ئوغۇز ئارىدىن غايىب بوپتۇ.
بۇ ئۇلۇغلار ئۇلۇغى سىر بولدىمۇ، نۇر بولدىمۇ، ئۇ يېرى
نامەلۇم، ئەمما ئوغۇز خاننىڭ ۋەسىيىتى ئەمەلگە ئېشىپتۇ. دۇنيا-
دانى - نى دەريا - دېڭىزلار قۇرۇپتۇ، تۈرك نەسلى قۇرۇماپتۇ،
زامانلار كېسىلىپتۇ، كېتىپتۇ، پېلەك تارتىپ خەمەكلەپتۇ.
كۆك ئوقلار كۆپىيىپ، ئۈچ ئوقلار ئۇلغىيىپ دېگەندەك، بۇ
يايلاقتىن ئۇ يايلاققا كۆچۈپتۇ.

«مەن بەختىيار تۈرك» دېگەنلەرنىڭ بېشىغا ئەرشتىن يەنە

ئۈچ ئالما چۈشۈپتۇ...①

تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخچى ۋە تىلى ئۆتكۈر رىۋايەتچىلىرى
شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى: «نۇھ ئەلەيھىسسالام يەر يۈزىنى
ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلغاندا، شەرق ئەللىرى بىلەن تۈركىستان

تەرەپلەرنى چوڭ ئوغلى ياپەسكە بۆلۈپ بەردى. تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ ئېيتىملىرىغا قارىغاندا ياپەس «ئولجاخان» دېگەن لەقەم
بىلەن ئاتالغان. ئۇ كۆچمەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى.
يايلاق ۋە قىشلاقلرى تۈركىستاندا بولۇپ، ياز ئايلىرىنى ئىس-
پانج^① شەھىرىگە يېقىن ئورتاغ ۋە كۇرتاغ^② دېگەن جايدا، قىش
ئايلىرىنى بولسا، شۇ ئەتراپقا يېقىن (قارا قۇرۇم دەپ مەشھۇر
بولغان) قارا قۇمدىكى^③ بۇرسۇق دېگەن جايدا ئۆتكۈزەتتى. بۇ
يەردە ئىككى شەھەر بار ئىدى: بىرىنى تالاس^④، يەنە بىرىنى قارى
سايرام^⑤ دەيتتى. بۇ كېيىنكى شەھەرنىڭ ناھايىتى زور قىرىق
دەرۋازىسى بولۇپ (بۈگۈن ئۇ يەردە مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر
ياشايدۇ. قونچىنىڭ مەملىكىتىگە يېقىن بولۇپ، قايدۇغا تەۋە
ئىدى)، ئولجاخاننىڭ پايتەختى مۇشۇ يەردە ئىدى. ئۇنىڭ زىب-
ياۋقۇيخان ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى. «زىب» نىڭ مەنىسى
تەخت ۋە مەنسەپ، «ياۋقۇي» نىڭ مەنىسى خەلقنىڭ بولباشچىسى
دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئۇلۇغ ۋە شۆھرەتلىك بىر پادىشاھ
ئىدى. ئۇنىڭ قاراخان، ئورخان، كۇرخان ۋە قوزخانلاردىن ئىبا-
رەت ئابىرۇيلۇق ۋە شۆھرەتلىك تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى
قاراخان تەخت ۋارىسى بولغانلىقتىن، ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ
بولغانىدى. ئۇنىڭ تولىمۇ تەلەپلىك ۋە پادىشاھلىققا لايىق بىر
ئوغلى دۇنياغا كەلدى، ئۈچ كۈن ۋە ئۈچ كېچە ئانىسىنىڭ
سۈتىنى ئەمەمدى، ئۇنىڭ ھاياتىدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن ئانىسى

① ئىسپانج - شەھەر ئىسمى.

② كۇرتاغ - كۇرتاغ - (زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ پىكرىچە) بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى

بىر يەرنىڭ ئىسمى.

③ قارا قۇم قازاقىستاننىڭ ئارقا دەپ ئاتالغان رايونىدا، بۇرسۇق چۆلىنىڭ ئاغىرلىشىدىغان

جايىدىكى بىر يەر.

④ تالاس - قازاقىستاندىكى بۈگۈنكى جەمبۇل شەھىرى.

⑤ قارى سايرام - (كونا سايرام) ھازىر قازاقىستاندىكى سايرام شەھىرى.

قايغۇ ۋە ئەندىشە قىلاتتى، بىر كېچىسى چۈشىدە ئوغلى: «ئەگەر سۈتۈمنى ئەمەسۈن دەسەڭ، تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى ئىقرار ۋە ئېتىد-راپ قىل؛ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشىڭنى پەرز بىل» دەۋاتقۇدەك. خاتۇن بۇ ئەھۋالنى چۈشىدە ئۇدا ئۈچ كېچە كۆردى. قەبىلىسى غەيرىي دىندا بولغانلىقى ئۈچۈن ئانىسى بۇ چۈشنى ھېچكىمگە ئېيتىمىدى، ئېرىدىن يوشۇرۇن ھالدا تەڭرىگە ئىلتىماس ئېيتتى. قولىنى كۆككە كۆتۈرۈپ: «ئەي تەڭرىم، مەن بىچارىنىڭ سۈت-نى بۇ بالىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق تاتلىق قىل!» دەپ دۇئا قىلدى، ئوغۇز شۇ ئاندىلا ئانىسىنىڭ كۆكسىگە يېپىشىپ ئېمىش-كە باشلىدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن دادىسى ئۇنىڭ ھوشيار، پاكىز ۋە گۈزەل چوڭ بولغانلىقىدىن ھەيران بولدى ۋە: «بىزنىڭ قەبىلىمىز ۋە ئۇرۇقىمىزدىن بۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق بىر بالا دۇنيا-غا كەلمىگەندى» دېدى. بالا بىر يىلدىن كېيىن (ئېيسا پەيغەم-بەرگە ئوخشاش) تىلى ئېچىلىپ سۆزلەشكە باشلىدى ۋە: «مەن بىر ئوتاققا (كەپىدە) تۇغۇلغانلىقىم ئۈچۈن، ئېتىمنى ئوغۇز قويۇش لازىم» دېدى. ئوغۇز بالىلىقىدا ۋە چوڭ بولغان ۋاقتىدىمۇ ھەمىشە تەڭرىنى ئەسلەپ، ئۇنىڭغا شۈكرىلەر ئېيتاتتى، مەيلى ئۇيقۇدا، مەيلى ئويغاق بولسۇن، ياراتقان تەڭرىنى چىن دىلىدىن ئەسلەيتتى. ئۇ تەڭرىنىڭ نۇرلۇق مەرھىمىتىگە ئېرىشتى. ھەر تۈرلۈك بىلىم ۋە ھۈنەردە، ئوق ئېتىش - يا تارتىشتا، قىلىچ چېپىش ۋە بىلىم ساھەسىدە... دۇنياغا داڭقىنى چىقاردى، دادىسى ئۇنى تاغىسى قوزخاننىڭ قىزى بىلەن ئۆيلەندۈردى. ئو-غۇز خوتۇنىنى ئۆيگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنى تەڭرىگە ئىمان ئېيتىشقا دەۋەت قىلدى. قىز قوبۇل قىلمىدى؛ ئوغۇزمۇ ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلىشىشتىن باش تارتتى. دادىسى ئوغلنىڭ بۇ قىزغا كۆڭۈل بەرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، باشقا قېرىندىشى كۈر-خاننىڭ قىزىنى ئوغلغا سوراتتى، ئوغۇز ئۇنىڭغىمۇ يۇقىرىقىدەك تەلپ قويدى. قىز ئۇنىمىدى. ئۇ ئوغۇزغا: «ئەگەر مېنى بۇ

ئىشقا زورلايدىغان بولساڭ، بۇ گەپنى داداڭغا ئېيتىمەن، ئۇ سېنى ئۆلتۈرىدۇ» دېدى. شۇڭا، ئوغۇز ئارىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆزدى. قاراخان ئوغۇزنىڭ ھەر ئىككى قىزىدىن نەپەرلەنگەنلىك-كىنى ئاڭلاپ، ئۆكسى ئۇرخاننىڭ قىزىنى سوراتتى. بىر كۈنى بۇ قىز ئۆز كېنىزەكلىرى بىلەن سۇ بويىدا سەيلە قىلىپ يۈرەتتى. كېنىزەكلىرى بولسا، كىيىملىرىنى يۇيۇۋاتاتتى، تۇيۇقسىز ئوغۇز ئوۋدىن قايتىپ كېلىپ قالدى - دە، كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىتىنى ئېيتتى: «ئەگەر دېگەنلىرىمگە ماقۇل بولۇپ، تىلىكىمنى قوبۇل قىلساڭ خوتۇنلۇققا ئالىمەن؛ ئۇنداق قىلمايدىكەنسىن، ئالدىدىكى خوتۇنلاردەك ساڭمۇ قارىمايمەن.» قىز ئوغۇزغا: «مەن سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭدىن بىر پارچىمەن. قانداق بۇيرۇق قىلساڭ، باش ئېگىپ ئىتائەت قىلىمەن. ھالقاڭ قەيەردە بولسا، قۇلقىم شۇ يەردە؛ جىغاڭ قەيەردە بولسا، بېشىم شۇ يەردە بولسۇن» دېدى. ئوغۇز بۇ قىزنى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلاشتى، ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، قىزمۇ ئوخشاشلا ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئوغۇز دەسلەپكى ئىككى ئايالدىن يۈز ئۆرۈگەندى. بىر كۈنى ئوغۇز دوستلىرى ۋە ئادەملىرى بىلەن ئوۋغا چىقىپ كەتتى، غەيرىي دىندىكى دادىسى قاراخان بۇ ئارىدا بىر توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ ئوغۇزنىڭ خوتۇنلىرى بولغان ھەر ئۈچ كېلىنگە شاراب تۇتتى. زىياپەت ۋاقتىدا كىچىك كېلىنگە زەن سېلىپ قاراپ: «بۇنىڭغا قارىغاندا ماۋۇ ئىككى كېلىنىم پاكىز، چىرايلىق تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئوغۇز بۇنى شۇنچىۋالا ياخشى كۆرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دېدى. دەرەندى تۆكۈش ئۈچۈن مۇشۇنداق بىر پۇرسەت كۈتۈۋاتقان ئىككى كېلىن ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، ھەسەت ۋە دۈشمەنلىك بىلەن: «ئوغۇز بىزنى قانداقتۇ بىر تەڭرىگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىلدى. بىز مۇنداق تەڭرىنى تونۇمايمىز، - دېدۇق. شۇڭا، ئۇ خاپا بولۇپ بىزدىن يىراق.

لاشتى. ماۋۇ كېلىن ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇندى، شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا شەپقەت ۋە مۇھەببەت باغلىدى. ھازىر ئۇلار ئەر-خوتۇن ئىككىسى يېڭى دىنغا ئىشىنىدۇ. ئاتا - بوۋىسىنىڭ دىنىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى» دېيىشتى. قاراخان بۇ ئىشنى ئۈچىنچى كېلىندىن سورىغانىدى، ئۇ بۇ ئىشنى ئىنكار قىلدى. قاراخان بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ، ئۇنى ئۆچ كۆرىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قېرىنداشلىرىنى ۋە تۇغقانلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا: «ئوغلۇم، ئوغۇز بالىلىق ۋاقتىدا بەختلىك، تەلەپلىك، پادىشاھلىققا ياراملىق بالا ئىدى. ھازىر ئاڭلىشىمچە، ئۆز دىنىدىن قايتىپ، باشقا بىر تەڭرىنى تاللاپتۇ. بۇ بالىنىڭ بىزگە ۋە تەڭرىگە ئاھانەت قىلىپ، ھەتتا پىسەنتمۇ قىلمىغانلىقىغا قانداقمۇ چىدىغىلى بولسۇن؟» دېدى. كېڭەش قىلىپ، ئوغۇزنى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلىشتى. ئۇنى يەڭگۈدەك ئەسكەر ۋە كۈچ توپلىدى، ئوغۇزغا نىسبەتەن مۇھەببەت ۋە شەپقەت ھېسسى بىلەن تولغان كىچىك كېلىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قوشنىلىرىدىن بىر خوتۇننىڭ ئېرىنى ئوغۇزغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئوغۇز مۇ جەڭگە تەييارلاندى.

ئوغۇزنىڭ دادىسىغا، تاغلىرىغا، ئۇرۇق -

تۇغقانلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلغانلىقى

ۋە ئۆز دۈشمەنلىرىنى يەڭگەنلىكى

ئوغۇز ئوۋدىن قايتىپ كېلىپ ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، دادىسى ۋە تاغلىرىنىڭ ئۆز يېقىنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدى ۋە ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە دادىسى قاراخان، تاغلىرىدىن قۇزخان ۋە كۇرخانلار ئۆلتۈرۈلدى. ئوغۇز ئۆز يېرىنى قوغداپ، تاغلىرىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتى بىلەن يەتمىش بەش يىل داۋاملىق

ئۇرۇشتى. ئاخىر ئۇلارنى يېڭىپ، يۇرتى ۋە خەلقلەرنى، تاكى قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىگە قەدەر بولغان جايلارنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئالدى. قىلىچتىن ئامان قالغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندى. ئۇلار: «بىز سەن بىلەن بىر نەسىل، بىر قېرىنداش، بىر يىلتىزدىن تۆرەلگەن شاخ ۋە ئوتلار ۋە ئۇلارنىڭ مېۋىلىرى بىز. نېمە ئۈچۈن سەن بىزنى يوقىتىشقا مۇنچىۋالا كىرىشىپ كېتىسەن؟» دېدى. ئوغۇز دېدىكى: «ئەگەر سىلەر تەڭرىگە ئېتىقاد قىلساڭلار، تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىشەنسەڭلار، سىلەرنى ئامان قالدۇرىمەن ۋە ماكانلىشىشىڭلار ئۈچۈن تۈركىستاننى بېرىمەن.» ئۇلار بۇنىڭغا كۆنمىدى، ئوغۇز ئۇلارنى تاكى قاراقۇرۇمغا قەدەر ھەيدەپ سۈردى. ئۇلار ئامالسىز، يوقسۇللۇق ئىچىدە تۇغلا دەرياسى ئەتراپىدىكى چۆل ۋە جەزىرىلەرگە كۆچۈپ بېرىپ ياشاشقا باشلىدى. شۇ يەرنى ئۆزلىرىگە يايلاق ۋە قىشلاق قىلدى. بۇ يەردە ئۇلار ھەر ۋاقىت كەمبەغەلچىلىك، ئاجىزلىق ۋە ئاچارچىلىق قايغۇسىدىن خالىي بولالمايتتى. ئوغۇز ئۇلارغا «مۇۋال» دەپ نام بەردى، يەنى بۇ سۆز «ھەمىشە غەم - قايغۇ، كۆڭۈلسىزلىك ۋە زاۋاللىق ئىچىدە ئۆتۈڭلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئوغۇز ئۇلارغا: «ئىت تېرىسىنى كىيىپ، ئوۋ گۆشىنىلا يەڭلار. مۇندىن كېيىن تۈركىستانغا كەلگۈچى بولماڭلار» دېدى (شۇ سەۋەبتىن، تۈركمەنلەرنىڭ قارىشىچە موڭغۇللار كۇرخان، قۇزخان ۋە ئۇرخانلارنىڭ نەسلىدىن تۆرەلگەن ۋە شەرق تەرەپتە ياشىغان دېيىلىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ نېمە بولغانلىقى ھەققىدە، بولۇپمۇ ھېلىقى ئىككى قىزنىڭ تەقدىرى، ئۇلارنىڭ تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقى ۋە ئوغۇزنىڭ ئۇلارنى ئۆز يېنىغا ئالغان - ئالمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس). ئوغۇز بۇ ئۇرۇشلاردىن كېيىن يۈرۈشنى توختىتىپ، ئالتۇندىن بىر ئۆي قۇرۇشنى بۇيرۇدى ۋە ئۆز دوستلىرى ھەم تەرەپدارلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر مەرىكە ئويۇشتۇردى. ئۆزىگە

ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇلغان قوۋمغا «ئۇيغۇر» دەپ نام بەردى، بۇ تۈركىي تىلىدا «ئىزىدىن ماڭغان، ئۇيغۇنلاشقان، دېمەك-تۇر. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرى دۈشمەنلەردىن ئېلىنغان ئولجا - غەنىمەتلەرنى توشۇشقا يالغۇز ھايۋان كۈچى يېتىشمىگەنلىك-تىن، «قاڭلى» (ھارۋا) لار ياسىدى. مۇندىن ئىلگىرى چاق يوق ئىدى. (ھارۋىنى) ئەڭ دەسلەپ مۇشۇلار ياسىدى. لازىمەتلىك-لەرنى ۋە ئېغىر يۈكلەرنى ھارۋا بىلەن توشۇيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوغۇز ئۇلارغا «قانقىلار» (ھارۋىلىقلار) دەپ نام بەردى. تالاس، سايرام تەرەپلەردىكى ئەسكەرلەر ئوغۇزغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشتى. ئوغۇز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ يەڭدى. تالاس ۋە سايرامدىن تارتىپ ماۋېرا ئۈننەھر، بۇخارا ۋە خارەزمگە قەدەر جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئالدى. ئۆزى-نىڭ جاھاننى بويسۇندۇرۇش ئىشىغا خاتىرجەم كىرىشىش ئۈچۈن، تۆت ئەتراپتىكى قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشماسلىق ھەققىدىكى كېلىشىملەرنى يېڭىلىدى.

ئوغۇزنىڭ جاھاننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن
يۈرۈش قىلىپ، تۈرلۈك دۆلەتلەرگە
ئەلچىلەر ئەۋەتكىنى

ئوغۇز ئۆزى بىلەن يېقىنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىپ ھىندىستانغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى ۋە باج - خىراج تەلەپ قىلدى. ھىندىستان خەلقى ۋە ئۇلۇغلىرى قوپال ۋە يىرىك جاۋاب قايتۇردى. ئەلچىلەر قايتتى. ھىند ۋە سىند خەلقلىرى قارشىلىق كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، ئوغۇز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئاۋۋال بۇ مەملىكەتنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئىشغال قىلىشقا باشلىدى.

دى. ئالدى بىلەن ئۇلۇداق^① ۋىلايىتىگە بېرىپ، بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىردى. بۇ يەر چوڭ دەريا بىلەن زور ۋە مۇستەھكەم قەلئەلەر ئارىسىدىكى بىر تاغلىق جاي ئىدى، كېمە بىلەن دەريادىن ئۆتۈش مۇمكىن بولمىغاچقا، ئوغۇز تۇلۇمدىن سال ياساشقا بۇيرۇدى. بۇنىڭ بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، ئىچكىرى جايلارىنىمۇ ئالدى. ھىندىستاننىڭ شەرقىي تەرىپىدە يەنە بىر چوڭ مەملىكەت بار ئىدى. پادىشاھى سىمى (تىنەسى) ئوغۇل ياغماخان ئىدى. ئوغۇزنىڭ ھىند مەملىكىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىستېلا قىلغانلىقىنى ئىزاھلاپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، باج - خىراج تۆلەشكە ماقۇل بولغانىدى. ئوغۇز ئۇنىڭ مەملىكىتىدىن قايتىش بىلەنلا، ئۇ يەنە ئىسيان قىلدى. ئوغۇز كەينىگە قايتىپ بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى ۋە مەملىكىتىنى ئالدى. ئۇ يەردىن يولغا چىقىپ، قەدىمى تەڭگەن ھەممىلا يەرنى ئىگىلىدى، شۇنداق قىلىپ، پۈتۈن چىنىنى - ماچىن دىيارىنى ۋە نەكىياسنى^② قولغا چۈشۈردى. ئۇ يەرلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن مال ۋە غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، ئۆز ۋەتىنى تۈركىستانغا قايتىپ كېلىپ، ئورتاغ ۋە ئالا تاغقا چۈشتى. يەنە ئالمالىققا يېقىن بولغان جايدا تارقۇنلۇ تاغ^③ ناملىق ناھايىتى ئېگىز ئاسمان - پەلەك ئىككى تاغ بار ئىدى. «تۇرقان» ۋە «تۇرقۇن» دېگەن مۇشۇ تاغلاردا ئۆسدىغان ئىككى خىل ئوتنىڭ نامى بولۇپ، بۇ تاغلار مۇشۇ ئوتلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. ئوغۇز بۇ يەرگە كېلىپ چۈشكەندىن كېيىن، ئون تۆت كۈن تۇردى. ئەمما بۇ يەرنىڭ پادىشاھى ئىنالىخان دېگەن كىشى بولۇپ، ئوغۇز بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن قوشۇن توپلاشقا

① ئۇلۇداق - يەر ئىسمى.

② نەكىياس - يەر ئىسمى.

③ تارقۇنلۇ - جۇڭغار ۋە ئالانلار ئارماقلىرى بولۇشى مۇمكىن.

باشلىدى. ئىككى قوشۇن بىر - بىرىگە قارشى جەڭ قىلىشتى.
ئۇرۇش سەككىز كۈن داۋام قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇر-
غۇن ئەسكەرلەر قىرىلدى. نىھايەت سەككىزىنچى كۈنى تۆڭگىلەر
ۋە قېچىرلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا قاتار
تىزدى. چېدىرلار ۋە يۈكلەردىن ئىستىھكام ياساپ، ئۇنىڭ ئارقى-
سىدا تۇرۇپ يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. شۇنداق قىلىپ غەلىبە
قىلغان ئوغۇز ئىناخاننى ئۆلتۈرۈپ، مەملىكىتىنى ئالدى. بۇ
يەردىن مېڭىپ ئۆز يۇرتى ئورتاغ ۋە كۇرتاغقا قايتىپ كەلدى.
مەقسىتى بۇ يەردە ئاتلىرىنى سەمىرىتىش ئىدى. چۈنكى، شىمال-
دىكى مەملىكەتلەرنى ئېلىش ئۈچۈن، يولدا بەگلىرى بىلەن كې-
ڭەش قىلىشقان ۋە ھىند ئەتراپلىرىدىكى جايلارنىڭ ئىشلىرىنى
بىر تەرەپ قىلىش يولىدا بەزى توختاملارنى تۈزۈشكەندى. شۇنداق
قىلىپ، ئالدى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ پەنجابىدىن كېچىش
قارار قىلىندى. ئەل بولۇشلىرى ئۈچۈن گور^①، گۇرجىستان^②
تەرەپلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، باج - خىراج بېرىشنى تەلەپ قىل-
دى. قوبۇل قىلىشما، ناھايىتى ياخشى، قوبۇل قىلىمسا، ئۇ-
رۇش قىلاتتى. قوشۇنلار دەسلەپ گۇرجىستان تەرەپلىرىگە يۈردى
ۋە ئەلچىلەر ئەۋەتتى. گور ھۆكۈمدارى ئەلچىلەرنى تولىمۇ ھۆر-
مەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئىتائەت ۋە ئەل بولۇش كەمسىنى باغلى-
دى. ئۆزى ھەر يىلى ئوغۇز ھۇزۇرىغا بېرىپ باج - خىراج
بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، يەنە: «يۇرتىمىزنىڭ يېقىن ئەتراپى-
رىدا دۈشمەن كۆپ، بۇنى يوقىتىشنىڭ ئامالى نېمە؟» دەپ
سورىغانىدى، ئوغۇز ئالدى بىلەن تاللانغان يۈز ئاتلىق يىگىتنى
گور ھۆكۈمدارى بىلەن بىللە خەۋەرچى قىلىپ شۇ جايعا ئەۋەتتى:
«ئەگەر ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلسا ياخشى؛ ئەل بولمىسا، ئۇلار

① گور - گورلەر - ئافغانىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن بىر خانلىق.

② گۇرجىستان - ھازىرقى گۇرۇزىيە ئەتراپلىرى.

بىلەن ئۇرۇش قىلىڭلار» دېدى. ئوغۇزنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، پۈتۈن گور ۋىلايىتى، گۇرجىستاننى تاكى غەزەن،^① زابىل^② ۋە كا- بىلىغچە^③ بولغان جايلارنى ئالدى. ئۇلارغا ھەر يىلى خەزىنىگە ئەۋەتىش ئۈچۈن، باج - خىراج تەيىن قىلدى. بۇلار غەلبە بىلەن قايتىپ كېلىپ، ئوغۇزغا قوشۇلدى. بۇندىن كېيىن ھەممىسى بىرلىكتە شىمالىي مەملىكەتلەرگە كۆچۈپ، گورد ۋە باشقۇرت^④ تەرەپلىرىگە يۈزلەندى، دەسلەپ ئۇلۇباگۇر^⑤ دەپ ئاتىلىدىغان ئې- گىزلىكتىكى بىر قەلئەگە يېتىپ بېرىشتى. بۇ يەرنىڭ ھاكىمىنى «قارا - شىت ياغى»^⑥ دەيتتى، ئوغۇز ئۇنىڭ قوشۇنىنى يەڭگەن- دىن كېيىن، ئەتراپىدىكى جايلارنى بويسۇندۇردى. بۇ ۋاقىتلار- دا، ئوغۇز ھەممە كىشىگە مېھىر - شەپقەت ۋە مۇھەببەت كۆرسەت- كەنلىكى ئۈچۈن، چوڭ ياشلىق قېرىلارمۇ ئۇنى «ئوغۇز ئاكا» دېيىشەتتى. گور ۋە باشقۇرت ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاندا، توقسان مىڭ ئايۇك ئاھالە ئوغۇزنىڭ ئەتراپىغا توپلانغانلىقتىن، بۇلار «ئون قىققۇز ئوغۇز» دېيىلگەنىدى. ئوغۇز يولدا كېتىۋېتىپ: «كىمكى ئارقىدا قالسا، ياسا (قانۇن) بويىچە جازالانسۇن» دەپ پەرمان چىقاردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر تۈركۈم خېلى ياشانغان قېرى كىشىلەر بار ئىدى، بەدەنلىرى ئاجىز بولغاچقا، ئوغۇزنىڭ بۇنداق بۇيرۇقلىرىنى ئورۇندىيالمايتتى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىل- شىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاجىز ۋە زەئىپ- لىكىنى ئوغۇزغا مەلۇم قىلىۋىدى، ئوغۇز: «ئۇنداق بولسا،

① غەزەن - 962 - 1187 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن تۈركىي خانلىق بولۇپ، مەركىزى ئافغانىستاندىكى غەزەن شەھىرى.

② زابىل - ئافغانىستاننىڭ بىر رايونى.

③ كابىل - ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ كابۇل شەھىرى.

④ گورد ۋە باشقۇرت - ئورال باشقۇرتلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

⑤ ئۇلۇباگۇر - بۇلغارلار كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

⑥ قارا - شىت ياغى - قاراشت «دۈشمەن» دېگەن مەنىدە.

ھەممىڭلار بۇ يەردە قېلىڭلار! » دەپ بۇيرۇق قىلدى. بۇ يەر ئالمالىققا يېقىن « ئاق - قاي » دېگەن جاي ئىدى (« ئاق - قاي » — پارىسچىدا ئاقتاغ كېچىكى دېمەكتە). بۇ قېرىلار ئارىسىدا ھوشيار، ئەقىللىق، كۆپنى كۆرگەن ۋە دۇنيانىڭ ئاچچىق - تاتلىق كۈنلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن يۇشى خوجا ئىسىملىك بىر كىشى بار ئىدى (يۇشى خوجا — تۈركىي تىلىدا ياشانغان كىشى دېگەن مەنىدە، موڭغۇل تىلىدا بولسا، قالساڭغۇ بىلگىتاي دېيىلىدۇ. قەدىمكى تۈركچىدە ياشانغانلار «خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ). ئۇنىڭ قارا - سۈلۈك ناملىق بىر ئوغلى بار ئىدى. دادىسى ئوغلىغا: « سىلەر بىلىمەيدىغان بىر يولغا كېتىپ بارىسىلەر. ئارىڭىزلاردا بىلىملىك، ياشانغان كىشىلەر يوق. ئەگەر قىيىن ئەھۋالدا قالساڭلار قانداق قىلىسىلەر؟ ياخشىسى، مېنى يېنىڭلارغا ئېلىۋېلىڭلار! بىر كۈنى ئىشىڭلارغا ياراپ قالارمەن » دېۋىدى، ئوغلى: « ھەي دادا! ئوغۇزنىڭ بۇيرۇقىنى قانداق قىلىپ بۇزالايمەن » دېدى، ئاخىر ئۇنى بىر ساندۇققا ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ، تۆگىلەرنىڭ ئۈستىگە يۈكلىدى ۋە ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. گورد ۋە باشقۇرت ئېلىگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ناھايىتى زوراۋان ۋە ھىيلىگەر بىر قوۋم ئىدى. تەكەببۇر ۋە غۇرۇرلۇقلىقى تۈپەيلىدىن ھېچقانداق بىر پادىشاھقا باش ئەگمىگەنىدى. ئوغۇز قارا شىت ناملىق پادىشاھنى قولغا چۈشۈردى. گورد ۋە باشقۇرتلار ئەل بولۇپ، باج - خىراج بېرىشنى ئۈستىگە ئېلىشتى، ئۇ يەردىن يولغا چىققاندىن كېيىن، ئالدىلىرىغا يەنە بىر باياۋان ئۇچرىدى. بۇ يەردە سۇ قىس بولغاچقا، بىر تامچە سۇنى بىر تامچە قىممەت باھا گۈل يېغىغىمۇ تېگىشمەيتتى. قارا - سۈلۈك ئادەملەرنىڭ سۇسىز قالغانلىقىنى دادىسىغا بىلدۈرۋەتتى، يۇشى خوجا: « بىر نەچچە كالىنىڭ بېشىنى بىر يەرگە باغلاپ، ئۇلارنى ئۇسساپ ھارغۇچە يۈگۈرتۈڭلار. دە، كېيىن قويۇۋېتىڭلار؛ كالىلار تۇياقلىرىنى بىر يەرگە ئۇرۇپ تېپىد.

چەكلەشكە باشلىسا، مانا شۇ يەردە سۇ بارلىقىنىڭ بەلگىسى بولىدۇ. شۇ يەرنى كولاڭلار» دېدى. قارا - سۈلۈك دادىسىنىڭ دېگىنى بويىچە قىلىۋېتى، بىر يەردىن سۇ چىقتى. ئات - ئۇلاغ ۋە ئادەملەر سۇغا قاندى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئوغۇز قارا - سۈلۈككە نۇرغۇن ئىنئام بېرىپ، ئۇنى پۈتۈن ئۇلۇسنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىن قىلدى. بۇ يەردىن ئۆتۈپ ئاتىل (ئىدىل) دەرياسى بويىدا ئوق قىران كۆك بۇلۇت (ئوق قىران كۆل ياتۇپ) ناملىق بىر يەرگە كېلىشتى. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئوغۇزنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلاپ، مانا ئەمدى مەغلۇپ بولدۇق، دەپ ھېسابسىز چارۋا ماللىرىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشتى. ئەسكەرلەر دەريانىڭ بويىغا كېلىپ سۇغا قارىغانىدى، سۈزۈك سۇنىڭ تېگىدە ئالتۇن ۋە كۈمۈش بۇيۇملار، لىگەن، ئىۋرىق، قازان قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنى چىقىرىش ئۈچۈن سۇغا چۈشۈشتى. ئەمما، سۇ ئىچىدە كۆرۈنگەن نەرسىلەردىن ھېچنېمە تاپالماي ھەيران بولۇشتى. قارا - سۈلۈك بۇ ئەھۋالنى دادىسىغا ئېيتقاندى، دادىسى ئۇنىڭغا: «ئەجەب! سۇنىڭ بويىدا ئېگىز بىر دۆڭ - كۆك يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. قارا - سۈلۈك: «بار، پەقەت سۇ بويىدا يوغان بىر تۈپ دەرەخ بار» دەپ جاۋاب بەردى. دادىسى: «ئۇنداق بولسا، سۇدا كۆرۈنگەن نەرسىلەر شۇ دەرەخنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان نەرسىلەرنىڭ كۆلەڭگىسى بولۇشى مۇمكىن» دېدى. قارا - سۈلۈك بېرىپ، دەرەخنى دىققەت بىلەن تەكشۈردى ۋە ئۇ يەرگە يوشۇرۇپ قويغان ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملارنى تېپىۋېلىپ ھەممىسىنى ئوغۇزنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئو - غۇز قارا - سۈلۈككە چوڭ ئىلتىپات قىلىپ، نۇرغۇن مۇكاپات بەردى. ئوغۇز بۇ چاغدا مۇنداق ئويلىدى: «بىز جاھاننى ئېلىش ئويى بىلەن جاھاننىڭ ھەر تەرىپىگە كېتىۋاتىمىز، ئەسلى ۋەتىنىمىز ھەم يۇرتىمىز تالاس ھەم سايىراملار بولسا ئارقىدا قالدى. مۇبادا دۈشمەنلەر بىزنىڭ يوقلۇقىمىزدىن پايدىلىنىپ، ئۇ يەرلەر

رىمىزنى بېسىۋالسا، بۇ بىز ئۈچۈن ناھايىتى زور بىر بەختسىز-
لىك بولىدۇ. دۈشمەنلىرىمىز ئۈچۈن راسا شۆھرەت پۇرسىتى
بولۇپ قالىدۇ. ئازغىنا پايدىنى دەپ، دىسماينى يېپ قويمايلى
يەنە» دېدى. ئوغۇز ئۆز يۇرتلىرىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆز قەبى-
لىلىرىنى تالاس ۋە ئالمالىق قاتارلىق جايلارغا قايتۇردى. شۇنىڭ
بىلەن ئۇلار ئەسلى يۇرتلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئوغۇزنىڭ قىلبارق بىلەن ئۇرۇش قىلىشى

قىلبارق^① دۇنيانىڭ قاراڭغۇ تەرىپىگە جايلاشقان بىر مەملە-
كەت ئىدى. بۇ يەرنىڭ ئەركەكلىرىنىڭ تېنى قارا، چىرايى
سەت، كۆرۈنۈشى ئىتقا ئوخشايتتى. خوتۇنلىرى بولسا چىراي-
سىق، پاكىز كېلەتتى. ئوغۇز ئۇلارنىڭ يېرىگە ئاز قالغاندا،
توققۇز ئاتلىقنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچىلەر: «نۇرغۇن
شەھەر، مەملىكەتلەر بىزگە ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلدى. باج
- خىراج بېرىشكە ماقۇل بولدى. ئەگەر سىلەرمۇ ئىتائەت قى-
لىپ، باج - خىراج بېرىشكە ماقۇل بولساڭلار، ناھايىتى ئو-
دان، ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇرۇشقا تەييارلىنىڭلار، چوقۇم كې-
لىمىز» دەپ خەۋەر قىلدى. ئۇلار ئەلچىلەرگە: «سىلەرنىڭ
توققۇز كىشىڭلار ئەگەر بىزنىڭ ئىككى كىشىمىز بىلەن
ئۇرۇشۇپ يېڭىلىسا، باج - خىراج بېرىشكە ماقۇل بولىمىز؛
ئەگەر يېڭىلىپ قالسا، بۇ يەردىن قايتىشىڭلار كېرەك» دەپ
جاۋاب بېرىشتى. ئەلچىلەر بۇندا ئۇرۇشۇش تەكلىپىنى رەت قىل-
دى ۋە: «ئەگەر ئۇرۇشۇشنى خالىساڭلار، بىزدىن ئىككى، سى-
لەردىنمۇ ئىككى كىشى بىرگە بىر بولۇپ چۈشسۇن» دېدى. قىل-
باراقلىقلارنىڭ ئادىتى مۇنداق ئىدى: ئۇرۇش ۋاقتىدا ئىككى

① قىلبارق - سىبىرىيىنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان بىر قوۋم، ئىت باراق دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كۆلچەك تەييارلاپ، بىرىنى قارا، بىرىنى ئاق يىلىم بىلەن تولدۇ-
راتتى. جەڭدىن بۇرۇن ئاق يىلىم كۆلچىكىگە يالىڭاچ كىرەتتى،
يىلىم ئۇلارنىڭ بەدەنلىرىدىكى تۈكلەرگە يېپىشاتتى، كۆلچەكتىن
چىقىپ ئاق قۇمغا يۇمىلىناتتى، ئۇندىن كېيىن قارا يىلىم كۆل-
چىگە كىرىشەتتى ۋە قارا قۇم ئۈستىگە دومىلىناتتى. بۇلارنىڭ
بەدەنلىرى قۇرۇغاندىن كېيىن، تېنىگە ھېچقانداق قورال كار
قىلمايتتى. قىلباراقلىقلاردىن جەڭگە كىرگەن ئىككى كىشى مانا
شۇنداق قىلىۋېلىپ، ئوغۇزنىڭ ئىككى ئەلچىسى بىلەن ئۈرۈ-
شۇشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ بەدەنلىرىگە قورال كار قىلماي، ئىك-
كى ئەلچى ئۇلارنىڭ قولىدا ئۆلدى. يەتتە كىشى ئۇ يەردىن
قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى ئوغۇزغا بايان قىلدى. ئوغۇز بۇنىڭغا
پىسەنت قىلماي، قىلباراقلىقلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى.
دۈشمەنلەر غەلبە قىلىپ، ئوغۇز ئەسكەرلىرىدىن نۇرغۇن كىشى
چىقىم بولدى، قالغانلىرى تارقىلىپ كەتتى. ئوغۇز بۇ ئۇرۇشتا
پايدا ئالالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، چوڭ بىر دەريا بويىغا كەل-
دى، ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى كېمە ۋە سالارغا ئولتۇرۇپ،
بىر قىسمى ئۈزۈپ دەريادىن ئۆتۈشتى. قىلباراقلىقلار ئىتلارغا
ئوخشاش يالىڭاچ ۋە پىيادە بولغانلىقتىن، ئۇلار بۇ دەريادىن
كېچىپ ئۆتەلمەيتتى. ئوغۇز «ئىككى دەريا ئارىسى» غا چۈشتى
ۋە پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ تارقىلىپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى توپ-
لاش ئۈچۈن مانا شۇ يەرگە ئورۇنلاشتى. ئوغۇزنىڭ ئادەملىرىدىن
بىرى ھېلىقى چېكىنىش ۋاقتىدا قىلباراقلىقلار ئارىسىدا قېلىپ،
خوتۇنلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغانىدى. ئەرلىرى پاسكىنا، سەت،
بەشىرىسى ئىتقا ئوخشايدىغانلىقى ئۈچۈن، خوتۇنلىرى ئۇلارنى
ياخشى كۆرۈشمەيتتى. شۇڭا خوتۇنلار ھېلىقى ئوغۇز يىگىتىنى
ياقتۇرۇپ قېلىشتى، ھەممىسى ئۇنىڭ يېنىغا ئولاشتى، ئۇنىڭ
بىلەن بىر يەردە بولۇشنى خالاشتى. لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ
چوڭى ئىت - باراقنىڭ خوتۇنى ھۇزۇرىغا ھەدىيە سۈپىتىدە ئېلىپ

كېلىشتى. خوتۇن بۇ يىگىتنى كۆرۈپ، سۆزلىشىپ، مۇناسىۋەت-
لەشكەندىن كېيىن بەكمۇ يېقىپ كەتتى. چۈنكى، ئۇمۇ ئۆز ئېرى
بىلەن بىر ئورۇندا بولالمىغانلىقىدىن بەكمۇ ئىچى پۇشاتتى. ئىت
- باراقنىڭ خوتۇنى بۇ جىنسىي ئارزۇسى ۋە خۇشاللىقى تۈپەيلى-
دىن، ئوغۇز تەرىپىگە مايىل بولدى ۋە ئوغۇزغا يوشۇرۇنچە ئەلچى
ئەۋەتىپ: «ئەگەر دۈشمىنىڭىزنى يېڭىپ، مەملىكىتىنى ئالماق-
چى بولسىڭىز، تىكەنگە ئوخشاش تۆمۈر مىخ ياسىتىڭ، ئەسكەر-
لىرىڭىزنىڭ ھەممىسى بۇ تۆمۈر تىكەنلەرنى ئاتلىرىغا غانجۇغلاپ
ئالسۇن - دە، ئۇرۇش مەيدانىغا كىرگەندە، بۇلارنى دۈشمەن
ئۈستىگە چاپسۇن، ئەمما ئۆز ئاتلىرىڭلارنىڭ ئاياغلىرىغا بۇ تۆ-
مۈر تىكەنلەر زەخم يەتكۈزمەسلىكى ئۈچۈن، مۇناسىپ تاقا ياسى-
تىپ، ئاتلارنى تاقىلاڭلار. ئۇندىن كېيىن دۈشمەنلەرنىڭ كۆزى،
بۇرۇنلىرى ۋە بەدەنلىرىنىڭ يىلىمىسىز يەرلىرىگە ئوق ياغدۇرۇڭ-
لار!» دەپ خەۋەر قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان ئوغۇز بەكمۇ
خۇشال بولۇپ، بۇ «ئىككى دەريا ئارىسى» نى ئۆزىگە قارارگاھ
قىلدى، كېمىلەر ياساتتى ۋە كېلىشكەن يىگىتلەرنى ئىت -
باراقنىڭ خوتۇنلىرى قېشىغا ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى قىلىپ
ئەۋەتتى. خوتۇنلارنىڭ كۆپ ياردىمىگە ئېرىشكەن بۇ ئەلچىلەر
ئوغۇزغا كېرەكلىك سايما ۋە ماتېرىياللارنى ئۈزلۈكسىز ئەۋە-
تىپ بەردى. بەزى ئاياللار بۇ ئەركەكلەرنى ياخشى كۆرگەنلىكى
ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن بىللە قايتىپ كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ،
بۇ مەملىكەت ئېلىندى. ئوغۇز بۇ يەردە ئون يەتتە يىل تۇرۇپ،
ئۆزىنى ئوڭشاپ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سالدى. قوراللىرىنى
يېڭىلىدى. بۇ مۇددەتتە بوۋاقلار - بالىلار بالاغتە يېتىپ،
يىگىتلىك دەۋرىگە كىردى. ئوغۇزنىڭ بىر خوتۇندىن بولغان تۆت
ئوغلىمۇ چوڭ بولدى. بۇ ئارىلىقتا ئوغۇزنىڭ ئەسكەرلىرىدىن
بىرىنىڭ خوتۇنى ھامىلىدار بولۇپ، ئېرى ئۇرۇشتا ئۆلگەنىدى.
ئۇرۇش مەيدانىدا خوتۇننىڭ تۇغۇت ۋاقتى يېقىنلىشىپ، قېستىد-

لىپ قالغاچقا، يېقىن ئەتراپتىكى ئىچى كاۋاك بىر دەرەخنىڭ ئىچىگە كىرىپ تۇغۇۋالدى. بالىنى ئوغۇزنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلىپ، ئەھۋالنى بايان قىلىۋىدى، ئوغۇز ئۇنى «قىپچاق» دەپ ئاتىدى [قىپچاق - قابۇق (كاۋاك) سۆزىدىن چىققان بولۇپ، تۈركىي تىلىدا ئىچى چىرىپ، پورلاشقان دەرەخ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقا تۈركىي قوۋملارنىڭ پىكىرىچە، پۈتۈن قىپچاق قەبىلىلىرى بۇنىڭ نەسلىدىن بولغانىكەن]. ئوغۇز قىلباراقنى ئالغاندىن كېيىن، ھەممە كىشى ياسا ۋە تەرتىپ بىلەن ئىدارە قىلىندى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ مەملىكەتنىڭ چېگرىسىغا خېلى يېقىن بولغان «قاراڭغۇلۇق مەملىكىتى»^① گە يۈرۈش قىلدى.

ئوغۇزنىڭ قاراڭغۇلۇق مەملىكىتىگە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇ جايلارنىڭ ئەھۋالى

ئوغۇز قارا - خۇلۇن چېگرىسىغا، يەنى قاراڭغۇلۇق مەملىكىتىگە يېتىپ بارغاندا، قاراڭغۇلۇق سەۋەبىدىن دېگەن يېرىگە يېتىپ بېرىش مۇمكىن بولمىدى. ئوغۇز يېقىنلىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ھېچبىر نەتىجە چىقمىدى. قارا - سۈلۈك مۈشكۈل ئىشلارنى ھەل قىلىپ، يول كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان دادىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ، قىيىن ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. دادىسى يۇشى خوجا: «تايچىقى بار تۆت بايتال بىلەن، تەخىيى بار توققۇز مادا تېپىڭلار - دە، ئۇلارنىڭ تاي - تەخەيلىرىنى ئانىلىرىدىن ئايرىپ قاراڭغۇلۇق مەملىكىتىگە كىرىدىغان يەرگە باغلاپ قويۇڭلار. ئۇلارنىڭ ئانىلىرىنى ئادەملەر مىنىپ قاراڭغۇلۇقنىڭ ئىچىگە كىرسۇن، خالىغان يەرلىرىگە بارسۇن، كېيىن قايتىدىغان ۋاقتىدا بايتاللار بىلەن مادىلار بالدۇرلا

① قاراڭغۇلۇق مەملىكىتى - مىڭبىرىنىڭ شىمالى.

لىرىنىڭ ھىدىنى پۇراپ يولدىن ئاداشماي، ئۈستىدىكى ئادەملەر -
 نى قايتۇرۇپ كېلىدۇ» دېدى. قارا - سۈلۈك ئاتىنىڭ بۇ چارسى -
 نى ئوغۇزغا دېۋىدى، ئۇ ماقۇل كۆردى. ئۇنىڭ ئېيتقىنى بويى -
 چە، قاراڭغۇلۇققا كىرىپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز يول مېڭىشتى -
 بىر ۋاقىتتا ئوڭدىن، سولدىن ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى -
 بارغانلاردىن كۆپچىلىكى ھېچقانداق نەرسە ئالالمىغان، بەزىلىرى
 ئاز، بەزىلىرى كۆپ نەرسىلەر ئېلىۋالغانىدى. بايتاللارنىڭ ياردە -
 مى بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا چىققاندا قارىسا، ئالغان
 نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى گۆھەر ۋە قىممەتلىك تاشلار ئىكەن، ئاز
 ئالغانلار ۋە ئالمىغانلارنىڭ ھەممىسى پۇشايمان قىلىشتى، ئۇ
 يەردىن قىلباراق بىلەن ئاتىل (ئىدىل) ئارىسىدا تۇتۇنسۇر (ئا -
 دەمزات يوق) بىر چۆل مەملىكەتكە قاراپ سەپەر قىلدى. ئۇلار
 بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھۆكۈمدارى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ مەملىكەتنىمۇ
 ئېلىپ، تەرتىپكە سېلىش، باج - خىراجىلىرىنى بەلگىلەش،
 مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ئىشلىرى بىلەن بۇ يەردە ئۈچ
 يىل تۇرۇپ قالدى، كېيىن بۇ يەردىن خەزەر (كاسپى) دەربەنتى
 تەرىپىگە كۆچتى، بۇ دەربەنت^① چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەن ۋاقىت -
 تا، يۇشى خوجا ئوغلى قارا - سۈلۈككە «قوشۇنىمىز بىر قېتىم
 يېڭىلىپ قالدى، بۇ خەۋەر دوست - دۈشمەنلىرىمىزگىمۇ ئاڭلان -
 دى. شۇڭا يۈزدەك ئاتلىق ئەسكەرنى يۇرتىمىزغا قايتۇرايلى،
 ئۇلار بىزنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىمىز، ئالغان يەرلىرىمىز، قولغ -
 كەلتۈرگەن غەلىبىلىرىمىزنى يۇرتىمىزغا يەتكۈزسۇن، ئۇرۇق -
 جەمەت ۋە ئەسكەرلىرىمىز سۆيۈنۈپ خۇشال بولسۇن، دۈشمەنلىرىمىز
 خورلانسۇن، چۈشكۈنلىشىپ يۈزى تۆكۈلسۇن، قولىمىزغ -
 چۈشكەن پۈتۈن ئوزۇق - تۈلۈك، خەزىنە - بايلىقلارنى يۇرتىمىزغا
 مىزغا ئېلىپ كەتسۇن - دە، داڭقىمىز، شۆھرىتىمىز پەلەككە

① دەربەنت - گۈرجىستاننىڭ شەرقىي شىمالى، كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىدىكى بىر ئۆتكەل

يەتسۇن» دېدى. قارا - سۈلۈك بۇ تەكلىپنى ئوغۇزغا يەتكۈزدى. ئوغۇز بۇنى ماقۇل كۆرۈپ، قارا - سۈلۈككە ئىنئام ۋە مۇكاپاتلار بەردى، ئۆز تونىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزدى. بارماقلىق جۇسۇن بىلگى قوماندانلىقىدا يۈز نەپەر قاغلى ئاتلىقلىرىنى بۇ مۇھىم ئىشقا بەلگىلەپ، بارلىق خەزىنە ۋە تەمىناتنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ھار-ۋىلار بىلەن يولغا سالدى. ئوغۇز بۇلارغا چېدىر - بارگاھ، خەزىنىلەرنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى قايتقۇچە بۇلارنى ئوبدان ساقلاشنى بۇيرۇدى. ئوغۇز ۋاقتىدا ئالتۇن ئۇچلۇق ئوق ۋە يا (ھازىرقى زاماننىڭ يارلىقى ۋە پارولى ئورنىدا) بار ئىدى. ئوغۇز ئۆزىنىڭ ئىككى ئالتۇن ئۇچلۇق ئوق ۋە ياسىنى ئۆز بەلگىسى سۈپىتىدە ئۇلارغا بەردى. قاغلىلار بارغانلىكى جايلاردا بەلگىلەرنى كۆرسەتە كەن ھامان، يەرلىك خەلق بۇلارنىڭ ئۆزلىرى ۋە ئۇلاغلىرىنى يېمەك - ئىچمەك، يەم - خەشەك چۈشكۈن بىلەن تەمىنلىدى، تېگىشلىك خىزمەت قىلىپ ھۆرمەتلىدى. بۇلارنى ماڭغۇزۇپ يەتە كۈن بولغاندا، ئوغۇز بۇ يەردىن دەرەنتكە قاراپ ماڭدى. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئوغرى ۋە يول توسار قاراچىلار ئىدى. يولۇ-چىلارنىڭ ماللىرىنى بۇلاپ، پاراكەندە قىلاتتى، ھەتتا ئوغۇز ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ ئاتلىرىنى ئوغرىلاپ ئېلىشقانىدى. ئوغۇز قارا - سۈلۈكنى چاقىرىپ: «بىزنى بۇ يەرگە سەن ئېلىپ كەلدىڭ. بۇ يەر خېلىلا تار ۋە تىك داۋان ئىكەن، ئوغرىلىرىمۇ كۆپ ئىكەن، بىر تەرىپى دېڭىز، يەنە بىر تەرىپى تىك تاغ ئىكەن. ئۇلارغا قارشى قانداق تەدبىر قوللىنىمىز؟» دەپ سورىغانىدى، قارا - سۈلۈك ئۇنىڭ ئامالىنى دادىسىدىن سورىدى. يۇشى خوجا: «بۇ جاينى پۈتۈنلەي تالان - تاراج قىلىپ، ۋەيران قىلىۋېتەيلى. بۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى دېڭىز، بىر تەرىپى تىك تاغ بولغاچقا ھەرىكىتىمىزنى شەھەرگە قارىتا، بۇ يەرنىڭ خەلقى ئاجىزلىشىپ، ئاخىر بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولىدۇ» دېدى. قارا - سۈلۈك بۇ مەسلىھەتنى ئوغۇزغا يەتكۈزدى، ئوغۇز ئۇنىڭ ئېيتقىنىنى

قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ۋىلايىتىنى ھەرتەرەپتىن قورشاپ، تالان - تاراج قىلدى. ئەتىيازغىچە دەربەنتنى مۇھاسىرە قىلدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دەربەنت خەلقى چارىسىز قېلىپ، پاراكەندىچە - لىك ئىچىدە يىغىلىپ كېڭەش قىلدى: «ئوغۇزنىڭ يېقىن ئەتراپ - تىكى شەھەرلەرنى ئېلىشى تۇرغان گەپ، خېلى كۈچلۈك بولغان قىلباراقنىڭ بېشىغا كەلگەنلىرىنىمۇ ئاڭلىغاندۇق» دېيىشتى. سەككىز ئاي داۋام قىلغان مۇھاسىرىدىن كېيىن ھەممىسى سۈلھى ئۈچۈن ئوغۇز ھۇزۇرىغا كېلىشتى. قىر ئاتلىرىدىن توققۇزنى تارتۇق قىلىپ ئەل بولۇشتى. ئوغۇز كەلگەنلەرنى كۆرگەندىن كېيىن: «بىز بۇ يەرگە كەلگىلى شۇنچە ۋاقىت بولدى، نېمە ئۈچۈن بۇرۇنراق ئالدىمىزغا كەلمەي، بويۇنتاۋلىق قىلىپ ئىس - يان كۆتۈردۈڭلار!» دەپ سورىغانىدى، ئۇلار: «ئارىمىزدا ئە - قىللىق ئادەملەرمۇ بولغىنىدەك، ئەقىلىمىز ساراڭلارمۇ يوق ئە - مەس، ھازىرغىچە بۇ ئەقىلىمىزنىڭ گېپىگە كىرىپ، ھۇزۇرلى - رىڭىزغا كېلەلمىدۇق. خاتا قىلغانلىقىمىزنى بىلدۈك، ھازىر ئەقىللىق كىشىلەر يول كۆرسىتىپ نەسىھەت قىلدى، ئىشمو ئايدىڭلاشتى. بويىسۇنۇشتىن باشقا چارە يوقلۇقىنى بىلدۈك ۋە قۇلىڭىز بولغىلى كەلدۈك» دەپ جاۋاب بېرىشتى. «گۇناھىڭلار - نى تونۇغانىكەنسىلەر، مەنمۇ گۇناھىڭلارنى كەچۈردۈم. ئەمما سى - لەر تەرەپ ئىككى تايچىقىمنى ئېلىپ قېچىشتى. بۇلاردىن بىرى ئىراق - قۇلا بولۇپ، ئاغزاققا مايىل ئات ئىدى. يەنە بىرىنىڭ ئېتى سۈت - ئاق بولۇپ، شىرىغىغا ئوخشايدىغان توم ئاق ئات ئىدى. بۇ ئات بۇرى مېڭىشلىق ھەم چىرايلىق ئىدى. گۇناھىڭلا ردىن ئۆتتۈم، ئەمما مەن دېگەن بۇ ئىككى ئاتنى قايتۇرۇپ بەرمىسەڭلار، ھېچبىرىڭلارنى ساق قويمايمەن» دېدى ئوغۇز بۇ يەردىن بېرىپ.

ئاتنى بەك ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن چىڭ تۇرۇۋالدى. ئۇلار مۆھلەت سورىدى. ئوغۇز بۇ يەردە يەنە بىر ئاي تۇرۇپ قالدى. بۇ يۇرتنىڭ ھەممە يېرىگە ئاتلارنى ئىزدەپ ئادەم ئەۋەتتى. ئاخىر ئاتلار تېپىلىپ، ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىنگەندە ئۇ تولىمۇ خۇشال بولدى. كەلگەنلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلىپ كۆڭۈللىرىنى ئالدى، خەلقنى قوغداش ۋە باج - خىراج يىغىش ئۈچۈن بىر مەمۇرىي ئەمەلدار تەيىنلەپ، شىرۋان^① ۋە شاماهىگە^② قاراپ يولغا چىقتى.

ئوغۇزنىڭ شىرۋان ۋە شاماهىغا ئەلچىلەر ئەۋەتكىنى

ئوغۇز دەرەنت ۋىلايىتىدىكى ئىشلىرىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، شىرۋان ۋە شاماهىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇنۇلارنى خەۋەر قىلدى: «بۇ يەرگە كەلگەنلىكىمىزنى ئاڭلىغانسىلەر، قەدىمىمىز يەتكەنلا مەملىكەتلەر بىز قانداق بۇيرۇق بەرسەك، شۇنداق ئورۇندىدى. يولىمىزدا بىز ئالمىغان بىر مەملىكەت، بويسۇنمىغان بىر ھۆكۈمدار قالمايدى. ئەگەر سىلەر ئۆز ئىختىيارىڭلار بىلەن بىزگە ئەل بولساڭلار، جاۋاب بېرىپ قۇللۇق كۆرسىتىڭلار. مۇبادا بويۇن تولغاچ قارشىلىق قىلماقچى بولساڭلار، ئۇرۇشقا تەييارلىنىڭلار. بىز ئەلچىلىرىمىزنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتىمىز.»

ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان، ئوغۇز ئەلچىلىرىگە تېگىشلىك ھۆرمەت كۆرسەتتى، ئىتائەت ۋە قۇللۇق يولىنى تۈتۈپ، توققۇز قىرئەتنى تارتۇق قىلىپ ئالدىغا ئەۋەتتى، ئۆزلىرى بولسا شەھەر تېشىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئوغۇزنى كۆرۈش بىلەنلا، زۆرۈر بولغان قۇللۇق شەرتلىرىنى ئادا قىلىشتى، ئوغۇز

① شىرۋان - ئىران شەھەرلىرىدىن بىرى.

② شامامى - ئىران شەھەرلىرى.

شامامىغا بارغۇچىلىك، شۇ يەردە ئون تۆت كۈن تۇردى. ئەنە شۇ كۈنلەردە شاھىران^① ئاھالىسىمۇ باج - خىراج ئەكىلىپ خەزدىنىگە تاپشۇردى. ئەمما شامامى ئاھالىسى باج - خىراج بېرىشتىن باش تارتىپ، يېڭىدىن دۈشمەنلىشىش يولىنى تۇتۇپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوغۇز ھەر بىر ئادەمگە بىر قۇچاق ئوتۇن ئېلىپ كېلىپ، شامامى دەرۋازىسىنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەشنى بۇيرۇدى. بارلىق ئەسكەرلەر بېرىپ، ھەر بىرى بىر قۇچاقتىن ئوتۇن يىغىپ كەلدى ۋە ئوت قويدى، دەرۋازا ۋە سېپىللار دەھشەتلىك يانغىن ئىچىدە قالدى. جەڭ بىلەن شەھەرنى ئالدى ۋە تالان - تاراج قىلدى. بۇ بۇلاڭ - تالاڭدا شامامىلىقلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنىمۇ ئەسىر ئېلىپ كېتىشتى. شامامىلىقلار قىلىمىشلەردىن پۇشايمان قىلىپ، يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن شەھەر ئالدىدىكى ئوغۇز ئالدىغا چىقىپ كەچۈرۈم سورىغانىدى، ئوغۇز ئۇلارنىڭ ئامالسىز قالغانلىقىنى كۆرۈپ رەھىم قىلدى، باج - خىراج - لىرىنى تۆلەپ، ھەرگىز دۈشمەنلىك ۋە بويۇنتاۋۇلۇق قىلماسلىق ھەققىدە ۋەدە ئېلىپ، خوتۇن - بالىلىرىنى قايتۇرۇپ بەردى. مەمۇرىي ئەمەلدار تەيىنلىدى ۋە ئۇ يەردىن ھەرران^② ھەم مۇگان^③ تەرەپلەرگە راۋان بولدى.

ئوغۇزنىڭ ھەرران ۋە مۇگان تەرەپلەردىكى ھەرىكەتلىرى

ئوغۇز شىرۋان تەرەپلەردىن يولغا چىقىپ ھەرران ۋە مۇگانغا كەلگەندە، ياز مەۋسىمى بولۇپ قالغانىدى. بۇ يەردە ھاۋا بەك ئىسسىق بولۇپ تۇرۇش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن: «تاغ - يايلاق

① شاھىران - شەھەر ئىسمى.

② ھەرران - ئەزەربەيجان شەھەرلىرىدىن بىرى.

③ مۇگان - موغان - ئەزەربەيجان شەھەرلىرىنىڭ بىرى.

لارنى تېپىپ چىقىپ كېتەيلى، قىش بولغاندا قايتىپ كېلىپ بۇ يەرنى تالان - تاراج قىلىمىز» دېدى. ياز بويى بۇ جايلارنىڭ پۈتۈن يايلاق ۋە تاغ رايونلىرىنى، يەنى سەبەلان^① تاغلىرىدىن ئالا- تاغ^②، ئاغدىبۇرى^③ تاغلىرىغىچە پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى [رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، «سەبەلان» (ئوتتۇرىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇر- غان) دېگەن نامنى بۇلار قويغانىكەن]. يايلاقتىكى ۋاقىتلىرىدا بۇ تەرەپتىكى بارلىق مەملىكەتلەرنى بېسىۋالغانىدى. ئەزەربەيجان ۋىلايىتىنىمۇ ئىشغال قىلدى. ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس ئاتلىرىنى يايلاقلارنى كەڭ ۋە گۈزەل ئۇچان^④ دالاسىنىڭ ئېتەكلىرىدە باق- تى، شۇ يەردە ياشاۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز ھەممە ئادەم- لىرىنى يىغىپ: «بىرەر ئېتەكتىن توپا ئېلىپ كېلىپ، بىر يەرگە دۆۋە قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇدى. ئالدى بىلەن ئۆزى بىر ئېتەك توپا ئېلىپ كېلىپ تۆكتى. ئەسكەرلەرمۇ بىر ئېتەكتىن توپا ئېلىپ كېلىپ تۆكۈشتى. شۇنداق قىلىپ، زور بىر دۆۋە ھاسىل بولدى. بۇ دۆۋىگە «ئازەرباينان» دەپ ئىسىم قويۇشتى. («ئازەر» تۈركچىدە «يۈكسەك» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «باينان» «بايلارنىڭ، ئۇلۇغلارنىڭ يېرى» دېگەن مەنىدە، بۇ مەملىكەت مۇشۇ شەكىلدە شۇ نام بىلەن مەشھۇر بولدى: ھازىر ئەزەربەيجان دېيىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ). شۇ يازلىقى ئوغۇز ئالاتاغدا يايلى- دى. ئۇ يەردىن باغدات، گۈرجىستان، دىياربەكسر ۋە راققا تەرەپلەرگە ئەلچىلەر ئارقىلىق خەۋەر ئەۋەتتى. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ قانداق جاۋاب بېرىدىغانلىقىرىدىن خەۋەردار بولۇشنى تەلەپ قىل- دى. ئەگەر باش ئېگىپ، ئەل بولۇپ، باج - خىراجلىرىنى ھەر يىلى ئۆزۈلدۈرمەي خەزىنىمىزگە ئەۋەتىپ بېرىدىغان بولسا، ناھا-

① سەبەلان - ئىراندىكى بىر تاغ.

② ئالاتاغ - ئىراندىكى بىر تاغ.

③ ئاغدىبۇرى - ئىراندىكى بىر تاغ.

④ ئۇچان دالاسى - ئەزەربەيجاندىكى بىر دالا (يايلاق) نىڭ ئىسمى.

يىتى ياخشى، ئۈستىگە ئەسكەر ئەۋەتىلمەكچى؛ ئەگەر ئوغۇزنى تەلىپىگە مۇۋاپىق جاۋاب بېرىلمىسە، بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۈمىدلىككە يۈرۈش قىلماقچى بولغانىدى. ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى قىشتا ھەيران ۋە مۇگان تەرەپلىرىگە كەلدى. كۈر ۋە ئاراس دەريالىرى ئارىلىقىنى يۇرت ۋە قارارگاھ قىلىپ قىشنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى. بۇ مەملىكەتنىڭ پۈتۈن خەلقى بولدى. ئىتائەت قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى تالان - تاراج قىلىدى.

باھار كېلىشى بىلەن تۈرلۈك مەملىكەتلەرنىڭ ھۆكۈمدار سۇلتانلىرىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر قايتىپ كېلىشتى. دىياربەك ۋە باغدات تەرەپكە بارغانلار بۇ جايلاردىكى ھۆكۈمدار ۋە ئۇلۇغلارنىڭ، «ئاۋۋال ئوغۇز ئۆزى كەلسۇن، ئۇرۇشىمىزنى ياكى بويسۇنىمىزنى ئۆز ۋاقتىدا ئۇچۇر بېرىمىز» دېگەن جاۋابلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ئوغۇز نۇرغۇن قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن ئارقىسىغا قايتىپ دەپ ئويلاپ قېلىشقانىدى. گۈرجىستانغا بېرىپ قايتقان ئەلچىلەر: «بىز ئۇرۇشقا تەييار، جەڭ قىلىمىز!» دېگەن جاۋابنى ئېلىپ كەلدى. ئوغۇز ئالدى بىلەن گرۇزىنلارغا ئادەم ئەۋەتىپ: «سەلەرگە بارىمەن، ھەممىڭلار ئويغاق ۋە خەۋەردار بولۇڭلار! يەنە كېيىن ئوغۇز تۇيۇقسىز، غەپلەتتە تۇرغان ۋاقىتىمىز ئۈشتۈمتۈ ئۈستىمىزگە باستۇرۇپ كەلدى، دەپ قالماڭلار. ئۇرۇش قىلىدىغان جەڭ مەيدانىنى ئۆزۈڭلار تەيىن قىلىڭلار ۋە ھازىر تۇرۇڭلار! بىز يېتىپ بارىمىز» دەپ خەۋەر قىلغۇزدى. باھار كەلدى، ئوغۇز ئاتلارنى سەمىرىتىپ، گۈرجىستانغا يۈرۈش قىلدى. گۈرجىستانغا ئاز قالغاندا، گرۇزىنلار ئۈچ - تۆت كۈنلۈك جايغىچە ئالدىغا كېلىپ جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى. سە تۈزۈپ تۇرماستىنلا ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى. ئوغۇز قوشۇنلىرى غەلىبە قىلدى، ئىككى كېچە - كۈندۈز ئۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنى

چېكىندۈردى. گرۇزىنلار يەنە بىر قېتىم يىغىلىپ ئۇرۇشقا ئۆتۈرۈپ بېقىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي قاچتى. گرۇزىن چوڭلىرى ئوغۇز قوشۇنلىرىغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەچ، ئۆتۈرۈپ ھۇزۇرغا كېلىپ ئەل بولۇشتى، ئەتراپتىكى جايلارغا خەت ۋە پەرمانلار ئەۋەتىپ، قورقۇپ، تارقىلىپ كەتكەن ئاھالىنىڭ يىغىلىشىنى ئۇقتۇردى ۋە باج - خىراج بېرىشكە ماقۇل بولۇشتى. ئوغۇز بىر يېرىم ئاي گۇرجىستاندا تۇرۇپ، كۆز پەسلىدە ئالاتاغقا چىقتى، ئالاتاغدا تۇرغان بىر قانچە كۈن ئىچىدە گرۇزىنلارنىڭ باج - خىراج بەرمەي، ئوغۇز ئەمەلدارلىرىنى مەملىكەتلىرىدىن قوغلاپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىك خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئوغۇز ئالتە ئوغلىنى چاقىرىپ: «مەن بۇ خەلقنى سىنىدىم، كۆردۈم، ئۇلارنىڭ نېمىلىكىنى ياخشى بىلىدىم. ئۇلار بىر قېتىملىق ھۇجۇمغا چىدىيالمىدۇ. شۇڭا، زور قوشۇن ئەۋەتتىڭىز ۋە مېنىڭ بېرىشىمنىڭ ھاجىتى يوق» دېدى. ئوغۇللىرىنىڭ ھەر بىرىگە ئىككى يۈزدىن نۆكەر بېرىپ، ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى گرۇزىنلارنى يېڭىپ، ئۇلارنى تالان - تاراج قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن دادىسىدىن ئەلچى كېلىپ، پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ تەمىنات ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى بۇ يازدا گرۇزىنلاردىن يىغىش كېرەكلىكىنى بۇيرۇق قىلدى. بۇ خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا، ئۇلار بۇلاڭ - تالاڭنى كۈچەيتتى، ھېسابسىز تەمىنات توپلاپ دادىسىغا ئەۋەتتى. مەخسۇس ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، باج - خىراجنىڭ سانىنى بەلگىلەپ، ئالاتاغقا يېنىشتى. ئۇلارنىڭ جەڭنى ياخشى قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوغۇز ئوغۇللىرىنى تەقدىرلىدى ۋە: «ھايات ۋاقتىمدا قىلغان ئۇلۇغ ھەم پايدىلىق ئىشىڭلار، شۆھرەت قازانغانلىقىڭلار، مەن ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئورنۇمنى ئىگىلەشكە لايىق ئىكەنلىكىڭلارنى كۆرۈستەتتى» دېدى. كېيىن ئەلچى ئەۋەتىپ، پۈتۈن قىشلاقلاردىكى ئەسكەرلەرنى يىغىلىشقا ۋە كۇردىستانغا قاراپ يۈرۈش قىلىشقا ئەمىر قىلدى.

ئوغۇزنىڭ كۇردىستان يولى بىلەن دىياربەكىر ۋە شامانغا يۈرۈش قىلىشى

ئوغۇز ئەسكەرلىرىنى توپلىغاندىن كېيىن، كۇردىستانغا قا-
راپ يولغا چىقتى ۋە ئۈچ يىل كۇردىستان تاغلىرىدا يۈردى، بۇ
تاغلارنى بۇزغۇنچىلاردىن تازىلاپ، ئۇلارنىڭ بار-يوقىنى تالان-
تاراج قىلدى. شەھەر ۋە سەھرالاردىكى مەملىكەت ئاھالىسىنى
ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، باج - خىراج تەيىن قىلدى. ئۇ يەردىن
مېڭىپ دىياربەكىر تەرەپلىرىگە كەلدى ۋە ئەربىل^①، مۇسۇل^②،
باغداتنىڭ چوڭلىرى ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا مۇناسىپ سوۋغات -
ھەدىيەلەر بىلەن كېلىپ ئەل بولۇشتى. ئوغۇز بۇ قىشنى دىجەل^③
دەرياسى بويىدا ئۆتكۈزدى، باھار كېلىشى بىلەن شامغا راۋان
بولدى ۋە ئالتە ئوغلنى مائىقالا (ئالدىنقى قىسىم) قىلىپ ئالدىن
ماڭغۇزدى؛ ئۆزى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. ئوغۇللىرى
ئىراققا كەلگەندە شەھەرنىڭ كاتتىلىرى ئالدىغا چىقىپ قارشى
ئېلىشتى، ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى بۇلارنى ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان
دادىسىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ئوغۇز ئۇلارنى كۆرۈپ ياخشى
مۇئامىلە قىلدى ۋە كۆڭۈللىرىنى ئالدى. بىر نەپەر ئەمەلدار
تەيىنلەپ شەھەرلىرىگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، شامنىڭ نېرى-
قى تەرەپلىرىدىكى خەلق ئوغۇز بارغان ھامان پۈتۈنلەي ئۆز خاھى-
شى بىلەن ئەل بولۇشتى. يالغۇز تۈركلەر «باتاقى شەھەر» دەپ
ئاتايدىغان ۋە ئۈچ يۈز ئالتە دەرۋازىسى بار ئانتىيۇكىيە شەھىرىلا
ئۆزىگە ئىشىنىپ قارشى چىقتى. بىر يىل ئۇرۇش بولۇپ، ئاخىر

① ئەربىل - ئىراقتىكى بىر يەر.

② مۇسۇل - ئىراق شەھەرلىرىدىن بىرى.

③ دىجەل - نىگرس دەرياسى.

شەھەر ئېلىندى، ئوغۇز شەھەرگە كىردى ۋە بىر ئالتۇن تەخت ياستىپ ئۈستىدە ئولتۇردى، يېنىدىكى توقسان مىڭ ئەسكەرنىڭ ھەممىسىنى خوتۇن - بالىلىرى بىلەن بىرلىكتە شەھەرگە ئەكىد-رىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئۇندىن كېيىن دەمەشىق ۋە مىسىرغا بارىدىغانلىقى توغرىلىق خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ھەر بىر ئەلچىگە يۈزدەك ئادەم قوشتى. بۇندىن كېيىن، ئوغۇز ئۆز قوشۇنىنىڭ ھەر مىڭىدىن يۈز كىشىنى ئايرىپ، بۇلارنى ئالتە ئوغلىغا قوشۇپ تەكفۇر (ھازىر تەكۋۇر^① دېيىلىدۇ) خانغا ئەۋەتتى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى ئۇ يەرگە يېقىنلاشقاندا، تەكۋۇرخان ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە ئەلچىگە چېقىلمايتتى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى تەكۋۇردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇلار بىلەن سۆزلەشتى، ئەلچىلەر قايتىدىغان ۋاقتىدا ئۆز ئەلچىلىرىنى قوشۇپ بىرلىكتە تەكۋۇرغا ماڭغۇزدى ۋە: «دادىمىز ئوغۇز بىزنى ئالدىنقى قىسىم قىلىپ توققۇزمىڭ ئەسكەر بىلەن ماڭغۇزدى. ئۆزى چوڭ قوشۇن بىلەن كېلىۋاتىدۇ. ئەگەر ئەل بولۇپ، باج - خىراج بېرىشنى قوبۇل كۆرۈپ، ھەر يىلى خەزىنىگە ئەۋەتىپ تۇرساڭلار ھۇجۇم قىلمايمىز؛ جەڭ قىلىشنى خالىساڭلار لايىق جاي تاللاڭلار، شۇ يەرگە كېلىپ ئۇرۇشايلى» دەپ خەۋەر قىلدى. بۇ ئالتە ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى كۈن، يەنى ئاپتاپ، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى ئاي، يەنى ماھ، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى يۇلتۇز، يەنى سىتارە، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى كۆك، يەنى ئاسمان، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمى تاغ، يەنى كۆھ ۋە ئالتىنچىسىنىڭ ئىسمى دېڭىز، يەنى دەريا ئىدى. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئەلچىلىرى تەكۋۇرنىڭ يېنىغا بارغاندا، تەكۋۇر: «ئەتە پالان جايدا ئۇرۇشايلى» دەپ جاۋاب بەردى.

① تەكۋۇر - سۈرىيە ۋە پەلەستىن دائىرىسىدىكى بىر بەگلىكنىڭ بېگى.

ئەتىسى شۇ يەرگە كېلىپ ئۇرۇشتى. تەكۋۇرنىڭ نۇرغۇن ئەسكى-
 رى چىقىم بولۇپ يېڭىلدى. ئوغۇز ئەسكىەرلىرى ئۆز دۈشمەنلى-
 رىنى ئىككى كېچە - كۈندۈز قوغلاپ، تەكۋۇرنىڭ شەھىرى ۋە
 مەملىكىتىگە قەدەر كەلدى. شەھەر ئالدىغا كەلگەندە، ئاھالىسى
 تەكۋۇرنى تۇتۇپ تاپشۇردى. بۇلار تەكۋۇرنى يەتمىش كىشى بىلەن
 قوشۇپ، ئانتىۋكىيگە - ئوغۇز ئاتىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى.
 پايتەخت ۋە پۈتۈن مەملىكەت بويسۇندى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىم-
 دى، خەلقنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە يول قويمىدى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇل-
 لىرى شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈپ، شۇ يەردە بارگاھ قۇرۇشتى
 ۋە دادىسى ئوغۇزغا ئەلچىلەر ئارقىلىق: «ئەگەر تەكۋۇرنى ئۆلتۈ-
 رۇش نىيىتىدە بولسىڭىز، بىزگە بۇيرۇق بېرىڭ، مەملىكەتنى
 بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، مال ۋە خەزىنە ئەۋەتەيلى، بۇنىڭغا دائىر
 بىر ئىشارەت بېرىڭ، ئۆزىمىز بىلىمىز. مۇبادا ئىلتىپات قىلىپ
 گۇناھى ۋە قېنىدىن كەچسىڭىز، ئۇنى ئۆز مەملىكىتىگە قايتۇ-
 رۇڭ، ھۆكۈمدارلىقىنى ئۆز قولىغا بېرىشنى خالىسىڭىز، مال
 ۋە خەزىنە باجلىرىنى تەيىن قىلىپ ياندۇرۇۋېتىڭ، شۇ يول بىلەن
 خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئالىمىز، ئۇلار بىزگە قۇللۇق قىلىدۇ» دەپ
 مەلۇم قىلىشتى. ئەلچىلەر تەكۋۇرنى ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ
 كەلگەندە، ئوغۇز ئۇنىڭدىن ئۇرۇشنىڭ قانداق ئېلىپ بېرىلغانلى-
 قىنى، ئوغۇللىرى بىلەن ئارىدا قانداق ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەنلى-
 كىنى سورىغانىدى، تەكۋۇر ئۇرۇشنىڭ باشتىن - ئاياغ تەپسىلا-
 تى، تەكغۇر قوشۇنىنىڭ يېڭىلىگەنلىكىنى، ئوغۇز ئوغۇللىرىنىڭ
 ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن پايتەختكە قوغلاپ بارغانلىقىنى، پاي-
 تەختتىكىلەر كېڭىشىپ ئۆزىنى تۇتۇپ ئۇلارغا تاپشۇرغانلىقىنى
 راستى بىلەن تولۇق سۆزلەپ بەردى. تەكۋۇر سۆزىنى تۈگەتكەن-
 دە، ئوغۇز تەكۋۇردىن ئوغۇللىرىنىڭ مەملىكەتنى بۇلاڭ - تالاڭ
 قىلغان - قىلمىغانلىقىنى سورىغانىدى، تەكۋۇر ئۇلارنىڭ بۇلاڭ
 - تالاڭ قىلمىغانلىقىنى، شەھەر سىرتىدا دالاغا چۈشكەنلىكىنى

سۆزلەپ بەردى. ئوغۇز ئوغۇللىرىغا شەھەرلەرنى تالان - تاراج قىلماسلىق توغرىسىدا پات - پات نەسىھەت ۋە تەربىيە بېرەتتى. شۇڭا بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بەك خۇشال بولدى. قوللىرىنى كۆك - سىگە قويۇپ ئاسمانغا قارىدى - دە، بالىلىرىنىڭ ئۆز سۆزىنى ئاڭلاپ ئەمەل قىلغانلىقىغا، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىگە، كەلگۈسىدە ئۆزىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئەل سوراڭقا ئىقتىدارلىق ئىكەنلىكىگە شۈكرىلەر قىلدى. ئوغۇز خۇشاللىقىدىن تەكۋۇرغا: «مۇندىن ئىلگىرى ماڭا بويسۇنغىلى ئۇنىماي قارشى چىقىپ، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىدىڭلار، ھەتتا ئۇرۇشتۇڭلار، شۇنچىۋالا يامان ئىشلارنى قىلغان بولساڭلارمۇ گۇناھىڭلاردىن ئۆتتۈم. سىنى ئۆز مەملىكىدە تىڭنىڭ باشلىقى قىلىپ، سەلتەنتىڭنى بېرىمەن، بۇندىن كېيىن ھەقىقىي ئىتائەت قىلىپ، دوستانە ئۆتكىن، مەن بارىەرگە ھەر يىلى باج - خىراج ئەۋەتكىن!» دەپ خىتاب قىلدى. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان تەكۋۇر يەرگە باش قويدى، قۇللۇق شەرتلىرى بىلەن دۇئانى ئورۇنداپ: «بارلىق ئۆلكىلەر ۋە مەملىكەتلەر سېنىڭ ئەمرىڭدە ۋە ھاكىمىيىتىڭ ئاستىدا ماڭا ئوخشاش ۋە مەندىن ياخشى نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ساڭا بويسۇندى. ماڭا ئوخشاشلارنىڭ سېنىڭ ئەمرىڭگە قارشى چىققۇدەك قۇدرىتى يوق، ھەر قانداق بۇيرۇق بەرسەڭ ئىتائەت قىلىمەن، بويۇن ئېگىمەن. ئوغۇز! ئەگەر مەرھەمەت قىلىپ گۇناھىمدىن ئۆتسەڭ، قۇللۇق چەمبىرىدە كىيىنكى ئىچىگە كىرىمەن. ھەر يىلى مال ۋە خەزىنە ئەۋەتىمەن، ئاستانەڭدىكى قۇللۇق جەھەتتە، ئىنشائاللا، ھېچقانداق كەمچىللىك ئۆتكۈزمەيمەن» دەپ جاۋاب بەردى.

ئوغۇز بۇ ھەقتە گەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن، تەكۋۇردىن رۇم ۋە پەرەڭ مەملىكەتلىرىنىڭ ۋەزىيىتىنى، ياشاۋاتقان يەرلەرنى، بۇ جايلارغا ئەسكەر ئەۋەتىشكە توغرا كەلسە، ئۇ يەرلەرنى قانداق ئېلىش كېرەكلىكىنى سورىدى. تەكۋۇر مۇنداق دەيدى: «پەرەڭ مەملىكىتىنى ئېلىشنىڭ يولى مۇنداق، بۇ يەردىن بىر -

نەچچە سۆزمەن كىشىلەرنى تاللاپ سوۋغا - سالام، كىيىم - كېچەكلەر بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتكىن، ئۇلار پەرەڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئالسۇن، ئۇلارغا تون كىيدۈرسۇن ۋە باج - خىراج بېرىش ھەققىدە سۆزلىسۇن. مەنمۇ ئۇلارغا يوشۇرۇن خەت يېزىپ ئۆز ئەلچىمنى ئەۋەتەي. بۇلارنىڭ كۈچى كۆپ، كۈنچىقىشتىن تاكى مۇشۇ جايلارغا قەدەر ھەممە يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ھېچكىم ئۇلارغا قارشى چىقالمايدۇ، ياخشىسى ئۇرۇشماستىن، قان تۆكمەستىن، مەملىكەتنىڭ خاراب بولۇشىغا سەۋەب بولماس-تىن، ئىتائەت قىلغىن! باج - خىراج سانىنى توختىتىپ، ھەر يىلى ئۆز ۋاقتىدا ئەۋەتىپ بەرگىن، ئوغۇز بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ باج - خىراجنى قوبۇل قىلىدۇ، دەپ يازاي. ئۇ يەرلەرگە ئەسكەر ئەۋەتىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئەمما رۇم مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ قىشلاقلىرى دېڭىزغا يېقىن بولۇپ، ناھايىتى ئىسسىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇلار قىشلاقتىن ۋاقتى كەلگەندە يەنە يايلاققا چىقىدۇ. يايلاققا چىقىشتىن بۇرۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ ياي-لاقلىرىنى ئىشغال قىلىش ۋە قىشلاقلىرىدىن چىقىشقا يول بەر-مەسلىك لازىم. قىشلاقلاردا ئىسسىقتىن ۋە بۈرگە دەستىدىن ئولتۇرۇش مۇمكىن بولمىغاندا، قىستىلىپ، ئاخىر ئەل بولۇشقا ماقۇل بولۇشىدۇ. « ئوغۇز تەكۋۇرنىڭ بۇ پىكرىنى توغرا تاپ-تى. شۇڭا، ئۇنى ئۆز ئېلىگە - پادىشاھلىق مەركىزىگە قايتۇردى. ئۆز ئوغۇللىرىغا تەكۋۇرنى بىللە كەلگەن ئەلچىلەر بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىپ، پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ قايتىپ كېلىش ئۈچۈن، ئەللىكتىن ئوشۇق ئاتلىق ئەسكەر قوشتى. شۇنداق قىلىپ، ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرىمۇ دادىسىنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلدى. تەكۋۇر ئوغۇزغا كۆپ خەزىنىلەر ئەۋەتتى. ئۆزى پايتەختىدە تۇرۇپ قوللۇق كەمىرىنى بېلىگە باغلىدى. تەكۋۇر-نىڭ مەملىكىتى شۇ ھالدا ئوغۇزنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا كىرگەن.

دىن كېيىن، پەرەڭ^① ۋە رۇم^② دىيارىغا قارشى يۈرۈش قىلىندى.

ئوغۇزنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى قوشۇنلىرى بىلەن رۇم ۋە پەرەڭ تەرەپلەرگە ئەۋەتكەنلىكى

تەكۋۇر ئەل بولۇپ، ئوغۇزغا پەرەڭ ۋە رۇم ئەللىرىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن، ئوغۇز ئۈچ ئوغلىنى، يەنى كۈن، يۇلتۇز ۋە دېڭىزنى توققۇزىنىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن رۇم تەرەپكە ئەۋەتتى، قالغان ئۈچ ئوغلى — ئاي، كۆك ۋە تاغنى باشقا توققۇزىنىڭ كىشى بىلەن پەرەڭ دىيارىغا ئەۋەتتى. ئۇلارغا دېڭىز بويىدا بىر يەرنى قارارگاھ قىلىپ تۇرۇپ، ئاندىن ئەلچىلەر بىلەن بەلگىلەپ، ئۇلارنى كېمە بىلەن پەرەڭلەرگە ئەۋەتتى. ئەمىر قىلدى. تەكۋۇر بۇلارغا ئىتتىپاقداش بولۇپ، ئىتائەت كە. مىرىنى باغلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوغۇزنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، دېڭىز بويىدىن ئەپلىك بىر يەرنى قارارگاھ قىلىشقا كۆرسىتىپ بەردى؛ ئۇلارغا زۆرۈر بولغان تەمىناتلارنى تەييارلىدى؛ ئەلچىلەر بىلەن پەرەڭ تەرەپكە ئەۋەتتى. ئەلچىلەر ئۇ يەرگە بارغاندا، ئوغۇزنىڭ تونلىرىنى يۇرت چوڭلىرىغا كىيگۈزدى. تەكۋۇرخان ئۆز ئەلچىسىنى بۇرۇنراق ئەۋەتىپ، ئۇلارغا ئەھۋالنى خەۋەر قىلىپ، ئوغۇزنىڭ سۆزلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ئىتائەت قىلىشلىرى كېرەكلىكىنى بىلدۈرگەندى. ئۇلارمۇ قارشى چىقماي، شۇنداق قىلدى ۋە بويسۇندى. بۇلارغا ئۆز لايىقىدا سوۋغا — سالاملار ئەۋەتتى. ئۇلار ئوغۇز ئوغۇللىرىنى كۆرۈپ بارمەسلىككە ئىش قىلدى. مال — خەزىنە، سوۋغاتلىرىنى ئۇلارغا تەقدىم قىلماقچى بولغانىدى، ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى قوبۇل قىلمىدى ۋە

① پەرەڭ — ياۋروپا، ئارمەنىيە، فرانسىيە.

② رۇم — رىم ئىمپېراتورلۇقى.

ئۇلارغا: «سەلەر ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىڭلار، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا ئاپىرىپ بېرىڭلار! باج - خە - راج تەيىنلەپ، قارار چىقىرىش ئوغۇزنىڭ ئىختىيارىدا. بىز ئاغا - ئىنىلار قوشۇن بىلەن بىرلىكتە ئوغۇز بۇيرۇق قىلغۇچە مۇشۇ يەردە كۈتىمىز. سەن بېرىپ دادىمىز ئوغۇز بىلەن كۆرۈشكىن، باج - خىراج قارارلاشسۇن، قايتسۇن دەپ بۇيرۇق بەرسە، دەر - ھال قايتىمىز» دېيىشتى. ئۇلار ئوغۇز ئوغۇللىرىنىڭ بۇ ھەقتە چىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئېلىپ كەلگەن مال - بايلىق ۋە خەزىنىلەرنى ئېلىپ ئوغۇزغا سالام بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقىش - تى. بۇلارنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئوغۇز قوشۇنلىرى - نى قورال - ياراغلىرى بىلەن مىڭدىن - مىڭدىن توپ - توپ قىلىپ رەتلىدى ۋە ئۇلارنىڭ دالادىن كېلىش يولىغا ئەۋەتتى. ئەسكەرلەرنى يىراقتىن پەرەڭلەرگە كۆرسەتتى. پەرەڭ يۇرتىدىن كەلگەن بۇ ئەلچىلەر ئوغۇز قوشۇنىنى توپ - توپ ھالدا ئىككى - ئۈچ قېتىم كۆرۈش بىلەنلا، ناھايىتى كۆپ ھېسابلىدى. پەرەڭ - دىن كەلگەن ئەلچىلەر ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا بارغاندا، ئەھۋالنى بايان قىلدى، ئوغۇز بۇلارغا: «سەلەر كۆرگەن بۇ ئازغىنا ئەس - كەرلەر ئالدىنقى قىسىم ئەسكەرلىرىم بولىدۇ، ھازىر قوشۇنۇم - نىڭ ئەسلى قىسمىنى بېرىپ كۆرۈڭلار! ئەگەر بىزگە قارشى چىقماقچى بولساڭلار، ئۇرۇشىمىز. قارشى تۇرۇشقا كۈچۈڭلار يەتمەسە، بويسۇنۇشتىن باشقا يول يوق، مال ۋە خەزىنە ئۈچۈن باج - خىراج بېكىتىپ، ھەر يىلى ئىشەنچلىك كىشىلەر ۋە ئەلچىلەر ئارقىلىق بىزگە ئەۋەتىڭلار! شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىڭ - لاركى، قوشۇنۇم سەلەر ئويلىغاندىنمۇ كۆپ. سەلەر بەلكى سۇ ۋە ئوتنى ئويلاۋاتساڭلار كېرەك. بىلىشىڭلار كېرەككى، بىز بېسىپ ئۆتكەن يوللاردا تالاي دەريالارنى كەچتۇق، سەلەرنىڭ دەريا ۋە سۇلىرىڭلار ئەسكەرلىرىم ئالدىدا ھېچ نەرسە ئەمەس. ئۇلار ئاتلىرىنى سال، قامچىلىرىنى پالاق قىلىپ، ئاسانلا ئۆتە -

دۇ. مەملىكىتىڭلارنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ» دېدى. ئۇلار بۇنى ئاڭلاپ: «ھەي، ئوغۇز ئاكا! قوشۇنىڭىزنى قايتىشقا بۇيرۇق قىلىڭ! باج - خىراج تۆلەيلى، بىر ئەمەلدار بەلگىلەڭ!» دېۋىدى، ئوغۇز: «ئۆز ئىختىيارىڭلار بىلەن باج - خىراج بېرىشنى ئۈستۈڭلارغا ئالساڭلار، تەكۋۇرخان يېنىدا قويغان ئەمەلدارلىرىمىز سىلەرگىمۇ قارايدۇ. ھەر يىلى باج - خىراجنى شۇنىڭغا ئەۋەتسەڭلار بولىدۇ، ئۇ ماڭا ئەۋەتىدۇ. سىلەردىن ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم بىر كىشى قېشىمغا كەل. سۇن، مەن ئۇنىڭغا تون كىيدۈرۈپ قايتۇرىمەن» دېدى. بۇ سۆزلەر تۈگىگەندىن كېيىن، باج - خىراج سانىنى بەلگىلەپ، ئۇلارنى بۇ ئادىتى بويىچە يولغا سالدى. ئوغۇز ئەسكەرلىرىگە يەنىلا يۇقىرىقى ھەرىكەتنى تەكرار ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ئەلچىلەر ئوغۇز قوشۇنىنى ناھايىتى كۆپ ئىكەن دەپ بىلىپ، ئۆز ئېلىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ ئەھۋالنى پەرەڭ پادىشاھقا مەلۇم قىلدى، پادىشاھ خېلى ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن، باج تۆلەشنى قوبۇل قىلىپ، ئىتائەت ۋە قۇللۇق كەمسىرىنى جان - دىلىدىن بېلىگە باغلىدى. ئوغۇز سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ پادىشاھلىق قىلغان دەۋرىدىمۇ ۋە ئۇندىن كېيىن ئوغۇللىرى، ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن زامانىدىمۇ باج - خىراج ئەۋەتتى. ئوغۇزلارغا قارشى چىققۇچىلار بىلەنمۇ ئۇرۇشتى.

رۇمغا بارغان ئوغۇز ئوغۇللىرىنىڭ رۇم قوشۇنلىرى بىلەن قارشىلاشقانلىقى

ئوغۇزنىڭ رۇمغا ئەۋەتكەن ئوغۇللىرى بىلەن ئەسكەرلىرى رۇمغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن رۇملۇقلار بىلەن ئۈچ ئورۇندا ئۇرۇش قىلدى. ھەر قېتىملىق جەڭدە رۇم ئەسكەرلىرىنى يەڭدى. ئاخىرىدا رۇمنىڭ چوڭلىرى قارشى تۇرالمايدىغانلىقىغا كۆ-

زى يېتىپ، ھەممىسى كېڭىشىپ، ئەل بولىدىغان بولۇپ، ئوغۇز
ئوغۇللىرىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ھەر يىلى مال - خەزىنە بېرىشكە
رازى بولدى. ئوغۇزخانغا ۋە ئوغۇللىرىغا ياخشى ئاتلارنى تاللاپ
ھەدىيە قىلىشتى، ئوغۇز ئوغۇللىرى بۇلارغا: «نېمە ئۈچۈن بۇ
رۇنراق ئىتائەت قىلىمىدىڭلار؟ شۇنداق بولغاندا، ئۈنچىۋالا ئادەم
ئۆلمەيتتى، مەملىكەتمۇ خاراب بولمايتتى» دەپ سورىۋىدى، ئۇ.
لار: «سىلەر بىلەن ئۇرۇشقانلار ئەقىلسىز ئادەملەر ئىدى، بىز
بولساق، دۇنيا كۆرگەن، ئىسسىق - سوغۇقنى باشتىن كەچۈر-
گەن ئادەملەر بىز. چىقىش يولى ئۇرۇشنى توختىتىش ئىكەنلىك-
كىنى بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى باغلىدۇق، قۇللۇق ھالقىسىنى
سالدۇق، ھەممە بىرلىكتە قارار قىلىپ، قۇلۇڭلار بولۇشقا رازى
بولدۇق. قوبۇل قىلىش - قىلماسلىق ئىختىيارىڭلاردا. لېكىن،
ئارىمىزدا كۆڭلىدە باشقىچە ئويلىنىدىغان، دېگەنلىرىمىزگە خى-
لاپ ھەرىكەت قىلىدىغان ھېچقانداق كىشى يوق» دەپ جاۋاب
بېرىشتى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى بۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ،
راستتىن ئەل بولغانلىقىغا ئىشەندى - دە، ئۇلارغا: «دادىمىز
بىزگە: «كىمكى باش ئەگسە، ئۇ بىزدىن ئامان بولىدۇ، ئۇنىڭغا
چىقىلمايمىز، بىرەر يىگىمۇ جازا بەرمەيمىز، دەپ بۇيرۇق بەر-
گەن. بىزمۇ ئاتىمىزنىڭ سۆزىگە خىلاپلىق قىلمايمىز. مەملىكە-
تىڭلارنىڭ بىر چېتىدە تۇرىمىز. ھەر قانداق يول بىلەن بىرەر
جانغا ياكى مەملىكىتىڭلارنىڭ بىرەر نەرسىسىگە زادى تەگمەيمىز.
بۇ ئارىدا سىلەرمۇ ئۇلۇغلىرىڭلاردىن بىر ئۆمەكنى دادىمىز ئو-
غۇزنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىڭلار. ئۇ قانداق بۇيرۇسا، ئۇ بىز ئۈچۈن
بۇيرۇق» دېدى. ئۇلار بۇ سۆزلەرنى قوبۇل قىلدى. ئوغۇزنىڭ
ئوغۇللىرى ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئاتىسىنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى.
ئوغۇز ئۇلاردىن ئوغۇللىرىنىڭ ئەھۋالى، بولغان ئۇرۇشنىڭ
جەريانىنى سورىدى. ئۇلارمۇ كۆرگەن ئەھۋاللارنى بىر - بىرلەپ
ئوغۇزغا يەتكۈزدى، ئوغۇز ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، ھەر يىلى

كېيىن، رۇم - پەرەڭ ئىشلىرىغا بىر يول كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئانتىيۇكىيىدە يەنە ئۈچ يىل تۇردى. بۇ دىيارلارنىڭ ئىشلىرىنى ئوبدان يولغا قويۇپ، ئۇ يەردىن دەمەشىققە قاراپ ھەرەكەت قىلدى.

ئوغۇزنىڭ پۈتۈن قوشۇنلىرى بىلەن دەمەشىققە يۈرۈش قىلىشى

ئوغۇز رۇم، پەرەڭ ۋە ئانتىيۇكىيە مەملىكەتلىرىنىڭ ئىشلىرىنى يولغا سالغاندىن كېيىن، دەمەشىققە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇ يەرگە كەلدى. دەمەشىقلىقلار ئوغۇز بىلەن ئۇرۇشۇش نىيىتىدە ئىدى. لېكىن، ئوغۇز بۇ ھەقتە ئۇلارغا تەلپ قويمىدى. دەمەشىق ئەتراپىغا چۈشۈپ ئۈچ كۈن تۇردى ۋە ئۇرۇش قىلمىدى. ئوغۇللىرى ئۇنىڭدىن: «ئۇرۇش قىلماي كۈتۈپ تۇرۇشنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دەپ سورىۋىدى، ئوغۇز ئۇلارغا: «ئادەم ئەلەي-ھىسسالام بۇ زېمىنلاردا ياتقان. شۇڭا، مەن بۇ يەردە تېزلا ئۇرۇش قىلىشقا ئاتلانمىدىم. ئەلچى ئەۋەتىشنىمۇ خالىمايمەن، قېنى كۆرەيلى، ئەھۋال نەگە بارىدۇ؟ ئۇلار نېمە قىلماقچى؟» دەپ جاۋاب بەردى. كەلگىلى ئۈچ كۈن بولسىمۇ، ئۇلارغا ھېچكىمنى ئەۋەتمىدى. ئوغۇزنىڭ ئۇرۇش ئارزۇسىدا ئەمەسلىكىنى كۆرگەن دەمەشىقلىقلار بىرنەچچە ئەلچى بىلەن ئون ئېشەكلىك يايىنى ئەۋەتتى. ئۇلار ئوغۇز ھۇزۇرىغا كېلىپ كۆرۈشتى. ئوغۇز ئۇلارغا: «سەلەر ۋە ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەي، جىم تۇرۇپ قېلىشىڭلارنىڭ سەۋەبى نېمە؟ نېمىنى ئويلاۋاتىسىلەر؟ ئەگەر ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە بولساڭلار، ھەر ھالدا ئانتىيۇكىيە قوشۇنىدىنمۇ كۈچلۈك ئەمەسسىلەر. ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تېخى بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ بولالمىغانلىقتىن كۈتۈۋاتىمەن. شۇ سەۋەبتىن، سەلەرگە كىشى ئەۋەتمىدى، ئەڭ

ياخشىسى، سىلەر قايتىڭلار. ئەھۋالنى ئۇلۇغلىرىڭلارغا ئېيتىڭلار. كېلىپ ئىتائەت قىلسۇن. بىز مىسىرغا كېتىۋاتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئانچە خالاپ كەتمەيمەن، سىلەر بىلەن ئۇرۇشۇشنىمۇ ئورۇنسز ھېسابلايمەن. بېرىشكە تېگىشلىك باج - خىراجىغا بەدەل قىلىپ ياي بەرسەڭلارمۇ بولىدۇ. بۇندىن باشقا بىر نەرسە كۈتمەيمەن» دېدى ئوغۇز. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان دەمەشىق ئەلچىلىرى قايتىپ بېرىپ، ئوغۇزدىن ئەھۋالنى قانداق ئاڭلىغان بولسا، ئۇلۇغلىرىغا شۇنداق يەتكۈزدى. بۇ سۆز ئۇلارغىمۇ مۇۋاپىق كېلىپ قوبۇل قىلدى. ئۇلار يۈز ئېشەككە ياي ئارتىپ، يەنە بىر قانچە مەشھۇر ئاتلىرىنى قوشۇپ، ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەقدىم قىلىشتى ۋە ئەل بولۇشتى. ئوغۇز ئەلچىلەر باشلىقىنىڭ كۆڭلىنى ئالدى. ياخشى مۇئامىلە قىلىپ: «مەملىكىتىڭلارنىڭ يايلىرى ناھايىتى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەسكەرلىرىمگە مۇۋاپىق ئىكەن، ئېلىپ كەلگەن يايلىرىڭلار قانچىلىك بولسا، ئەسكەرلىرىمگە بۆلۈپ بېرىڭلار! ھەر بىرىگە ئۈچ ياي بېرىلسۇن. ئەگەر ھەممىگە يەتسە، بۇندىن كېيىن ھەر قېتىم شۇنچىلىك ئېلىپ كەلسەڭلار بولىدۇ. ئەمدى سىلەر رۇخسەت قىلىڭلار، مىسىرغا كېتەي، ئۇ يەردىن، ئىنشائاللا قايتقىنىمدا تەلىپىڭلارغا مۇۋاپىق باج - خىراجىڭلارنى توختىتىپ بېرىمەن» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دەمەشىقتە يەنە بىر ئاي تۇرۇپ، قوشۇنى بىلەن مىسىرغا يۈرۈپ كەتتى.

ئوغۇزنىڭ مىسىرغا قىلغان سەپىرى

ئوغۇز دەمەشىقنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مىسىرنى ئېلىش نىيىتى بىلەن يولغا چىقتى، ئۈچ كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن بىر يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ قالدى، پۈتۈن قوشۇندىكى ھەر مىڭ ئەسكەرنى كېچىسى مەخپىي يوسۇندا ئىككى - ئۈچ

قېتىمىدىن كەينىگە قايتۇرۇپ، سەھەرگىچە ئەسلى قىسمىغا قوشۇلۇشنى بۇيرۇق قىلدى. بۇنداق قىلغاندا ئەسكەرلەرنىڭ سانى ناھايىتى نۇرغۇن كۆرۈنەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، مىسىرنى قانداق ئېلىش ۋە قانداق ئەل قىلىش توغرىسىدا كېڭەش قىلدى. ئۈچ ئوغلىنى توققۇز مىڭ كىشى بىلەن ئالدىنقى قىسىم قىلىپ ماڭدۇردى. يەنە بىر ئوغلىنى توققۇز مىڭ كىشى بىلەن كېچىمى ئارقىسىدىن يولغا سالدى. ئۆزى چوڭ قوشۇن بىلەن ئارقىسىدىن يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۈچ ئەلچىسىنى چاپقۇر ئات بىلەن مىسىرغا ماڭدۇرۇپ، ھەر بىر ئوغلىنى قانچىلىك ئەسكەر بىلەن ماڭدۇرغانلىقىنى، ئۆزى بولسا چوڭ قوشۇن بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇۋېتىپ ئۆزى شۇ يەردە قالدى. ئوغۇز دەمەشىق، گۇتا^①، قۇددۇس^② ۋە خەلىلۇر راھمان^③ قاتارلىق ۋىلايەتلەردە قىشلاپ قالدى ۋە ئوۋ قىلىشتى. دەمەشىقلىقلارمۇ مىسىرغا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ئوغۇز قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. بۇ سۆزلەر مىسىرلىقلارغا زور تەسىر قىلدى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى مىسىرغا يېقىن كەلگەندە، مىسىرنىڭ پۈتۈن يۇرت چوڭلىرى ئىستىقبالغا چىقىپ، سوۋغات ۋە ھەدىيەلەر تەقدىم قىلدى. ئەل بولدى خەزىنە ۋە باج - خىراجىلىرىنىڭ سانى بېكىتىلدى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى مىسىردا بىر يىل تۇرۇشتى، ئەسكەرلىرىنىڭ كىشىلەرگە ئېغىرچىلىق سالماسلىقى، ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقى ھەققىدە ياساق چىقىرىلدى ۋە: «ئۇزاق يەردىن كەلگەنلىكىمىز ئۈچۈن، ھەر يىلى باج يىغىمىز دەپ كېلەلمەيمىز. ئۇ

① گۇتا - بەلىستىدىكى بىر يەر ئىسمى.

② قۇددۇس - ئىرۇسالىم.

③ خەلىلۇر راھمان - قۇددۇس ۋىلايىتىگە قاراشلىق بىر ناھىيە.

يىلىنىڭ بېجىنى ئالدىن بىر يولى تۆلەشكە ھازىرلىق كۆرۈڭلار ۋە تاپشۇرۇڭلار. ھەر ئالتە يىلىنىڭ باج - خىراجىنى مۇشۇ ئۇسۇلدا ئىككى قېتىمدا تۈگىتىڭلار!» دەپ ھۆكۈم قىلدى. بۇ يىل مىسىردىن ئۈچ يىللىق باج - خىراج بىراقلا يېغىۋېلىندى. قوشۇنغا ناھايىتى نۇرغۇن مال بېرىلدى. ئوغۇز دەمەشىق ۋىلايىتىدە يەنە بىر يىل تۇردى. بۇ جەرياندا دەمەشىقنىڭ باج - خىراجلىرىنى توختاتتى. ئوغۇز ئادەم ئەلەيھىسسالام مازىرىنىڭ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مەككە ۋە مەدىنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇ يەردىن بىر ئاز توپا ئەپكېلىشكە بۇيرۇق بەردى. كىشىلەر بېرىپ توپا ئەكەلدى. ئوغۇز بۇ توپىدىن بەدىنىگە ئازغىنا سۈركەپ، تەڭرىگە شۈكرى - سانا ئېيتتى. ئوغۇللىرى ۋە بەگلىرىگە: «ئادەم توپىدىن يارىتىلغان، ئاخىرىدا يەنە توپىغا ئايلاندى. بىز ھەممىمىز توپىغا ئايلىنىمىز. ئىنسان ھەر قانچە كۈچلۈك بولغاندىمۇ بۇنى ئۈنتۈماسلىقى ۋە ياخشىلىق قىلىشى، يامانلىق قىلماسلىقى لازىم!» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن باھار كېلىشى بىلەن بەئەلبەك^① تاغلىرىغا ۋە سالقىن يەرلەرگە بېرىپ يايلىدى. «يازنىڭ ئىسسىق كۈنىدە باغداتقا كېتىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق، بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ، ھاۋا سەل سالقىنلىغاندىن كېيىن، باغداتقا كېتىمىز» دېدى. پۈتۈن يازنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزدى ۋە ھاۋا سوۋۇغاندىن كېيىن باغداتقا يۈرۈپ كەتتى.

ئوغۇزنىڭ باغدات ۋە بەسىر تەرەپلەرگە ماڭغىنى

ئوغۇز ياز ئايلىرىنى بەئەلبەك تاغلىرىدا ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ھاۋا سەگىشى بىلەن باغدات تەرەپكە ماڭدى. باغدات خەلقى بۇرۇنلا ئەل بولغانىدى. ئوغۇز دىياربەكسىزگە كەلگەندە، باغدات

① بەئەلبەك - بىر نامىيە ئىسمى.

نىڭ پۈتۈن يۇرت چوڭلىرى ئۇنى قارشى ئېلىش ۋە تېگىشلىك خىزمەت ئۆتەش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەنىدى. بۇلار ئوغۇزنى باشلاپ، بىرلىكتە باغاتقا قايتتى. ئوغۇز باغاتقا قايتقاندىن كېيىن، تەخمىنەن بىر ئايدىن كۆپرەك تۇردى. مەملىكەتنىڭ چوڭلىرى - ئاقساقاللىرى ئۇنىڭ بىلەن دائىم بىللە بولدى، كېيىن شەھەرنى تاشلاپ، ھاۋا ئىسسىغۇچە ئۇ تەرەپلەردە قىشلادى. ھاۋا راسا ئىسسىغاندا كۈردىستان تاغلىرىغا چىقىپ ئەرلەردە يايلىدى. كۈزدە بەسىرىگە قاراپ يولغا چىقتى، بەسىر خەلقىمۇ باشقا جايلارغا ئوخشاش بويسۇندى، باج - خىراج بەردى. ئوغۇز بۇ يەردىن خۇزىستان^① تەرىپىگە كەتتى. ئۇ ھەممە مەملىكەتلەرنى بويسۇندۇردى. ھەممىسى باج - خىراج بېرىدىغان بولدى. ئۇ يەردىن «ك» تاغلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ ئىسپىهان^② غا كەلدى. ئىسپىهان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشماقچى بولدى. ئەمما، سېپىلدىن زادىلا تاشقىرىغا چىقمىدى. ئوغۇز ئىسپىھاننىڭ يېنىدا ئون مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى قالدۇرۇپ «ئىسپىهانلىقلار تاشقىرىغا چىقىپ ئۇرۇش قىلىدىغان بولسا جەڭ قىلىڭلار!» دېدى. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئور مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قايتۇرۇپ كېيىن ئورنىغا يەنە مىڭ كىشىلىك ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇلار شەھەرنى قورشاۋاتقاندا، باش ئەسكەرلەر ئىسپىهان ۋىلايىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى. ئوغۇز بۇ مەملىكەتتە ئۈچ يىل تۇرۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئۇ يىلدىن كېيىن، پۈتۈن ئەسكەرلەر ئىسپىهان قەلئەسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا يىغىلدى، يەتتە كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىشتى. ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمى بىر كۈن ئۇرۇشسا، يېرىمى ئەتىسى ئۇرۇش قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، يەتتە كۈن ئۆتتى. ھېچبىر

① خۇزىستان - ئىراننىڭ جەنۇبىي ئۆلكىلىرىدىن بىرى.

② ئىسپىهان - ئىراندىكى بىر شەھەر.

نەتىجە كۆرۈلمىگەندىن كېيىن ئوغۇزنىڭ ئىشلىرىغا مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان قارا - سۈلۈك دادىسى يۇشى خوجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ مەسلىھەت سورىدى: «شۇنچىۋالا قاتتىق جەڭ قىلدۇق، تېخىچە ئىسپىھاننى ئالالمايدۇق. بىزگە بىرەر چىقىش يولى كۆرسەت، قانداق قىلىش كېرەك؟ بىر چارە تاپقىن!» دېدى. يۇشى خوجا ئەھۋالنى ئوغلدىدىن ئاڭلاپ: «سېپىل ئارقىلىق ئۇرۇشۇشتىن ھېچقانداق پايدا يوق. سىلەر سېپىلغا ھۇجۇم قىلساڭلار، ئۇلار قوشۇندىكى ئادەم ۋە ئاتلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ زەربىسى كۈچ-لىۈك بولىدۇ. شۇڭلاشقا بىزنىڭكىلەر بىر ئىشقا يارمايۋاتىدۇ. بۇنىڭ چارىسى شۇكى: ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمى ئىسپىھانلىقلار كۆرمەيدىغان بىر يەرگە يوشۇرۇنسۇن. ئۇلار ھېچقانداق ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرسۇن. يېقىن يەردە يوشۇرۇن ئەسكەر بارلىقىنى ھېچكىم بىلمىسۇن. ئەسكەرلەرنىڭ قالغان يېرىمى ئىسپىھان دەرۋازىسىغا ھۇجۇم قىلسۇن. ئەگەر ئىسپىھانلىقلار قەلئەدىن تاشقىرىغا چىقمىسا، ئۇلارنىڭ شەھەر تېشىدىكى باغلىرىنى ۋە ئۆيلىرىنى، تاملىرىنى ئۇلار چىققۇچە يىقىتىپ تۈپتۈز قىلىۋېتىڭلار، بۇنىڭدىن كېيىن، شۇنداق بىر يول تۇتۇش لازىمكى، ئەسكەرلىرىڭلار يېڭىلىگەن بولۇپ چېكىنىپ قاچسۇن، ئۇلارمۇ ئارقىدىن قوغلىسۇن، شەھەردىن خېلى ئۇزاقلاشقاندىن كېيىن، پىستۇرمىدىكىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ قورشىۋالسۇن، شۇ يەردە ئىسپىھانلىقلار مەغلۇپ بولىدۇ ۋە ئارقىغا چېكىنىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ شەھەرگە قېچىپ كىرىۋېلىشىغا يول قويماي ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېدى. قارا - سۈلۈك ئوغۇزنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دادىسى ئېيتىپ بەرگەن چارىنى مەلۇم قىلدى. ئوغۇز بۇ چارىگە قوشۇلدى. ئوغۇللىرى قىرىق مىڭ ئەسكەر بىلەن پىستۇرما بولۇپ يوشۇرۇندى. قارا - سۈلۈكنىڭ قومانداندا-لىقىدىكى ئەللىك مىڭ ئەسكەرگە شەھەر دەرۋازىسىغا ھۇجۇم

قىلىپ، ئەتراپنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشقا بۇيرۇق قىلدى. شەھەر دەۋۋازىسىغا كەلگەن بۇ ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىر تەرەپ-تىن ئۇرۇشۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسپىھانلىقلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇش بىلەن شۇغۇللاندى. ئىسپىھانلىقلار ئۇلارنىڭ تازا خاراب قىلىشىغا كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى، بۇرۇنقىغا قارىغاندا، ئادە-ساننىڭ خېلىلا ئاز قالغانلىقىنى كۆرۈپ، يېڭىدىن بىر بالا چىقىرىش ئۈچۈن بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشقا ياقىلارغا يۆتكەپ كەتكەن ئوخشايدۇ دەپ ئويلاشتى - دە، دەۋۋازىنى ئېچىپ شەھەر سىرتىغا چىقىشتى. قىلىچلىرىنى سۇغۇرۇپ، ئوغۇز ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىشتى. ئوغۇز ئەسكەرلىرى ئالدىن قۇرۇلغان پىلانلىرى بويىچە بۇرۇلۇپ قېچىشقا باشلىدى. ئاستا - ئاستا شەھەردىن خېلىلا يىراقلاشتى ۋە دۈشمەنلىرىنى دالغا باشلاپ ماڭدى. ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرى قىرىق مىڭ ئەسكەر بىلەن ئۇش-تۇتمۇتۇپ، ئەزرائىلدەك ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا چۈشتى. شەھەر دەۋ-ۋازىسى بىلەن چېكىنىش يولىنى توسۇپ، شەھەردىن چىققانلارنىڭ بىرىنىمۇ ساق قويمىدى، شۇ يول بىلەن ئىسپىھان ئېلىندى، ئىسپىھاننى ئېلىش ئورۇندالغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرىدىن تۆتتىن پارس^① ۋە كىرمان^② تەرەپلىرىگە ئەۋەتتى ۋە ئۇ جايلارنى ئىستېلا قىلىش ۋەزىپىسىنى يۈكلەيدى.

ئوغۇزنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى پارس ۋە كىرمان تەرەپلەرگە ئەۋەتكەنى

ئوغۇز ئوغۇللىرىدىن تۆتىگە پارس ۋە كىرمان تەرەپلىرىگە بېرىپ جايلارنى ئىستېلا قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەندى. ئوغۇللىرى

① پارس - ئىراننىڭ جەنۇبىي ئۆلكىلىرىدىن بىرى.

② كىرمان - بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

دادىسىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، بۇ دىيارلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن كىرمانغا بېرىپ ئۇرۇش قىلدى. ئىسپىھاننى قانداق ئالغان بولسا، كىرماننىمۇ شۇنداق ئالدى. كۆپ ئېلىشقا توغرا كەلدى. ئۇ يەردىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ بوشىغاندىن كېيىن، پارس ۋىلايىتىگە كەلدى. دەسلەپ شىراز^①نى ئالدى (بىر يىلغىچە بۇ يەرلەرنى ئېلىش بىلەن شۇغۇللاندى). ھەممە يەرلەرنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، دادىسىغا مەلۇمات يوللاپ، بۇندىن كېيىنكى ۋەزىيەتلىرىنى ۋە ئاھالىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش لازىملىقىنى سورىدى. ئوغۇز: «بۇ مەملىكەتلەر ئېلىنغانىكەن، خەلقى ئىتتا-ئەتىلىك بولىدۇ. ئۇلارنى بۇلاپ - تالىماڭلار، باج - خىراج بېكىتىپ، كەلگۈسى ئۈچ يىلنىڭ باج - خىراجلىرىنى ئېلىپ قايتىڭلار!» دەپ بۇيرۇق بەردى. ئوغۇزنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئۇلار باج - خىراجلارنى بېكىتىپ، ئۈچ يىللىق باجنى ئېلىپ، ئىسپىھاندىكى دادىسى ئوغۇزنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىشتى. كېيىنكى ئۈچ يىل ئىچىدە پارسنىڭ قالغان يەرلىرىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنىمۇ بويسۇندۇردى. باج - خىراجلارنى بېكىتتى، ھەممە جايلارغا مەمۇرلار تەيىنلىدى. ئوغۇز ئىسپىھاندىلا تۇردى. ئوغۇللىرى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىراقى - ئەجەمنى ئېلىش مەقسىتىدە، ئۇ يەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئەلچىلەر ماڭغۇزدى.

ئوغۇزنىڭ ئىراقى - ئەجەم تەرەپلەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتكىنى

ئوغۇزخان يۇقىرىدىكى نامى تىلغان ئېلىنغان مەملىكەتلەرگە

① شىراز - ئىراندىكى بىر شەھەر.

ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئىراقى - ئەجەمنى^① قولغا ئېلىش نىيىتىگە كەلگەنىدى. شۇڭا، ئالدى بىلەن ئىككى يۈز كىشى ئايرىپ ئىراقى - ئەجەمگە ئەۋەتتى. ئۇلار بۇ يەرلەردىن ئاخبارات توپلايتتى. بارغان يەرلىرىنىڭ پادىشاھ ۋە خانلىرىدىن پەخەس بولاتتى. قەلئە ۋە ئىستېھكاملارغا دىققەت قىلاتتى. ئوغۇز ئۇلارغا: «ئالا-لىغۇدەك كىچىك يەرلەرنى ئېلىڭلار، ئەمما چوڭ ۋە مۇستەھكەم يەرلەرگە ھۇجۇم قىلماڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئىككى يۈز كىشى ئىراقى - ئەجەمگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يېتىپ بارغان رەي^②، قەزۋىن^③ ۋە ھەمدان^④ ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ خەلقى ئوغۇز ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ شۆھرىتىنى خېلى بۇرۇنلا ئاڭلىغانلىقى-لىرى ئۈچۈن، ئوغۇزغا سەمىمىي مۇھەببەت باغلىغانىدى. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئوغۇزغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتىپ، بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ ئۆلۈپ، مەملىكەت خاراپ بولۇشتىن ئىلگىرى ئىتتات كەمىرىنى باغلاپ، ئەل بولۇپ، ئوغۇزنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ، مەملىكەتنىڭ باج - خىراجىنى ئۇنىڭ بىلەن بار مەسلىھەت بېكىتىپ، باج - خىراجىلارنى خەزىنىگە يەتكۈزۈپ بېرىشتىن باشقا چىقىش يولى يوقلۇقىنى بىلەتتى. ئۇلار بۇ توغرىلۇق ئىراقى - ئەجەم خەلقلىرى بىلەن كېلىشتى، ئوغۇزغا خىزمەت قىلىدىغان بولۇپ، باج - خىراجىلارنى بېكىتكەندىن كېيىن ئوغۇزنىڭ رازى-لىقىنى ئېلىپ، ئۆز مەملىكەتلىرىگە قايتىشتى. ئوغۇز ھۇزۇرىغا كەلگەن ۋاقىت باھار كىرىشىگە باشلىغان مەزگىل ئىدى. ئوغۇز بولسا، ئۆز يۇرتىغا قايتماقچى بولۇپ، يولغا چىقىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۇلار ئوغۇز ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەنئەنە بويىچە دۇئا قىلغاندىن كېيىن، ئەۋاللىرىنى بايان قىلىشتى. ئوغۇز ئۇلار-

① ئىراقى - ئەجەم - ئىران شەھەرلىرىدىن بىرى.

② ئىراندىكى بىر شەھەر.

③ ئىراندىكى بىر شەھەر.

④ ئىراندىكى بىر شەھەر.

نىڭ كۆڭلىنى ئالدى. باج - خىراج ۋە باشقا ۋەزىپىلەرنى بېكىد-
تىپ قايتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز دەماۋەندىكە^① قاراپ ماڭ-
دى. ئۇ يەردە يايلىماقچىدى، يولدا مۇنداق بىر ۋەقە بولدى:
بىر ھامىلىدار چوكان ئوغۇل تۇغدى. يەيدىغان ھېچ نەرسىسى يوق
ئاج قالدى، بالىسى ئەمگۈدەك سۈتىمۇ يوق ئىدى، ئىككى - ئۈچ
كۈندىن كېيىن تۇيۇقسىز بىر قىرغاۋۇلنى چىشلەپ كېتىۋاتقان
تۈلكىنى كۆرۈپ قالدى؛ ئايالنىڭ ئېرى تۈلكىنى چوماق بىلەن
ئۇرۇپ قىرغاۋۇلنى يۇڭىزداپ، تازىلاپ پىشۇردى - دە: «مانا
بۇنى يېسەڭ، سۈتۈڭ كېلىپ، بالىنى ئېمىتىرسەن» دەپ خوتۇ-
نىغا بەردى. ئۇلار بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزنىڭ
ئارقىسىدىن يېتىشىۋېلىپ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى. ئوغۇز:
«ئەدە ئىدىڭ؟ يولدا نېمە ئۈچۈن ئارقىدا قالدىڭ؟» دەپ سورى-
دى. ئۇ ئادەم ئېغىر بوي خوتۇننىڭ يولدا تۇيۇقسىز يەڭگىپ
قېلىپ، كېچىكىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. ئوغۇز ئۇنىڭ سۆزىگە
ئىشەنمەي ئازار بېرىپ: «خوتۇنۇم تۇغدى دەپ يولدىن قالامسەن؟
ئۇنداق بولسا، مۇشۇ يەردە قال» دەپ، ئۇنىڭغا تۈركچە «قال
ئاج» دېدى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «سەن ئاج بولغاندىن كېيىن
ئارقىدا قال» ئىكەن. ئوغۇزنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇ شۇ يەردە
قالدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىسىم قالاچ ناملىق بىر
قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. بۇ قەبىلە ئاشۇ شەخسنىڭ ئەۋلاد-
لىرىدۇر. ئۇندىن كېيىن، ئوغۇز دەماۋەندىكە كېتىپ، ياز بويى
شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى، كۈز پەسلى كىرگەندە، مازاندىران^②
قاتارلىق جايلارنى ئېلىش نىيىتىدە يولغا چىقتى.

① ئىراندىكى بىر شەھەر.

② مازاندىران - ئىراننىڭ بىر ئۆلكىسى.

ئوغۇزنىڭ مازاندىرانغا بارغانلىقى ۋە باشقا گۇرگان ①
دېھىستان ②، خۇراسان ③ ھەم كۈھىستان قاتارلىق
جايلارنى جەڭ بىلەن ئالغانلىقى

ئوغۇز دەماۋەند تېغىدىكى يايلاق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ،
مازاندىران، ئامۇل ④ سارى ⑤ ئاستىراپاد ⑥ ۋە ئۇنىڭ باشقا شەھەرلىرىنى
ئېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. بۇ شەھەرلەردىن بەزىلىرىنى
ئۇرۇش بىلەن، بەزىلىرىنى تىنچلىق يولى بىلەن قولغا
كەلتۈردى. شۇنداقلا، بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ خاھىشى ۋە تەلەپ-
لىرى بىلەن ئەل بولۇشتى. ئوغۇز قىشنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى،
تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇرۇپ مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى
تەيىنلىدى، كېلەر يازغىچە دەماۋەندتە تۇرۇپ يايلىدى. گۇرگان،
دېھىستان ۋە ئۇ تەرەپلەرگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ مەملىكەتلەرنىڭ
خەلقلىرى تامامەن دېگۈدەك بويسۇندى. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىرى ئو-
غۇزنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ، باج - خىراجىلىرىنى توختام قىلىشتى
ۋە ئۈچ يىللىق باج - خىراجىنى نەق تاپشۇرماقچى بولدى. بۇ
يەردىن خۇراسانغا بېرىپ، ئەسفەرئىن ⑦، كىران ⑧ ۋە سەبىزئار ⑨
خەلقىنى ئەل قىلىپ بويسۇندۇردى. يالغۇز نىشاپۇر ⑩ ئاھالىسى
باش ئەگمەي قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇرۇش قىلىش قارارىغا
كېلىپ، شەھەر سىرتىغا چىقىمىدى. ئوغۇز بۇ مەملىكەتتە قىشلىدى.

① گۇرگان - ئىران شەھەرلىرىدىن بىرى.

② دېھىستان - كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى بىر جاي.

③ خۇراسان - ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر ئۆلكە.

④ ئامۇل - ئىراننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر.

⑤ سارى - كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىران شەھەرلىرىدىن بىرى.

⑥ ئاستىراپاد - ئىراننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر.

⑦ ئەسفەرئىن - ئىراننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر.

⑧ كىران - ئىراننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر.

⑨ سەبىزئار - ئىراننىڭ شىمالىدىكى بىر شەھەر.

دى. باھارغا چىققاندىن كېيىن، نىشاپۇر بىلەن تۈسنى ئالدى. ياز بويى شۇ يەردە تۇرۇپ قىش پەسلىدە باۋەرد^① (ئەبۇەرد)، سەراخىس^② ۋە مەرۋ^③ تەرەپلىرىگە بېرىپ، بۇ جايلارنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇپ، ئۈچ يىللىق باج - خىراجىنى نەق ئالدى، يازدا ھىراتقا^④ كېلىپ يايلىدى. ھىراتنىڭ باج - خىراجىنىمۇ بېكىتتى ھەمدە كۈھىستان ۋىلايىتىنى ۋە ئۇ مەملىكەتنى تامامەن ئېلىپ باج توختاتتى، ھەر ئۈچ يىلدا خەزىنىگە تاق تاپشۇرۇش قارار قىلىندى. كۈزدە ھىراتتا بولدى، بىر ئوغلنى ئېھتىيات ئۈچۈن توققۇزىنىڭ ئەسكەر بىلەن بەسىرە تەرەپكە ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ باج - خىراجىلارنى كېچىكتۈرمەي خەزىنىگە يەتكۈزۈپ بېرىشىنى، ئوغۇزخان ۋە قوشۇنلىرىنىڭ يېقىن جايدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى جا - كارلاتتى. ئۈچ يىلنىڭ باج - خىراجىلىرىنى بېرىش بېكىتىلدى. ئوغۇز «مەنمۇ بارىمەن» دەپ خەۋەر تارقاتتى. ئۈچ يىلنىڭ بېجى - نى ئېلىش ئۈچۈن ئوغلنى توققۇزىنىڭ ئادەم بىلەن يولغا سالدى. ئوغۇزنىڭ بۇ ئوغلى دادىسىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بەسىرە تەرەپكە ماڭدى. بارغانلىقى جايلاردا ئۈچ يىللىق باجنىڭ ھەممە - سىنى بىر يولى ئېلىش توغرىسىدا خەۋەر قىلىپ، ئەتراپقا ئەلچى - لەر ئەۋەتتى. قايتىش سەپىرىدە ئۇلارنى دادىسىغا تاپشۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن باج - خىراجىنىڭ ئىراقى - ئەجەمگە توپلىنىشى قارار قىلىندى، باج - خىراجىلار ئىراقى - ئەجەمدە توپلانغاندىن كېيىن، ئۇلارنى پۈتۈنلەي دادىسىغا تاپشۇردى. مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن ئۈچ يىل ئىچىدە ئوغۇز ھىرات، سەراخىس ۋە بايگىز^⑤ ۋىلايەتلىرىنىمۇ تۇردى.

① باۋەرد - تاشقى كاسپى تۆمۈريولىدىكى بىر جاي.

② ئىراندىكى بىر شەھەر.

③ ئىراندىكى بىر شەھەر.

④ ئافغانىستاندىكى بىر شەھەر.

⑤ بايگىز - ئىراننىڭ بىر ۋىلايىتى.

ئوغۇزنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتقىنى ۋە ئاخىرقى يىللىرى

ئوغۇز ئوغۇللىرىنى تېزدىن قايتىپ كېلىپ ئۆز دۆلىتى يەنى ۋەتىنى — كۇرتاغ ۋە ئورتاغقا بېرىشقا، گور ۋە گورجى يولى بىلەن مېڭىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ ئارىدا يولدا ئا بىر تاغقا كەلگەندە، مۇنداق بىر ۋەقە بولدى: بۇ تاغقا قې قار ياغقانكەن. قېلىن قار تۈپەيلى ئىككى — ئۈچ ئائىلە ئو قوشۇنىدىن ئارقىدا قېپقالدى. ئەمما، ھەر قانداق بىر چ بارلىكى ئادەمنىڭ قوشۇنىدىن ئايرىلىپ قالماسلىقى ھەققىدە رۇق بار ئىدى. ئوغۇز بۇنى ئاڭلاپ خاپا بولدى ۋە: «مۇنچا ياغقان قاردىن قورقۇپ ئادەم ئۆز ھەمراھلىرىدىن ئايرىلىپ قال دۇ؟ بۇ قانداق ئىش؟» دېدى — دە، مۇشۇ بىر قانچە ئائىلە «قارلۇق» يەنى «قارلىق» دەپ نام بەردى (بۈگۈنكى ئۆزلىرى «قارلۇق» دەپ ئاتايدىغان خەلقنىڭ ھەممىسى شۇلارنىڭ نەس دىن). بۇ تاغدىن ئاشقاندىن كېيىن، ئامۇ دەريا بويىغا كېل دەريادىن ئۆتتى. سەمەرقەندتە توغرىسىغا ئاقىدىغان چوڭ دەريا ئۈستىدىكى ئىلىك ۋىلايىتىدىن ئۆتۈپ، بۇخارا چېگرىسى كى يالغۇز ياغاچقا چۈشتى. بۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرغاندى كېيىن، ئۇ يەردىن ئامان — ئېسەن پۈتۈن قوشۇنى بىلەن يۇرتىغا قايتتى. ئۆز يۇرتىدىن چىقىپ تۈرلۈك مەملىكەتلەر بويىسۇندۇرۇپ، ئاخىر يەنە ئۆز يۇرتىغا كەلگۈچىلىك تەخمىنە ئەللىك يىل ۋاقىت ئۆتكەنىدى. يۇرتىغا قايتىش ۋاقتىدا، چاغلاردا يولدىن قايتۇرۇۋەتكەن قاڭقىللار يىللار ئۇيغۇرلار غۇزنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن توققۇز كۈنلۈك يەرگە ئالدىغا لىپ، سوۋغاتلار تەقدىم قىلدى. ئوغۇز ئۆز يۇرتىغا قايت كېلىش شەرىپىگە توي مەرىكە تۈزۈپ، توقسان مىڭ قوچقار

توققۇز يۈز بايتال سويۇشقا بۇيرۇق بەردى ۋە ناھايىتى چوڭ توي ئۆتكۈزۈلدى: ئالتۇن ئۆي قۇرغۇزدى. توي ۋاقتىدا ئۆزى بىلەن بىللە جاھاننى بويسۇندۇرۇش سەپىرىگە قاتناشقان ۋە ئۆزى بىلەن بىللە ساق - سالامەت يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ئالتە ئوغلى بىر كۈنى ئوۋغا چىقتى. يولدا تاسادىپەن بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ تال ئالتۇن ئوق تېپىۋېلىشتى، ھەممەيلەن بىرلىكتە خاھىشلىرى بويىچە ئۆزئارا بۆلۈشۈش ئۈچۈن دادىسىغا ئېلىپ كېلىشتى. ئوغۇز يانى ئۈچكە بۆلۈپ ئۈچ چوڭ ئوغلىغا، ئۈچ ئوقنى ئۈچ كىچىك ئوغلىغا بەردى ۋە مۇنداق قارار قىلدى: «يا بېرىلگەن ئۈچ ئوغۇلنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان قەبىلە (بۇز ئوق) دېيىلسۇن، چۈنكى بۇلارغا يانى بۆلۈپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى ئەلۋەتتە پارچىلاش كېرەك. (بۇز ئوق) سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ پارچىلىماق، بۇزماق. تىن ئىبارەت. ئوق بېرىلگەن باشقا ئۈچ ئوغۇلنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان قەبىلە (ئۈچ ئوق) دەپ ئاتالسۇن؛ (ئۈچ ئوق) سۆزى ئۈچ دانە ئوق دېمەكتۇر.

«مۇندىن كېيىن ئوغۇللار كەلسە، بىرلىكتە كەلسۇن. ھەممىسى بىر ئەۋلاد، بولغاچقا، قوشۇندىمۇ ئۆز ئورنى ۋە دەرىجىسىنى بىلسۇن؛ يا ئالغانلارنىڭ ئورنى يۇقىرى بولسۇن، قوشۇندا ئوڭ قولىنى تەشكىل قىلسۇن؛ ئوق ئالغانلارنىڭ ئورنى تۆۋەنرەك بولسۇن، سول قولىنى تەشكىل قىلسۇن؛ يا پادىشاھقا ئوخشاش ھۆكۈمدار؛ ئوق بولسا ئۇنىڭغا تەۋە بىر ئەلچىدەك بولسۇن» دەپ بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئايرىپ تەيىن قىلدى. توي مەرىكىسىگە توپلانغان كىشىلەر ئالدىدا «ئەگەر ئوغلۇم كۈن خان ھايات بولسا، ۋاپاتىدىن كېيىن ئور-نۇم ۋە يۇرتۇم شۇنىڭ بولسۇن» دەپ سۆزىنى تاماملىدى.

قارا - سۈلۈك ياخشى ئىشلارنى قىلغانلىقتىن، ئۇنى ناھايىتى ماختىدى. ئۇنىڭدىن: «سەن بۇ ئىشلارنى ئوبدان ھەل قىلىش چارىلىرىنى قەيەردىن ئۆگەنگەنىدىڭ؟» دەپ سورىغانىدى، قارا-

سۈلۈك ئەھۋالىنى يوشۇرماي، بولغان ۋەقەلەرنى، ئوغۇزنىڭ قىزىلارنى بىللە ئېلىپ كەتمەي قويۇشنى بۇيرۇغانلىقىنى، دادىسى يۇشى خوجىنى قانداق قىلىپ بىللە ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بەرلەپ سۆزلەپ بەردى. دادىسىنىڭ ئۆگەتكەن تەدبىرلىرىنى ھەممىسىنى ئوغۇزغا بايان قىلدى. ئانىسىدىن ئۆگەنگەنلىرىنى ئېيتىپ بەردى. ئوغۇز «داداڭنى ئېلىپ كەلگەن» دەپ بۇيرىدى. قارا - سۈلۈك دادىسىنى ئېلىپ كەلدى. يۇشى خوجا ئوغۇزنى - ئوغۇزمۇ يۇشى خوجىنى كۆردى ۋە ئۇنىڭغا ناھايىتى زىددىيەت كۆرسىتىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۆمرىنى بەخت سائادەتتە ئۆتكۈزۈشى ئۈچۈن، سەمەرقەندنى ئۇنىڭغا سۈيۈرگە قىلىپ بەردى. قارا - سۈلۈك «ئۇلۇغ بەگ» (ئەمىر بۈزۈك) بولۇپ تەيىنلەندى، شاھانە تون، كەمەر، كىيىم - كېچەك نۇرغۇنلىغان مال - بايلىقلار بېرىلدى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى توي ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلدى. ئوغۇزمۇ بۇ يەردىن تۇغۇلغا يۇرتىغا قايتتى.

ئوغۇزنى كىشىلەر مىڭ يىل ياشىغان دېيىشىدۇ. ئۇ شۇنداقلا كېيىن قوشۇنى بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. رىۋايەتلەر قارىغاندا، قىلباراق بىر قېتىم يېغىلىق ئىسيان كۆتۈرۈپ باج - خىراج ئەۋەتمىگەنىدى. ئوغۇز قىپچاقلارنى ئۇ يەرگە ئەۋەتىپ، ئېدىل ۋە يامانسۇ بويلىرىغىچە بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا ۋە ئۇ يەرنى ئۆزلىرىگە يۇرت - ماكان قىلىشلىرىنى بۇيرۇپ، غەللە - پاراقنى ئۇلارنىڭ تەمىناتى ۋە مائاشى قىلىپ بەلگىلىدى؛ قىپچاقلار بۇ جايلارنى ئۆزلىرى خالىغانچە باشقۇرۇپ، بۇنىڭدىن مائاشلىرىنى ئېلىشاتتى. قىپچاقلار قىلباراق دەرەندە ۋە شۇ تەرەپلەردىكى مەملىكەتلەرنىڭ باجلىرىنى يىغىپ چوڭ خەزىنىگە ئەۋەتەتتى. شۇڭا قىپچاقلار مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشقان، بۇ جايلارنى يۇرت - ماكان قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز ۋاپات بولدى.

ئوغۇزنىڭ ئوغلى كۈن خاننىڭ خاقانلىق قىلىشى

ئوغۇزدىن كېيىن، چوڭ ئوغلى كۈن خان خاقان بولدى. كۈن خان يەتمىش يېشىدا تەختكە ئولتۇرۇپ، يەتمىش يىل خاقانلىق قىلدى، دادىسى ئوغۇزنىڭ خېلى بۇرۇن بىر شەھەر بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا يېڭى كەنت دەپ نام بەرگەنلىكى ۋاپاتىدىن كېيىن مەلۇم بولدى. بۇ شەھەرنى ئىرقىل خوجا ناملىق تولىمۇ ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بىر ئادەمنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەندى («ئىرقىل» نىڭ مەنىسى بولسا، مۆتىۋەر ۋە ئۇلۇغ دېمەك. تۇر). بۇ ئىرقىل خوجا تەجرىبىلىك، ياشانغان ئادەم بولۇپ، ئوغۇز بىلەن بولغان ئەنئەنىۋى مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، ئوغۇز ئەۋلادىغا ئىنتايىن شەپقەتلىك ئىدى. ئۇ بىر كۈنى كۈن خانغا: «ئوغۇزخان ئۇلۇغ بىر خاقان بولۇپ، يەر يۈزىنى ئىدارىسى ئاستىغا ئېلىپ، نۇرغۇن خەزىنە ۋە ھېسابسىز چارۋامال توپلىدى، ھازىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى ساڭا قالدى. سىلەر ئالتە ئوغۇل، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ھەر بىرىڭلارنىڭ تۆت نەپەردىن جەمئىي يىگىرمە تۆت نەپەر ئەۋلادىڭلار بار. كېيىنچە، ئۇلارمۇ بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭا، ھەر بىرىنىڭ دەرىجىسى، كەسپى، نامى ۋە لەقىمى بولۇشى كېرەك؛ ھەر بىرىنىڭ ئايرىم نىشانى ۋە تامغىسى بولسۇن، شۇنىڭ بىلەن تونۇلسۇن، بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمىسۇن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئۆز يېرىنى بىلسۇن. بۇنداق قىلىش دۆلەتنىڭ داۋاملىق شىشى ۋە ئۇرۇقۇڭلارنىڭ ياخشى نام قازىنىشى ئۈچۈن كېرەك. تۇر» دېدى. بۇ سۆزلەر كۈن خانغا ماقۇل كېلىپ، ئىرقىل خوجىغا سۆزلىگەنلىرىنى ئورۇنداشقا بۇيرۇق بەردى. ئىرقىل خوجا ئوغۇز ھايات ۋاقتىدا يېرىمى بۇز ئوق، يېرىمى ئۈچ ئوق دەپ ئاتالغان ئوغۇللاردىن يىگىرمە تۆت ئەۋلادنىڭ ھەر بىرىگە

بىردىن لەقەم بەردى؛ يەنە ھەر بىرىگە بۇلاردىن كىمگە مەنە
ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مال چارۋىغا بېسىش ئۈچۈن ۋە
دىن تامغا بېكىتتى. ھەر بىر ئوغۇلغا قايسى ھايۋاننىڭ «توت
(قۇتقۇ) بولىدىغانلىقىنى تەيىنلىدى. قەدىمكى تۈركىي تىلىدە
بەلگە «ئۇنگۇن» دېيىلەتتى. ئۇنگۇن «ئوزۇق بولسۇن» سۆز
ئېلىنغان بولۇپ، قۇتلۇق بولسۇن مەنىسىدە كېلەتتى. ئۇنىڭ
قۇت ۋە دۆلەت دېمەكتۇر.

ئىرقىل خوجا قەبىلىلەر ئارا تالاش - تارتىش بولماسلىق
ئۈچۈن، ئاتنىڭ گۆشىنى يۇقىرىدىكى ھەسسىدە كۆرسىتىلگەندە
ئورۇنلاشتۇردى. توي - مەرىكە چاقىرىلغان ۋاقىتتا ئىككى ۋە
سۈيىدۈرۈلاتتى. ئات گۆشى ئون ئىككى پارچىغا بۆلۈنگەنلىكتىن
بىر ئاتنىڭ گۆشى بۇز ئوقلارغا، يەنە بىر ئاتنىڭ گۆشى ئۇ
ئوقلارغا تارتىلاتتى. بويۇنغا يېقىن بىر ئارقا سۆڭىكى، دۈمبە
يېقىن بولغان ئارقا ئومۇرتقىسى بىر ئوڭ قول خاقاننىڭ ئۆزى
ۋە يۇرت چوڭلىرىغا تارتىلاتتى، باشقا پارچىلىرى بولسا، ھەر
قەبىلىگە ۋە ئوغۇزنىڭ ئوغۇللىرىغا خاس ئۇلۇش قىلىپ ئايرىدۇ.
بىرلەشتى. باشقىسىنىڭ ئۇلۇشىنى يېيىشكە ھېچكىمنىڭ ھەققى
يوق ئىدى. مۇشۇ بەلگىلىمىلەر ھەر قەبىلە ئىسمىنىڭ ئاخىرىدا
يېزىلدى. ئۇ زامانلاردا بېقىندى مەملىكەت ھۆكۈمدارىدىن بىر
رى باج - خىراج تۆلەشتىن باش تارتسا، بەگلەردىن بىرەر
ئەسكەرلەر بىلەن ئەۋەتىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەلپ جايىغا كەلتىرىدۇ.
رۈلەتتى. باشقا ھەممە مەملىكەتلەردىمۇ ئوغۇز ئوغۇللىرىنىڭ
ئىشلىرى دېگەندەك ۋايىغا يەتكەندىن كېيىن، مۇنداق بۇيرۇق
بېرىلدى: ئوڭ قول بولغان بۇز ئوقلار سايرام چېگرىلىرى
باشقۇرت تاغلىرىدىن تاكى قارا باھ (قارا ياغاچ) قىچە بولغان
جايلارنى يايلاق قىلسۇن؛ سول قول بولغان ئۈچ ئوقلار كۇرتاغ
يەريۇد، تۇغلۇق (قۇشلۇق) ۋە بۇز يۇقادىن تاكى ئالمالىقنىڭ
ئاق تېغىغىچە بولغان يەرلەرنى يايلاق قىلسۇن؛ قىشلاقلىرى ئۇ

چۈن ئوڭ قول بۇز ئوقلارغا بارسۇق، ئاقتاغ، ناماش (نام ئالمىش)، باسار قۇملار بېكىتىپ بېرىلدى؛ سول قول ئۈچ ئوقلارغا دەرە، ئاساناش (سال گەپدۈم) قۇم سەڭرى، قاي تۈردە-مى، يار سەڭرى ئايرىپ بېرىلدى.

كۈن خاندىن كېيىنكى ئوغۇز يابغۇلىرى

كۈن خان يەتمىش يېشىدا تەختكە چىقىپ، خېلى ۋاقىت خاقانلىق قىلغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى، ئەجدادىنىڭ ئىسمى قويۇلغان ئوغلى زىب ياۋقۇيخان خاقانلىق تەختكە ئولتۇردى. ئۇ بەگلەر، ئۇلۇغلار ۋە دىۋان ئەزالىرىدىن «ئەجدادىمىز ئوغۇز بۇنچىۋالا ئەلنى قانداق قىلىپ بويسۇندۇرغان؟» دەپ سورىۋىدى، كۆپچىلىكنىڭ ئىچىدىن ئۇلاش ۋە ئۇلاد ئىسىملىك سالۇر قەبىلىسىدىن بولغان ئاتا - بالا ئىككىيلەن بىللە كېلىپ تىزلىنىپ، سالام قىلدى ۋە جاۋاب بېرىپ: «كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان ئەللەرنى سېنىڭ بوۋاڭ ۋە ئاتىلىرىڭ بويسۇندۇرغان. ئەمدى بىز سېنىڭ ئىتتىپاقچىڭ. ئۇ ئەللەرنىڭ باج - خىراج تۆلىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمىز. كىمكى قارشى تۇرسا، قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇنى يوقىتىمىز. ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ نامى ۋە شانى مەڭگۈ ساقلىنىدۇ. ھەر قانداق كىشى ساڭا باج - خىراج بەرمەسلىككە ھەددى ئەمەس» دېدى. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولغان ياۋقۇيخان ئۆز - ئۆزىگە: «مەملىكەتنى دېگەندەك گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمى كامالەتكە يەتكەن بۇ ئىككى شەخسنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا توغرا كېلىدۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇلارغا ئىشىنىپ، ئۇلارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلىدى ۋە ئىززەتلىدى. ئۇلارغا: «سېلەر بىز بىلەن ئىتتىپاقداش بولدۇڭلار! ئەمدى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئۆكەرلىرىمۇ سېلەرگە ئوخشاش بىز بىلەن ئىتتىپاقلىق ئورنىتارمۇ؟» دەپ سورىدى. ئۇلار «يازارلادىن ئالان

ئاتلىق بىر بەگ بىلەن بۇلان (ئۇلاھ) ئىسىملىك بىر ئوغ
بىزنىڭ ئىتتىپاقىدىشىمىز. دۆڭەرلەردىن زىب جەڭشۇ ئوغ
دۈركەش ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تاشبەك (ياسبەك)، بالغۇبەك (يا
بەك)، باياندىرلاردىن تولۇ (قۇلۇ) خوجىلارمۇ بىز بىلەن ئىت
پاقداش، سىزگە دۈشمەنلىك قىلغان ھەر قانداق يەرگە بىز بىلە
بىللە بارالايدۇ. سىز ئۈچۈن جېنىمنى پىدا قىلالايدۇ» دېدى. زىب
ياۋقۇيخان ئۇلاردىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدى
كۈچ - قۇۋۋەت ئالدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «بۇ قەبىلىلەر م
بىلەن بىرلەشسە، قوللانغان تەدبىرلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ياخشى
بولىدۇ» دەپ ئويلىدى. شۇنىڭ بىلەن نامى كۆرسىتىلگەن قەبىلى
بەگلىرىنىڭ ئاتىلىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ تۇرغۇزدى، ئوغۇللىرى
نى بولسا، شام، باشقۇرت، پارس، كىرمان، ئىسپىھان، باغدا
ۋە بەسىرە قاتارلىق يەرلەرگە ئۈچ يىللىق باج - خىراج يىغى
كېلىش ئۈچۈن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇ جايلارنىڭ ئاھالە
لىسىمۇ تېگىشلىك باج - خىراجلىرىنى بېرىشتى. ھەممە ئەللە
ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇندى. ئەتراپتىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھەممىسى
ئاتا - بوۋىلىرى دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا ئىتائەتلىك ئىدى. زىب
ياۋقۇيخان بىر مەزگىل خاقانلىق قىلغاندىن كېيىن، كۈنچىقىش
تىكى بىر ۋىلايەتتە ياشايدىغان يەمەكان (يەمەكلەر) دەپ ئاتىلىد
غان خەلق بۇلارغا قارشى چىقتى. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى كۈچلۈ
بولۇپ، ئىككى ئادىمى باشقىلارنىڭ ئون ئادىمىگە تەڭ كېلەتتى
بۇ خەلقنىڭ كۈن چىققان ۋاقتىدا ناغرا چالىدىغان ئادىتى ب
ئىدى. ياۋقۇيخان يەمەكلەر ئېلىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەسكەر يىغى
يۈرۈش قىلدى. ئۇلارنى پۈتۈنلەي يېڭىپ ئاندىن قايتىپ كەلدى
بەختكە قارشى، ئېتى پۇتلىشىپ يىقىلىپ چۈشكەنلىكتىن، يوت
سىنىڭ سۆڭىكى سۇنۇپ ۋاپات قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قۇر
ياۋقۇي ئورنىغا خاقان بولۇپ، ئالىس ئوقلى ئولسۇن ئاتىپ بو
دى. ھەر قانداق ئىشنى كېڭىشىپ قىلاتتى. ئوتتۇز يىل خاقان

لىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى قۇرۇراساق ياۋقۇي خاقان بولۇپ، توقسان يىل سەلتەنەت سۈردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنال ياۋقۇيخان ئۇنىڭ ئورنىغا خاقان بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ بىر يۈز يىگىرمە يىل دەۋر سۈرگەن. ئۇ ھۆكۈمدارلىق قىلغان دەۋردە ئۆزىنىڭ ۋەزىرى، ئورۇنباسارى ۋە بەگلىرى بولغان قارۇ (قايى، بايات)، كەرەنجۈك بوۋا، سالىۇرلاردىن دامقاق، كۆكسەلار بىلەن كېڭەش قىلىپ ئىش قىلاتتى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ھەممە مەملىكەت، ۋىلايەتلەر تىنچ ۋە ئاسايىشلىقتا ياشىغانىدى، خاقانلىق قى ئاخىرلىشىپ، ئورنىغا ئىنالخان سىر ياۋقۇيخان خاقانلىق تەختىگە ئولتۇردى. مەملىكەت تىنچلىق ۋە تەرتىپ ساقلاپ يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. سالىۇرلاردىن كۆكسى خوجا، يىۋارلاردىن شاپان خوجا ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى ئىدى. يەتتە يىللىق خاقانلىق قىلغان دەۋردە ئۆز ئوغلى چىپار ئاتلىق، كەتەن تونلۇق قايى ئىنالخاندىن رازى بولدى. ھايات ۋاقتىدىلا قاغانلىقنى ئوغلى چىپار ئاتلىق، كەتەن تونلۇق قايى ئىنالخانغا بېرىشنى ئويلايتتى. بۇ سۆزنىڭ ھەممىسى بىر چىپار ئاتقا مىنگەن ۋە سامۇر (بىرخىل قۇش پەيلىرىنىڭ يىپىدىن توقۇلغان گەزلىمە) تون كىيگەن دەپ-گەنلىك بولۇپ، «قايى» ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئىدى، ئۇنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەت پەيغەمبەر بۇنىڭ زامانىدە-شى بولغاچقا، ئۇ بايات ۋە كەرەنجۈك ئىسىملىك بوۋىلارنى ئەلچە-لىككە ئەۋەتىپ مۇسۇلمان بولغانىدى. بايات قەبىلىسىدىن قارا خوجىنىڭ ئوغلى ئەلچى بولدى. ئۇ بەك ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە كارامەت ئىگىسى بىرىكىشى بولۇپ، ئىنالخان سىر ياۋقۇي زامانىدا ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ سۆزلەرنى نەقىل قىلغۇچىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇ ئىككى يۈز توقسان بەش يىل ئۆمۈر كۆرگە-نىكەن. ئىبىرەتلىك سۆزلىرى، سۆزلىگەن كارامەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ھەققىدىكى ھېكايىلەر بەك كۆپ بولۇپ، ئايرىم زىكىر قىلىنىدۇ. بۇ زاماندا پادىشاھلىققا ئاتىسى تەيىنلىگەن نائىبلار ۋە ئۇنىڭغا

ياردەمچىلىك قىلغانلار ئۆلۈپ كېتىپ، ئورنىغا باشقا ۋەزىر
نائىبلار سايلانغانىدى. بۇلاردىن بىرى باياندىرلاردىن دۆنگەرنى
ئوغلى ئەركى زور بىر نەزىر قىلىپ بەرگەندى. ئۇ ئىككى كۆ
(ناۋۇر) ياسىتىپ، بىرىنى ئايران، بىرىنى قىمىز بىلەن تۈ
دۇرغانىدى. دۆۋىلەنگەن ئات، كالا، قوي گۆشلىرىدىن بىر قانچە
تاغ دۆۋىلىرى ھاسىل بولغانىدى. مەملىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە
ماتەم مۇراسىمىغا ئادەملەر كەلدى، ھەممىسىگە ئاش تارتىلدى
ئۇلارمۇ نۇرغۇن نەرسىلەر ئېلىپ كېلىشكەندى. بۇخاقاننىڭ ئوغ
لى يوق بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا خوتۇنى تاسادىپەن ھامىلىدا
بولدى. خاقان ۋاپات بولغان ۋاقتىدا بۇ بالا دۇنياغا كەلدى. با
تۇغۇلغان ھامان، باياتلاردىن قۇرقۇت ۋە ئەركى ئىككىسى: «
بالىنىڭ ئىسمى تۇمان بولسۇن» دېيىشتى. دىۋان ئۇلۇغلىرى:
«تۇمان - قاراڭغۇلۇق دېگەن سۆز، بۇ ئىسىم خاقانلارغا لايىق
ئەمەس، بۇنىڭدىن ياخشىراق ئىسىم قويۇش كېرەك» دېيىشتى.
قۇرقۇت: «تۇمان بولغاندا، گەرچە ھاۋا تۇتۇلۇپ قاراڭغۇلۇق
بولسىمۇ، ئەمما ئوت - چۆپلەر ئۈچۈن پايدىلىق نەملىك قالدۇردى
دۇ، بۇ بالىنىڭ دادىسىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن خەلقنىڭ كۆڭلۈ
مەيۈسلەندى. ئەتراپنى تۇمان قاپلاپ، قاراڭغۇلۇق باستى. ئەم
ما، شۇنى ئۈمىد قىلىشىمىز كېرەككى، بۇلار ئۆتۈپ كېتىدۇ
كۈن چىقىپ دۇنياغا ساپلىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئوت - چۆپلەر
كۆپىيىپ، ھەممە كىشىنىڭ ئىشى ياخشىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن
بۇ ئىسىمنى قويدۇق» دېدى. ياۋۇيخان ئۆز ئوغلى چىپار ئات
لىق، كەتەن تونلۇق قايى ئىنالىخاننى ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغۇزدى
ئۇ ھايات ۋاقتىدا جانىۋارلار، ھايۋانلاردىن بىرەردىن تۇتقۇزۇ
ئۆلتۈرگۈزۈپ، تىللىرىنى كەستۈرۈپ، بىر ساندۇققا سېلىپ
ساقلىغانىدى. ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا: «ئەگەر ئوغلۇم دۇنيا
كەلسە، ھايۋانلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن، شۇ كۈنى ئ
نىڭغا بېرەرسىلەر» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. تۇمان خان تۇغۇ

خان چاغدا، ھېلىقى ساندۇقنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھايۋان تىللىرىنى يۇيۇپ، تۇمانخانغا يېگۈزدى. شۇڭا، بالا چوڭ بولغاندا، پۈتكۈل ھايۋان تىللىرىنى بىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى يىغىلىپ، تۇمانخان چوڭ بولغۇچە خاقانلىقنى كىمگە بېرىمىز دەپ ئۆزئارا مەسلىھەتلەشكەندى. قۇرقۇت كۆپچىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن مۇنداق خىتاب قىلدى: «ھەممىگە ئايانكى، خاقانمىز ۋاپات قىلغان چاغدا، ئەركى ئۇنىڭ خىزمىتىدە ناھايىتى ياخشى نام چىقىرىپ، ئايران ۋە قىمىز تولدۇردى. ھەر خىل گۆشلەرنى شۇنچىلىك كۆپ يىغدۇردىكى، ھېچكىم مۇنداق قىلالمايتتى. زامان ۋە ئەھۋالنىڭ تەلىپى شۇكى، تۇمانخان ھازىر بەك كىچىك، خىزمەتنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمايدۇ، خاقانلىق بۇ بالىنىڭ نامىغا قارارلاشسۇن. لېكىن، ئۇ ئۆسۈپ يېتىلگۈچە، ئۇنىڭ ئورنىدا ھازىرغىچە ياخشى خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئەركى بىزنى ئىدارە قىلىپ تۇرسۇن.» قۇرقۇتنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان كۆپچىلىك بۇ ھەقتە كېڭىشىپ، بالىنى خاقانلىققا كۆتۈرۈشتى، ئەركىنى ئۇنىڭغا ئايدىڭ قىلىپ سايلاشتى. ئۇ ئايران ۋە قىمىز تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىككى كۆل ياساقچاققا، ئۇنىڭغا كۆل ئەركى خان دەپ نام بېرىپ، خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ خاقانغا ۋاكالىتەن توققۇز يىل تەختتە ئولتۇردى. تۇمانخان چوڭ بولۇشى بىلەن ئۆزىنىڭ مىراس ھەققى بولغان خاقانلىق تەختىنى سورىماقچى بولدى، ئوڭ ۋە سول قول بەگلەرنى ۋە ئەسكەرلىرىنى چاقىرىپ: «تەختكە ئولتۇرىمەن!» دەپ جاكارلىدى. ناھايىتى بولغان كۆل ئەركى خان بۇنى ئاڭلاپ ۋەزىيەتتىن قورقتى ۋە ئەندىشىدە بولدى. كۆل ئەركى خان ياردەمچىلىرى (نۇۋۋال) گە: «توققۇز يۈز قوي ۋە توقسان بايتال سۆيۈپ توي قىلىڭلار!» دەپ بۇيرۇدى ۋە ئۇلارغا: «تۇمانخانغا مېنى ئوۋغا چىقىپ كەتتى دېڭلار!» دېدى.

بۇ توپنى ئورۇنلارشتۇرغاندىن كېيىن، «خاس قەدە تۇتۇ
مۇراسىمى» ئۈچۈن ئايرىم ئۈچ مىڭ قوي ۋە ئوتتۇز باي
تەييارلاپ قويۇشنى بۇيرۇدى. خاقانغا قەدە سۈنۈش ئۈچۈن قو
قۇتنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئادەم تەيىنلەپ: «دۆلەتتە
تايانچى سەن، ئىشلار ئۇنداق ياكى مۇنداق بولۇۋاتىدۇ، خاقان
ھەققىنىڭ تۇمانخاننىڭ ئىكەنلىكىگە ھېچقانداق شۈبھە يوق، تەخ
ۋە مەملىكەت ئۇنىڭ، يېتىپ كەلگەن، ئۇنىڭغا قايسى پىك
ئۇيغۇن كەلسە، سۆزلىگەن؛ بىزمۇ شۇنىڭغا قاراپ ھەرىكە
قىلايلى» دېدى. قورقۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇ يەرگە كەلدى
كۆل ئەركى خان تۇمانخانغا توي بەردى. تويدا قورقۇت قەدە
سۇندى. ئاشلار تارتىلىپ يېيىلىۋاتقان ۋاقتىدا، بىر قېرى بۆرە
نىڭ ھۇۋلىغانلىقى ئاڭلاندى. تۇمانخان پۈتۈن ھايۋانلارنىڭ تىل
نى بىلگەچكە، بۇ بۆرىنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ئۇقتى. بۆرى:
«ئەيسۇسكى، بەك ياشاندىم؛ ئوۋلىرىمنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ
يېتىشەلمەيمەن، يېتىشەممۇ ئۇنى تۇتۇۋالمايمەن، تۇتۇۋالغان
ھالەتتىمۇ ئۇنى پارچىلىيالمايمەن» دېگەندى. قېرى بۆرىنىڭ
سۆزى تۈگىشى بىلەن ياش بۆرىدىن ئۈچى: «سەن قېرىپ ئاجىز
لىشىپ قالغان بولساڭ، بىزنىڭ كۈچىمىز بار. قانداق، ياشلار
قېرىلارغا ياردەم قىلمىسا، ئۇنىڭ نېمە قىممىتى بولىدۇ؟ بۈگۈن
تۈن راسا قاراڭغۇلىشىدۇ ۋە قاتتىق بوران چىقىدۇ، بۇنىڭدىن
پايدىلىنىپ، توي ئۈچۈن ئەپكەلىنگەن ھەممە ماللارنىڭ قۇيرۇق
لىرىنى ۋە قورسىقىنى پارچىلاپ ساڭا بېرىمىز، بۇلارنى راس
مەززە قىلىپ يە، ھەر ۋاقىت ساڭا مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ
تۇرىمىز» دېيىشتى. كۆل ئەركى خاننىڭ ئاشخانىغا يېقىن بىر
جايغا ئورۇنلاشتۇرغان قويلارغا قارايدىغان قارا باراق ناملىق بىر
ئېتى بار ئىدى. بۇ ئېتى: «ئەگەر خاقان ماڭا ئىسسىق بىر
قۇيرۇق بەرسە، ھېچبىرىڭلارنىڭ بىرەر قوزغىمۇ تېگىشىڭلارغا
يول قويمايمەن» دەپ جاۋاب بەردى. خانزادە تۇمان بۇ ئەھۋالنى

ئاڭلاپ، تەييار پىشقان ئاشنىڭ ئىچىدىن بىر قۇيرۇقنى ئېلىپ
 ئىتقا تاشلاپ بەردى. يېنىدىكىلەر: «ئىتقا شۇنداق قۇيرۇق بېرىد-
 لەمدۇ؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇ: «كۆل ئەركى خان بىلەن ئارد-
 مىزدا كۆڭۈل قېپقالدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن دەپ بەردىم.
 «ئىگىسىنى سېغىنساڭ، ئىتقا سۆڭەك سال، دېگەن گەپ بار.
 ئىت دېگەنمۇ غەرەزسىز بولىدۇ، بىزمۇ غەرەزسىز بولۇشىمىز
 لازىم» دەپ جاۋاب بەردى. ئۇندىن كېيىن ئاشنى يەپ ئۇخلىدى.
 يېرىم كېچە بولغاندا، تۇمانخان ئويغىنىپ يېنىدىكىلەرگە: «قا-
 راپ بېقىڭلار، سىرتتا بوران چىقىۋاتامدۇ، يوقمۇ؟» دەپ بۇيرۇ-
 دى. ئۇلار قاراپ كىرىپ، ئەتراپنىڭ بەك قاراڭغۇ ئىكەنلىكىنى،
 بوران چىقىۋاتقانلىقىنى، ناھايىتى قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقانلىقىنى
 مەلۇم قىلىشتى. تۇمانخان بۆرىلەرنىڭ سۆزىنىڭ راستلىقىنى
 بىلدى. ئەتراپ يورۇپ، بوران - يامغۇر توختاش بىلەن ئىتقا
 قارىۋىدى، ئىت ۋە قويلار كۆرۈنىمىدى. تۇمانخان قارا باراڭنىڭ
 سۆزىگە ئەمەل قىلغان - قىلمىغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ، يېنى-
 دىكى ئۈچ يۈز ئادىمىگە قارا باراق ۋە قويلارنىڭ نەگە كەتكەنلىكى-
 نى بىلىپ كېلىشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئىزدەپ كۆرۈشۈۋىدى،
 كېچىدە قويلار بۆرىلەردىن ئۆركۈپ، قارا باراق بىلەن بىللە
 يالغۇز بىرلا يولى بولغان ئاقلى ناملىق كېچىككە كېتىشكەنكەن.
 قارا باراق بۆرىلەر بىلەن ئېلىشىپ، كېچىكنىڭ ئاغزىنى توسۇپ،
 بۆرىلەرنىڭ قويلارغا قىلغان ھۇجۇمىغا توسالغۇ بولغان. تۇمانخان
 بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، دەرھال ئاتلىنىپ ئۇ يەرگە ماڭ-
 دى. ئەھۋالنى كۆردى ۋە بۆرىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى.
 ئىتنىڭ ئۆز سۆزىدە تۇرغانلىقىغا ئىشەندى. قويلارنى ئەركى
 خاننىڭ يېنىغا ھەيدەپ ئاپىرىشنى بۇيرۇدى. ئەركى خان تۇمان-
 خاننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال قارشى ئېلىشقا چىق-
 تى. تۇمانخان بىلەن كۆل ئەركى خان قۇچاغلىشىپ كۆرۈشتى
 ۋە بىرلىكتە ئۆلتۈرۈشتى. سۆھبەت جەريانىدا كۆل ئەركى خان

تۇمانخانغا: «بۇنچىلىك قوي ئۈچۈن بىر خانزادىنىڭ ئاۋارە بولۇپ يۈرۈشىنىڭ نېمە ھاجىتى؟ بۇنىڭدىن مىڭ ھەسسە كۆپ قىچقىم بولۇپ كەتسىمۇ نېمە بوپتۇ؟ ھەممىمىز سېنىڭ قۇللىرى بولىمىز، بارلىكى نەرسىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى سېنىڭ، چۈنكى، سەن بىزنىڭ خاقانىمىز سەن!» دېۋىدى، تۇمانخان: «توۋرا، قوينىڭ بۇنچىلىك زور قىممىتىغۇ يوق ئىدى. بىراق، تەل ۋە نام ئۈچۈن، بۇلارنىڭ زايى بولۇشى شۇملۇقتىن دېرەك بېرىدۇ، ئادەملەر كېيىن «تۇمانخاننىڭ ئايىغى ياراشمىدى، دېيىشەدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنداق قىلىپ توي تارتىلىپ يەنە كېچە - كۈندۈز داۋام قىلدى، ھەر كۈنى توقسان قوي ۋە توققۇز بايتال سويۇلۇپ تۇردى. بۇ ۋاقىتتا، قورقۇت ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇمانخانغا: «داداڭ ۋاپات بولغان ۋاقىتتا سەن تېخى كىچىك ئىدىڭ، ئۆزئارا كېڭىشىپ، كۆل ئىركى خاننى خاقان ئائىلىسىغا تەيىنلىگەندۇق. ئەمدىلىكتە سەن چوڭ بولدۇڭ ۋە بەخت بىلەن بۇ ئورۇنغا ئېرىشتىڭ. كۆل ئىركى خان قېرىپ، بۈگۈن ئەتىلىگى قالدى، بۇنداق ۋاقىتتا سەن ئۇنى خىزمىتىدىن بوشاتساڭ ياخشى بولىمايدۇ. خەلق سۆز - چۆچەك قىلمايدۇ؟ سېنىڭ خاقانلىقىڭغا ياراشمايدىغان غەلىتە بىر ئىش بولۇپ قالەدۇ. ياخشىسى، سەن ئۇنىڭ قىزىنى ئال. شۇندا پۈتكۈل ماۋ ۋە خەزىنىلىرىنى ساڭا بېرىدۇ. ئازغىنا ۋاقىتتىن كېيىن ئۆلسە، تەخت ۋە ھەممە نەرسە ساڭا قالىدۇ» دېدى. تۇمانخان كۆل ئىركى خاننىڭ قىزىنى تويدا قەدەھ تۇتقان ۋاقىتلىرى كۆرگەنىدى. قىزنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنى سوراتتى. بىر ئاتى-توي-تاماشا قىلىپ كۆڭۈل ئېچىشتى. بىر مۇددەت مۇشۇنداق ئۆتۈشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوتقىنى باشقا ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا قۇرۇشتى، تۇمانخان بىر كۈنى تەختتە ئۇخلاۋاتاتتى سىرتتا سۆزلىشىپ كېلىۋاتقان ئاياللارنىڭ: «ئايىنە (ئىنە) خان ئوغلى ئۈجەخان تۇمانخان ئالغان كۆل ئىركى خاننىڭ قىزى»

دەسلەپ مەن كۆڭۈل بەرگەندىم، ئەمما تۇمانخان ئارىغا قىسىلد-
 ۋېلىپ قىزنى ئېلىۋالدى. بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ، قىز-
 نى قايتۇرۇۋالسىمەن. . . . دەۋاتقۇدەك. . . » دېگەن گەپلىرىنى ئاڭ-
 لاپ قالغان تۇمانخان ئۇقمىغانغا سېلىپ يۈرۈشنى مۇۋاپىق كۆر-
 مەي، دەرھال سەركەردىلىرىنى توپلاپ، ئۇجەخان بىلەن ئۇرۇ-
 شۇشقا ماڭدى. ئۇ يەرگە بارغاندا ئاينەخان چىقمىدى. پەقەت
 ئوغلى ئۇجەخانلا ئۇرۇشۇش ئۈچۈن چىقتى. تۇمانخان ئۇنىڭ
 بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىپ، پايتەختكە ئىككى كېچە - كۈندۈز
 قوغلىدى. ئاخىر يۈز نەپەر ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن ئۇنى يەنە بىر
 قېتىم يەڭدى. ئۇجەخاننى ئەسىر ئېلىپ، ئۆز قوشۇنىغا قوشۇ-
 ۋالدى. ئۇلارنىڭ مەملىكىتى چېگرىسى ئىچىدە بىر مەزگىل
 تۇرغاندىن كېيىن، ئۇجەخاننى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئېيت-
 قان سۆزلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭمۇ ئويلانغانلىرىنى سورىدى، ئەمما
 ئۇجەخان ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىقرار قىلمىدى. تۇمانخاننىڭ
 قۇلىقىغا يەتكەن ھېلىقى سۆزلەرنىمۇ ئىقرار قىلمىدى. بۇنىڭدىن
 ھېچ نەرسە ئېنىقلىيالمىدى. پەقەتلا ئۇ: «ئارىمىزدىكى ئۇرۇش-
 نىڭ سەۋەبى، سېنىڭ مەملىكىتىمىزگە قارشى تۇرغىنىڭ، بىز-
 نىڭ ساڭا قارشى تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىمىزدىن باشقا ئىش
 ئەمەس» دېدى. تۇمانخان ئۇنىڭ بۇ خىل باھانىلىرىنى قوبۇل
 قىلماي ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. ئۇ بۇ يەردە بىر يىل تۇرۇپ
 قالدى. كۆل ئەركى خاننىڭ قىزى بولغان ئايالى ئېرىنىڭ ئۇ
 مەملىكەتتە يەنە بىر مەزگىل تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇمۇ تەي-
 يارلىق كۆردى. ئايال بۇ ۋاقىتتا ھامىلىدار بولۇپ، تۇغۇتى
 يېقىنلاشقاندى. يولدا بالا تۇغۇلدى. ئەھۋالنى كۆل ئەركى خانغا
 مەلۇم قىلىشتى ۋە ھەر ئىككىسىنى ئۇنىڭغا ئەۋەتتى. كۆل
 ئەركى خان بالىنى يېنىغا ئەكەلدۈرۈپ توي قىلىپ بەردى. ئوغ-
 لىغا قاي ياقۇيخان دەپ ئىسىم قويدى. قىزىنى تۇمانخاننىڭ
 يېنىغا ئەۋەتتى، ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشتى. تۇمانخان

كېيىن، ئاينەخانغا خىتاب قىلىپ: «ئاتا-بوۋىلىرىڭ ئەزەل-بېرى مېنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمنىڭ ئېلى بولۇپ، ئىتائەت قىل كەلگەنىدى. ئەمما، ئوغلۇڭ بىزگە قارشى يامان نىيەتتە بولغۇچۈن ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدۇم. ئەمدى سەن چىن دىلىڭدىن بىلەن ئوبدان ئۆتشىدىغان، بۇرۇنقىدەك ئىتائەت قىلىدىغان راستلىق بىلەن باج - خىراج تۆلەيدىغان بولساڭ، مەنمۇ بەگلىكنى ساڭا بېرىمەن» دېدى. ئاينەخان ئىتائەت قىلىپ، دىلى بىلەن بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۇمانخان بۇ جايلار ئۇنىڭغا بەردى ۋە ئۇنى خاتىرجەم بولۇپ قايتۇردى - دە، ئۆز-پايتەختكە قايتتى. ئوغلنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولغان. مانخان نېمە قىلارنى بىلمەي قالدى، مەلۇم ۋاقىتقىچە كەركى خان بىلەن ئىناق بولۇپ، ئادالەت ۋە توغرىلىق بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلدى. كېيىن ئوغلى قاي ياۋقۇيخان چوڭ بولۇپ يېتىلگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سۇ بويىدا بىر ياش بالا بىلەن ئويناۋېتىپ، ئاچچىقلىشىپ قېلىپ، قومۇش قەلەمدەك چوڭلۇقتىكى ئىنچىكە ئۇچ قىزلىق بىلەن بالىنىڭ بوغۇزىغا ئۇرۇۋىدى، بالىنىڭ بېشى قىلىچ ئۇرغاندەك كېسىلىپ يەر چۈشتى. چۈنكى بۇ ئوتنىڭ قىزى خۇددى ئالماستەك ئىتتى ئىدى. ھەممە كىشى بۇنىڭدىن ھەيران بولدى، ۋەقەنى ئاڭلىدى تۇمانخان: «مېنىڭ ئوغلۇم قانداق بولمىسۇن تەڭرىدىن كۈچ قۇۋۋەت ئاپتۇ، ئۇنىڭ ئىسمى تىكەن بىلەن ئېرىپچەكەن قاي قۇيخان بولسۇن» دەپ بۇيرۇدى. بۇنىڭ مەنىسى بىر ئادەم بېشىنى تىكەن بىلەن ئېلىۋەتكەن دېگەنلىك ئىدى. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، بىر تويدا كۆل ئىركى خان بىلەن تۇمانخان تەختتە بىرلىكتە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەن تۇمانخاننىڭ ئو ھەممە كىشىلەرنىڭ ئالدىدا كۆل ئىركى خانغا: «بۇ تەختتە ئولتۇرۇش دادامنىڭ ھەققى. بۇنىڭغا خېلى ۋاقىتتىن بېرى سەن ئولتۇرۇڭ، دادام چوڭ بولغاندىن كېيىنمۇ تەختتە ئولتۇرۇپ

كۈمدارلىق قىلىش مەقسىتىدە ئانامنى بەردىڭ. ھازىر مەنمۇ چوڭ بولدۇم. سەن ئوبدانلا قېرىدىڭ، ئەمدى تەختتىن چۈشۈپ، ئۇنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىش ۋاقتى كەلمىدىمۇ؟ ھەققىمىز ئىكەن. لىكىنى چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى بىلىدۇ. تەخت بىزنىڭ. سەن بۇندىن كېيىن تەختتە ئولتۇرما. ئارىدىكى دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق دۈشمەنلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىققا ئايلانمىسۇن!» دې-دى. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان كۆل ئەركىخان بىر پەس تۇرۇپ قالدى - دە، كېيىن مۇنداق دېدى: «بۇ سۆزنى مېنىڭ بۇرۇنلا ئويلى-شىم، سۆزلىشىم، بولۇپمۇ، سېنىڭ تىكەن بىلەن بىر ئادەمنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن كۈنىڭدىلا تەختنى ساڭا بېرىشىم كېرەك ئىدى. ئەمما، سەن مەندىن بۇرۇن بۇ گەپنى ئېيتتىڭ ۋە توغرا سۆزلەۋاتىسەن. مەن نېمە دەيتتىم.»

ئىككىنچى كۈنى، كۆل ئەركى خان چوڭ توي قىلدى؛ تۇمانخاننىڭ ئاتىسىدىن قالغان ئالتۇن ئۆيىنى باشقا ئۆيلەر بىلەن بىرلىكتە قۇرغۇزدى. كۆل ئەركى خان پۈتۈن ئوغۇز ئۇرۇقلە-رى، ئۇلۇغلىرى ۋە ئاقساقاللىرىنى يىغىپ مۇنداق دېدى: «ئوت-تۈز ئىككى يىلدىن بېرى ئولتۇرۇۋاتىمەن، بۈگۈن تەخت تۇما-خاننىڭ، چۈنكى ئۇنىڭغا دادىسىدىن قالغان. (بىزنىڭ ئۇرۇق-مىزدىنمۇ بىرەر خان چىقسا، دەيدىغان ھەۋسىمىز بولسا، بۇ پۈتۈنلەي قۇرۇق خىيال. خاقانلىق تەختى ئۇلۇغ تەڭرى تەرىپى-دىن تاللانغانلارغا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا لايىق، بۇ ئۇرۇقتىن كەلگەن كىشىلەر ھەرگىز خاتا ئىشلىمەيدۇ؛ لېكىن مەن خاتالىق ئۆتكۈزۈشۈم مۇمكىن. بۇ ئېنىق، شۇڭا ھازىرغىچىلىك تەختتە ئولتۇرغان ئوتتۇز ئىككى يىل جەرياندا بىرەر كىشىنىڭ كۆڭلى مەندىن رەنجىگەن بولسا، سۆزلىسۇن.» سورۇندىكى ھەممە كى-شى تەڭلا: «ھەممىمىز سېنىڭ ئىشلىرىڭدىن خۇشال ۋە رازى-مىز. سېنىڭدىن زادىلا كۆڭلىمىز قالمىغان» دەپ جاۋاب بېرىش-تى. شۇندىن كېيىن ئۇ تەختنى قايتۇرۇپ بەردى ۋە: «شۇ شەرت

بىلەن تەختنى قايتۇرۇپ بېرىمەنكى، سىلەرمۇ ئاتا - بوۋاڭلا
ئوخشاش ئىش قىلىڭلار! ئادالەت ۋە ھەقىقەتتىن ئايرىلماڭلا
چۈنكى بىزمۇ شۇ يولنى تۇتتۇق» دېدى. سۆزىنى تۈگەتكەندە
كېيىن، نەۋرىسى قاي ياۋقۇيخانغا: «قىزىمنىڭ ئوغلى! ئاخىر
ماڭا يېغى ۋە ئاسىي بولدۇڭ، كەل ئەمدى بەخت بىلەن تەخ
ت ئولتۇر!» دېگەندى. بۇ ۋاقىتتا توققۇز ياشقا كىرگەن بالا جا
بەن: «بۇنىڭدا دادام بىلەن قىلىدىغان سۆزۈم ۋە كېڭىشىم با
بىزنىڭ كۈنىمىز ئەتىگە، نېمە قىلىشىمىزنى ئۆزىمىز بىلىمىز
سېنىڭ سۆزۈڭگە ھاجىتىمىز يوق» دېدى. تويغا كەلگەنلەر ك
تىش ھازىرلىقى قىلىۋاتقاندا، ئوغۇل كېچىسى دادىسى بىلەن
كېڭەش قىلىپ ئۇنىڭغا مۇنداق دېدى: «ئاتىسى ساق - سالامەت
تۇرۇپ، ئوغلىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى توغرا ئەمەس، سەن بىز
توي راسلىغىن - دە، تەختكە ئولتۇر، تاكى قېرىغىچە خاقانلىق
قىلغىنى قىل، بولالمىغان چېغىڭدا ئەمىر قىل، تەختكە مەن ئولتۇ
راي.» ئاتىسى ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى قوبۇل قىلدى ۋە ماختىدى
شۇ كېچىسىلا بوۋىسىنىڭ ۋاقتىدا خىزمەت قىلغان پۈتكۈل بەگلا
ۋە ئەمەلدارلارنى تەكلىپ قىلىش، يۇرت ئەھلىنى چاقىرىش
ئەلچىلەر ماڭدۇردى. كىشىلەرنىڭ كېلىشى بىلەنلا، توپىلار با
لىنىپ كەتتى. توي شۇنداق ئوبدان تەييارلانغاندىكى، بۇر
ھېچكىم مۇنداق توپنى كۆرۈپ باقمىغانىدى، توي ئون ئۈچ كۈن
داۋام قىلدى. دەسلەپكى كۈنى تۇمانخان تەختكە ئولتۇردى.
كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ ئۆز خاھىشى بىلەن تەختتىن
شۈپ، ئۆز ئوغلى تىكەن بىلەن ئەرىپچەكەن قاي ياۋقۇيىنى تەخت
ئولتۇرغۇزدى. بۇخان توقسان يىل پادىشاھلىق قىلدى. ئۇ ئۇنى
يىن قەھرىمان، پاك ئېتىقادلىق، بەك نومۇسلىق بولغاچقا،
تۈن ئېلىنى ياساق بويىچە ئىدارە قىلدى ۋە يەر يۈزىنىڭ با
تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭغا باج - خىراجىلار كەلدى. توقسان
خاقانلىق قىلغاندىن كېيىن ۋاپات قىلدى. بەگلىرى ۋە يېقىنلىرى
ئۇنىڭ ئوغلى ئۇلادىمۇر ياۋقۇيخاننى ماتەم مۇراسىمىدىن كېيىن

بىر توي قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئۇنىڭ قارا ئالىپ ناملىق كىچىك بىر ئىنىسى بولۇپ، ھەر ئىشتا ئاكىسىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. خاقانلىقنىڭ ئون بەشىنچى يىلى قەدىمدىن ئوغۇزلارغا تەۋە ھەم ئىتائەت بىلەن كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن ئارقىلى ئارسلانخان يېغى^① بولۇپ، ئوغۇز يابغۇلىرى ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان قىلدى. ئۇلادمۇر ياۋقۇيخانمۇ ئەسكەر توپلاپ ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ ئۇرۇشقا زۆرۈر بولغان پۈتكۈل قورال- ياراغ ۋە مۇھىم نەرسىلەرنى سايرام شەھىرىدە تەييارلاپ، ئارقىلى ئارسلانخان قوشۇنى بىلەن تالاس چېگرىسىدا ئۇرۇشتى. ئۈچ كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلدى. ئۇلادمۇر غالىب كېلىپ ئۇلارنى يەتتى، ئارقىلى ئارسلانخان چوڭ بەگلىرى بىلەن بىللە ئۇرۇشتا پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈلدى. بۇندىن ئىلگىرى بۇلارغا بېرىلگەن بۇ ۋىلايەتلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، بېرىلمەي قالغان ئوتتۇز يىللىق باج - خىراجىلارنىمۇ تۆلىتىۋالدى ۋە بۇ مەملىكەتتە بىر يىل تۇرۇپ قالدى. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان، قىلىچتىن ئېشىپ قالغانلار ئۇلادمۇر ياۋقۇيخان ھۇزۇرىغا كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ گۇناھلىرىنى تونۇپ توۋا قىلىشتى ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەييار ئىكەنلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئارقىلى ئارسلانخاننىڭ كىچىك بىر ئوغلى بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇنى ئۇلادمۇر ياۋقۇيخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەپكېلىشتى. بالىنى كۆرۈپ ناھايىتى ئېچىنغان ئۇلادمۇر ياۋقۇيخاننىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئاقتى ۋە: «ئەپسۇس! ئاتىلىرىمىز بۇ ۋىلايەتلەرنى ئۇيغۇرلارغا بەرگەندى. ئەگەر ئارقىلى ئارسلانخان خام خىيالغا بېرىلمىگەن بولسا، بۇ مەسۇم بالا بۇنچەلىك بىچارە، غەمكىن كۆرۈنمەيتتى، يېتىم بولۇپ قالمايتتى» دەپ بالىغا «ئالىپ تاۋغاچ خان» دەپ ئىسىم قويدى - دە، بۇ مەملىكەتنىڭ خانلىقىنى ۋە بارلىق ئىمكانىيەتلەرنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۇيغۇر بەگلىرىگە مۇنداق دەيدى: «ئاتا - بوۋىلىرىمىز

① يېنى - دۈشمەن.

سىلەرگە ھەر ۋاقىت ياردەم قىلىپ قوغداپ كەلدى ۋە ياخشى
 قىلدى. ئىنشائاللا، بۇندىن كېيىن مەنمۇ شۇ يولدا ماڭىم
 يېتەر، سىلەرمۇ پاك قەلبىڭلار بىلەن بىزگە ئىتائەت قىل
 بويىسۇنۇپ مەنەتدار بولۇڭلار، ھەر ۋاقىت بىزگە با
 خىراج ئەۋەتىڭلار، سىلەردىن كەلگەن ياخشى ئىشلارغا جاۋ
 بىزمۇ تېگىشلىك ياخشىلىقنى قىلىمىز. ئەمما، ئاللا يەنە
 سەتمىسۇن، قارشى چىقماڭلار، بويۇنتاۋلىق قىلماڭلار،
 يولدا ماڭىدىغان بولساڭلار، ئاسىيلارغا قانداق مۇئامىلە قىلى
 سىلەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىنىدۇ. « ئۇلاردىمۇ ياۋقۇي
 بۇ سۆزلەرنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن ئۆز پايەختە
 قايتىپ كەلدى. دادىسى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ئۇنىڭ شەرىپى
 توي - زىياپەت بەردى. بۇ يىغىلىش ۋە توپلار شۇنداق خى
 كۆڭۈل ئۆتتىكى، ئاتىلىرىدىن مىراس قالغان ھەممە يەرلەرنى
 بۇ بالىغا بېرىلىشى قارار قىلىندى، ئۇيغۇرلاردىن قانچىلىك
 سىر ئېلىنغان بولسا، قايتۇرۇلۇشقا بۇيرۇق بېرىلدى. بۇ
 سەتتە، مەملىكەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ،
 تۈن ئەسىرلەرنىڭ قايتۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئېلان چىقىرىلدى.
 يىغىلغان ئۇيغۇرلار ئالپ تاۋغاچ خانغا ئەۋەتىپ بېرىلدى. جا
 يېڭىدىن تەرتىپكە سېلىندى. ھەممىلا يەردە ھەقىقىي تىنچلىق
 ئاسايىشلىق ئورنىتىلدى، بۇنىڭدىن كېيىن دادىسى تىكەن با
 ئەرەبچەكەن قاي ياۋقۇيخان ئۆلدى. ئۇلاردىمۇ ياۋقۇيخاننىڭ پۇ
 پادىشاھلىقى ئەللىك يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئوغلى يوق
 خانلىقتىن، ئۇلاردىمۇ ئۆلۈمىدىن كېيىن قاي ياۋقۇيخاننى
 ئوغلى قارا ئالپ ھۆكۈمدار بولدى. دادىسى ئۈرچە خان بى
 ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، دۈشمەن ئۇنى بۆشۈكتىن ئېلىپ
 كەن بولۇپ، قايتىپ كەلگەندە دادىسىنى ھايات كۆرگەندە
 ئۇلاردىمۇ ياۋقۇيخاننىڭ يەتمىش بەش يىللىق خاقانلىقىدىن
 يىمىن، قاراخان تەختكە چىقتى ۋە يىگىرمە ئىككى يىل خاقان
 قىلدى.

خاقانلىقنىڭ ئۇلادمۇر ياۋقۇيخان ئۇرۇقىدىن قاراخان ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتكىنى ۋە بۇغراخاننىڭ مەملىكەتكە خاقان بولغىنى

ياۋقۇي ئەۋلادى تۈگەپ، ئۇلارنىڭ نەسلى ئۈزۈلۈش بىلەن قاراخان ئوغلى بۇغراخاننى خاقانلىققا ئولتۇرغۇزۇشتى. توقسان يىلدىن كېيىن ئۇ ئۈچ ئوغۇللۇق بولدى. بۇلارنىڭ چوڭى ئېل تېگىن، ئوتتۇرانچىسى قۇرى تېگىن، كىچىكى بەك تېگىن بو-لۇپ، «تېگىن» نىڭ مەنىسى يۈزى گۈزەل دېگەن بولاتتى. «بۇغ-راخان ئېشى» دەپ ئاتالغان تاماق ئۇنىڭغا نىسبەتەن قىلىپ قو-يۇلغانىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مۇنداق بىر ۋەقە بولغانىكەن: بىر كۈنى ئەسكەرلەر ئاچ قېلىپ «قانداق ئاش ئېتىمىز؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئازغىنا خېمىر ئېلىپ، ئاللىقىنىدا باسقاندىن كې-يىن، قازانغا سېلىپ پىشۇرۇپتۇ. مانا شۇ تارىختىن ھازىرغا قەدەر بۇ تاماق ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالماقتا. بۇغراخان دەۋرىدە ئادالەت ۋە ھەققانىيەت ياخشى جارى قىلىندى؛ ھەر كىشى ئۆز ھەققىگە ئىگە ئىدى. خەلق توق ۋە باياشات ياشايتتى. ئۈچ ئوغلى-نىڭ ئانىسى باير خاتۇن ناملىق تولىمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە ئىش بىلەرمەن بىر ئايال بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىدىمۇ ئۇ كۆپرەك ھۆكۈم قىلاتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەجەل كېلىپ، بۇ خاتۇن ۋاپات بولدى. بۇغراخان ئۈچ يىل ماتەم تۇتتى. ئۇ ئوتاۋ-دىن سىرتقا چىقمىدى ۋە چېچىنى كەستۈرمىدى. بۇغراخان قې-رىپ زەئىپلەشتى، كۈچلۈك بەدىنى بارغانسېرى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. نىھايەت ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرگەن بەگلەر: «ئور-نۇڭغا ئۈچ ئوغلۇڭدىن قايسىسىنى خاقانلىققا تەيىنلەيسەن؟» دەپ

سورىدى. بۇغراخان: «كېڭەش قىلىڭلار! بەگلەر قايسى خالىساڭلار، شۇنى تەيىن قىلىڭلار!» دېدى. لېكىن، ئۇلار لىك ۋە باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا سۆزلەشتى، بىر - بىر رىزالىقنى ئېلىشتى، بەگلەر بۇ ئەھۋالنى بۇغراخانغا مەلۇم قىلىۋىدى، بۇغراخان: «سىلەر قايسىسىنى ئويلىدىڭلار؟» سورىدى. بۇلار: «ھەر ئۈچىلىسى يارايدۇ، تاج ۋە لايىق قار سىز بېرىڭ!» دەپ جاۋاب بېرىشتى. بۇغراخان: «ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى ياخشى» دېدى. بەگلەر بۇ سۆزدىن ئوتتۇرا ئوغلى قۇرى تېگىنى تاللىغانلىقىنى بىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە كۈن يىغىلىپ توي قىلىشىپ، قۇرى تېگىنى تەختكە تۇرغۇزدى. كېيىن قۇرى تېگىن ئاتىسىنىڭ قېشىغا كېلىپ «ھەي دادا، بىر نەچچە يىلدىن بېرى يالغۇز ئۆيىنىڭ بۇلۇڭ كىرىۋېلىپ ماتەم تۇتۇۋاتىسەن، بۇنداق يالغۇزلۇقتىن نېمە چىقىدۇ؟» دېدى - دە، دادىسىنى ئېلىپ بىللە ئوۋغا چىقىشتى. ئەسناسىدا قۇرى تېگىن تۇيۇقسىز ئالدىغا چىقىپ قالغان بۇغراخانغا ئوق ئاتتى. سارقۇل ناملىق بىر كىشى بۇ ئوقنى تېپىپ ئېلىپ قۇرى خانغا ئەپكېلىپ بەردى. قۇرى خان: «ئۇ ساداق ۋە سەممىيىتى بىلەن بۇ ئوقنى ماڭا ئەپكېلىپ بەردى دېدى - دە، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، لەشكەر قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى، سۇيۇرغال يەر ۋە ئۇنۋان بەردى. ئوۋدا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قۇرى خان دادىسىغا: «ئانا، ئورنىنى بېسىش ئۈچۈن سېنىڭ خىزمىتىڭگە بىر قىز ئېلىپ بېرى!» دېگەندى، بۇغراخان يىغلاپ تۇرۇپ: «قايسى ئايال ئاناڭ بانۇخاتۇننىڭ ئورنىنى باسالايدۇ؟ مەن خاتۇنلاردىن ئۆزۈمنى تارتىمەن، ئۇلار بىز ئاتا - بالىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ ئوقۇماسلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېدى. قۇرى خان بەگلەر بىلەن بولغان كۈنچەبەگىنىڭ قىزىنى دادىسىغا سوراتتى. توي قىلىندى. قىش مەۋسۈمىنىڭ بىر كۈنى، بۇغراخان كەيپ بولۇپ ئوۋ

قالغانىدى. خاتۇن قۇرى خاننىڭ يالغۇزلۇقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ياخشى كۆرۈنۈش مەقسىتىدە: «بېشىڭنى تازىلاپ قويماي» دېدى. قۇرى خان «قانداقلا بولسا، ئانام ھېسابلىنىدىغۇ» دەپ ئىككىلەنمەستىنلا بېشىنى ئۇنىڭ تىزىغا قويدى. خاتۇن ئۇنىڭغا: «مېنى داداڭغا ئېلىپ بېرىپ، بىر قېرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئەمدى ماڭا ھېچ قارىمايسەنغۇ؟» دېۋىدى، قۇرى خاننىڭ مەردلىك غۇرۇرى ۋە ھېسسىياتى جۈش ئۇرۇپ غەزەپلەندى ۋە: «سەن نېمىشقا كۆڭلۈڭدە مۇنداق بىر ئىپلاس نىيەتنى ساقلاپ يۈرسەن، ئەتە دادام بىلەن كېڭىشىپ، ساڭا لايىق جازايىڭنى بېرىمەن» دېدى - دە، ئۆيىگە چىقىپ كەتتى ۋە يېتىپ ئۇخلايدى. خاتۇن بۇ سىرنىڭ ئەتراپقا يېيىلىپ كىشىلەر ئالدىدا رەسۋا بولۇشتىن قورقۇپ، ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بىر ھىيلە ئويلىدى. قۇرى خاننىڭ ئۆيىدىن ئىككى - ئۈچ نەپەر قىز چاكار بار ئىدى. بۇ كېچىسى قار ياغقاندى. قىزلاردىن بىرى خاننىڭ ئۆتۈكىنى كىيىپ، بۇغراخاننىڭ ئۆيىنىڭ ئىشىكىگىچە ئىز سالىدى. سەھەر - دە خاتۇن بۇغراخانغا بېرىپ: «ئوغلۇڭ قۇرى خان يۈزۈمنى تۆكىدىغان ئىپلاس ئارزۇلاردا بولسا راۋا بولارمۇ؟ قاراپ باق، ئۇنىڭ كېچىسى ئىشىكىمگە كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ئاياغ ئىزلىرى بار» دېدى. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان بۇغراخان ئىنتايىن خاپا بولدى ۋە بەگلەرنى چاقىرىپ كېڭەشتى. بەگلەر: «ئەڭ ياخشى - سى، ئۇنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ جىنايىتىنى سورايسىز» دېيىشتى. بۇغراخان ماقۇل بولدى. بەگلەر قۇرى خاننىڭ دەرۋازىسىغا كەلگەندە، ئۇ تېخى ئۇيقۇدا ئىدى، بەگلەر: «سېنى تۇتۇشقا بۇيرۇق بار» دېگەندى، قۇرى خان ھەيران بولۇپ: «ھەر ھالدا ئانتىلىق سارقۇلباش سىلەرنى باشلاپ كەپتۇ. مېنى تۇتماقچى بولغىنىڭلارغا قارىغاندا، ماڭا دۈشمەن بولغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلايدۇ. لېكىن بەگلەر: «داداڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە سېنى تۇتماقچىمىز» دېدى. قۇرى خان: «دادامنىڭ بۇيرۇقى بويىچە

مېنى تۇتىدىغان بولساڭلار، قېنى مەرھەمەت» دەپ قوللىم
ئۇراتتى. ئۇنى تۇتۇشنى، خاتۇننىڭ دېگەنلىرىنى ئۇنىڭدىن س
غانىدى، قۇرى خان: «مەلۇم بولدىكى، مەن مەسلىنى دا
ئېيتىشتا كېچىكىپ قاپتىمەن، ئۇ مېنىڭدىنمۇ تېز ھەرد
قېپتۇ، ئەڭ ياخشىسى، كېيىن قىلىنىدىغان ئىشنى سۆزلەش
ھاجىتى يوق، ئەسلىدە ئۇلۇغلار (سۆزلەنگەن ئىشتا زىيان ب
دۇ، دېگەندى. بۇ ئادەملەرگە نىسبەتەن قىلىمىغان ئىشلا
سۆزلىمەسلىك ھەققىدىكى تەنبىھ نەسىھەتتۇر. چۈنكى، ئاقسۆ
ئىنسانغا زەرەر كەلتۈرىدۇ» دېدى - دە، شۇندىن كېيىن ئۇ
بىلەن خاتۇننىڭ ئارىسىدا بولغان ۋەقەنى ئوچۇق سۆزلەپ بەرد
بەگلەر ئۇنىڭ سوراققا سۆزلىگەنلىرىنى دادىسىغا مەلۇم قىل
«قۇرى تېكىن ئۆتۈك ئىزى مېنىڭ، ئەمما بۇنداق بىر ئى
ھەرگىزمۇ قىلمىدىم. بۇ رەزىللىكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن دەيدۇ»
يىشتى. بۇغراخان: «بۇ ھەقتە پىكىرىڭلار قانداق؟» دەپ بەگ
بىلەن كېڭەشتى. ئۇ زامانلاردا دىۋە قاياسى^① ناملىق ئېگىز
تاغنىڭ ئېتىكىدە ئەجدىھالار ياشايتتى. «ئەندەك» دەپ ئاتىلى
غان كەڭ بىر دالانىڭ ياقىسىدىكى بۇ تاغنىڭ ئېتىكىدە ئۈچ ت
چوڭ دەرەخ بار ئىدى. ھەر بىرى سۈيى ئېقىپ تۇرىدىغان بۇلا
نىڭ ئايىغىدا بولۇپ، ھەر بىر تۈپ دەرەخنىڭ تۈۋىدە بىر ج
زەڭگەر ئەجدىھا ياشايتتى. بىر كىشىگە گۇناھكار دەپ تۆھم
قىلىنسا، جىنايەتچىنىڭ بەدىنى يارىلىنىپ، ئەجدىھالارنىڭ ق
شىغا ئەۋەتىلەتتى. ھەقىقەتەن گۇناھى بار بولسا، ئەجدىھالار ئۇ
يەۋپەتتە؛ ئەگەر گۇناھسىز، پاك بولسا، يارىلانغان بەدىنى
قىيائىتى. ئىنسانلارنىڭ ياخشى - يامان ئىكەنلىكلىرى ئۇ يە
ئېنىق مەلۇم بولاتتى. بۇغراخان ئۇنىڭ جىنايىتىنى ئەجدىھا
ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ، قۇرى تېكىننىڭ كۆز

① قايا، قىيا - يار، ياردەملىق.

رىگە مىل^① ياققۇزدى - دە، كېيىن تېز ماڭىدىغان بىر چۆل تۆگىسىنىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ، ئىككى ئايلىق چۆل سەپىرىگە راۋان بولدى. بۇ ۋاقىتتا قۇرى خاننىڭ ئەمەلدارى ۋە لەشكەر بېشى بولغان ئانتلىق سارقۇلباش يوق ئىدى. قايتىپ كېلىپ، بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئاڭلاپ ئويلاندى ۋە ئۆز - ئۆزىگە: «دادىسى بۇغراخاننى ئۆلتۈرەي، كۆزى كۆرمىسىمۇ خاقانلىق قىلالايدۇ» دېدى. يەنە ئويلانىپ: «مەن دادامنى قانداق ياخشى كۆرسەم، قۇرى تېگىنىمۇ ئۆز دادىسى بۇغراخاننى شۇنداق ياخشى كۆرىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئەگەر دادىسىنى ئۆلتۈرسەم، ئۇ رازى بولماسلىق مۇمكىن، بۇ ئىش بىلەن خىزمەت كۆرسىتىمەن دەپ، يامانلىق قىلغان بولۇپ قالماي، ھازىر ئۆزىنى تېپىپ رۇخسىتىنى ئېلىپ، ئارقامغا قايتاي - دە، ئاندىن دادىسىنى ئۆلتۈرەي» دەپ ئويلىدى ۋە ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. بىر كۈنى، تاڭ سەھەر - گە يېقىن يېتىشىۋالدى. تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلىغان قۇرى تېگىن زەڭگىگە: «قارىغىنا، ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان كىم؟ قوماندانى كىم؟» دەپ سورىغانىدى. زەڭگى: «قارا كۆكسىلىق تارتقان بوز ئاتلىق» دەپ جاۋاب بەردى. قۇرى خان «ئۇنداق بولسا، بۇ مېنىڭ بىلەن دوستلۇق ئەھدە قىلىشقان ئانتلىق سارد - قۇلباش ئىكەن. قېرىنداشلىرىم بولغان بولسا، ئاتلىرى قارا، كۆكسىلىكى ئاق بولاتتى» دېدى. يېتىپ كەلگەن ھامان سارقۇل - باش ئاتتىن چۈشۈپ قۇرى تېگىننىڭ قول ۋە ئاياغلىرىغا سۆيىدى ۋە يىغلىدى. قۇرى تېگىن «ھەي! ۋاپادار دوستۇم! ماڭا كۆپ خىزمەت قىلدىڭ. قېرىنداشلىرىم ئورنىغا سەن كەپسەن، ئارقاڭ - غا قايت، ئۆيۈڭگە قارا. بالىلىرىڭنى باق. مەن گۇناھسىزلىقىم - نى بىلىمەن؛ ساق - سالامەت قايتىشىمنىمۇ بىلىمەن. مۇبادا،

① قەدىمكى زاماندىكى جازا تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قىزىتىلغان تۆمۈر زىچىنى كۆزگە سۈرتۈپ قارىغۇ قىلىناتتى.

ئەھۋال باشقىچە بولۇپ قالسا، ئۆيۈمگە، بالىلىرىمغا سەن قاي-
سەن» دېدى. ئانتىلىق سارقۇلباش يىغلاپ تۇرۇپ: «قايتىمايمەن
ياخشىلىق - يامانلىقنى سېنىڭ بىلەن بىللە كۆرىمەن» دېدى.
ئۇ يەردىن بىللە يولغا راۋان بولدى. ئۇزۇن يول يۈرۈپ، نىھايەت
ئىككى ئايدىن كېيىن بىر يەرگە يېتىپ بارغاندا، يىراقتىن ئاڭ-
تۈپ دەرەخ كۆرۈندى. ئانتىلىق: «بۇ ئۈچ تۈپ دەرەخنىڭ قايسى-
سىغا بارايلى؟» دەپ سورىۋېتتى. قۇرى تېگىن: «مەن ئوتتۇرى-
چى ئوغۇل بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئوتتۇرىدىكى دەرەخكە» دېدى.
جاۋاب بەردى. بۇ چاغدا ئالدى تەرەپتە ئۈچ تاغ قوچقىرى كۆرۈ-
ندى. ئانتىلىق ئېتىنى چاپتۇرۇپ دەل ئەجدىھاننىڭ ئالدىغا كى-
ردى. قارىسا، بۇلارنىڭ بېشىدا ئۇخلاۋاتقان قۇرى خانى كۆردى.
ئەجدىھالار ئۇنىڭ كۆكسىگە قاراپ كېتىۋاتاتتى. خەۋپسىزلىك
سارقۇلباش قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۇ ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ كەت-
پولۇپ، ئەجدىھاغا: «ھەي، نېمە قىلماقچىسەن؟ ئۇ بىر خاقان
گۇناھسىز بولسىمۇ، بۇ پاجىئەگە دۇچار بولدى. ئۇنىڭغا بىر
زىيانكەشلىك قىلماسلىق ئۈچۈن سېنى ئۆلتۈرىمەن» دېۋىدى
ئەجدىھا: «ھېچ خەۋپسىزلىك، ئۇ گۇناھسىز، پاكىتۇر» دېدى.
تېلى بىلەن قۇرى تېگىننىڭ ئىككىلا كۆزىنى يالىۋىدى، كۆزلىرى
شۇئانلا ئېچىلدى. ئۇلار ئۇ يەردىن ساق - سالامەت ئارقى-
قايتىشتى. ئۆيلىرىگە كېلىپ، خاتۇن - بالىلىرى بىلەن كۆر-
شۈپ تۇراتتى، يېغى كېلىپ بۇغراخاننى قورشىۋالغانلىق خەۋىرى
نى ئەپكەلشتى. دەرھال بېرىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى ھە-
جۇم بىلەن تارمار قىلدى. قۇرى تېگىن دادىسى بىلەن كۆر-
شۈپ، بېشىدىن ئۆتكەنلەرنى سۆزلەپ بەردى. بۇغراخان جاۋاب
دا: «بۇ خاتۇننى ماڭا ئېلىپ بېرىمەن دېگەن ۋاقتىڭدا، ئاخىر
بىر كۈنى پىتىنە - پاسات چىقىرىدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم، بىر
سەن سۆزۈمنى ئاڭلىمىدىڭ، ھازىر بۇ خاتۇننىڭ جازاسىنى خالا-
غانچە بەر!» دېدى. قۇرى خان بەش تۇياق تاي ئېلىپ كېلىش

بۇيرۇدى. خاتۇنى بىر ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىدى. ئوڭ قولىنى باشقا بىر ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا، سول قولىنى ۋە پۇتلىرىنى باشقا - باشقا ئاتلارغا باغلاپ، ئاتلارنى قامچىلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ تېنى پارچە - پارچە قىلىپ تاشلاندى. (بۇ ھەقتە مەرھۇم فىردەۋىسى: «شۇ زامان ئېغىلدىن بىر تاي ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى، ئىگەرگە ھالقىلار بېكىتىلگەندى. ئۇنى ئارغامچا ۋە قىيشلار بىلەن بوينىدىن ۋە باشقا يەرلىرىدىن ئاتقا باغلاپ سۆرەتتى. بۇ تاي ئانچە تېز چاپالمايتتى، ئۆچ ئالغۇچى ھۆكۈمدار ئۇنى مەيدانغا ئاپارغۇزۇپ، بىر قانچە نەپەر ئاتلىق ئەۋەتتى. بۇلار ئاتنى قوغلاپ سۆرەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگۈچىلەر دەھشەتكە چۈشتى. ئاتنى شۇنداق قوغلىدىكى، بەدىنى تاما- مەن يارىلاندى، تېرىلىرى سويۇلدى. ئىسسىق بەدىنىدىن قانلار ئاقتى. شۇ يوسۇندا ئازاب ۋە خورلۇق ئىچىدە جان ئۆزدى. بىر زالىمدىن ئادالەت تەلەپ قىلغىلى بولامدۇ؟» دېگەندى). قۇرى خان: «بۇندىن كېيىن كىمكى يالغان سۆزلىسە، كىشىگە بوھتان چاپلىسا، ئۇنىڭمۇ ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ!» دېدى. بۇغرا- خان ئوغلىغا: «ئەمدى ھېچقانداق باھانە - سەۋەب كۆرسەتمەي تەختكە چىق، خاقانلىق سېنىڭ ھەققىڭ!» دېدى. قۇرى خان قارى تالاستا تەختكە ئولتۇرۇپ، يەتمىش بەش يىل خاقانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، تۇغقانلىرىدىن ئۇيۇناق كۈ- لىڭ دېگەن جايدا تەختكە ئولتۇردى. يەتتە يىل خاقانلىق قىلدى. ئۇندىن كېيىن ئوغلى ئارسلانخانمۇ كۈلەڭدە تەختكە ئولتۇردى. ئۇنىڭ قىرىق ھاجىبى بىلەن سۇۋار مەملىكىتىدىن سېتىۋالغان سۇۋار ناملىق بىر غۇلامى (بېقىۋالغان ئوغلى) بار ئىدى. ئۇ ھۈنەر - كەسپ بىلىدىغان، قەھرىمان، چاققان بولۇپ، جانغا ئەسقاتىدىغان يىگىت ئىدى. خاقان ئۇنى ئۆز يېنىدا خىزمەتكە سالىدى. ئۇ شۇنچىلىك ئىشەنچكە ئىگە ئىدىكى، بەگلەر ھەم ۋەزىرلەرنىڭ ئالدىدا خاقاننىڭ قولىغا يوشۇرۇن بىر نەرسىلەر-

نى دېيەلەيتتى. بىر قېتىم ئۇنى خوتۇنغا ماختاپ بەرگەن بول-
 مۇ، يالغۇز ئۇنىڭ شوغلۇقى ۋە قوپاللىقىدىن ئەندىشە قىلات-
 ھاجىبلار ۋە ئىناقلا (ئىشەنچلىكلەر) ئۇنىڭغا ھەسەت قىلات-
 ئۆزئارا كېڭەش قىلىشقاندىن كېيىن، بىرلىكتە خاقانغا:
 سۇۋار پادىشاھىمىزغا يامان نىيەتتە ئويلاۋاتىدۇ. ئۆزلىرىنى
 تۈرۈپ، زورلۇق بىلەن خاقان بولماقچى ۋە خانىمنىمۇ ئالماق-
 بىز بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلدۇق، يوشۇر-
 دۇق» دەپ مەلۇم قىلىشىدۇ. شۇ كۈنلەردە، قارا ئارسلان-
 ئۇنى بىر يەرگە خىزمەتكە ئەۋەتكەنىدى. خاقان: «قايتقان ھا-
 ئۇنى تۇتۇڭلار، پارچە - پارچە قىلىپ ئۆلتۈرۈش سىلەر-
 ئىختىيارىڭلاردا بولسۇن» دېدى. ئۇلار قايتىشتى، خاقان ھەر-
 گە كەلدى. چوڭ ئايالى بال (مال) خاتۇن بىلەن گەۋار خا-
 قەدە تۇتۇش ئۈچۈن يېنىغا كەلدى. خاقاننى خاپا ھالدا كۆرۈ-
 سەۋەبىنى سوراشقانىدى. ئارسلانخان سۇۋار ھەققىدە بىلگەن
 ئاڭلىغانلىرىنى ئېيتىپ بېرىپ: «شۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈم بۇز-
 دى - دېدى ئۇ، - ئەتە بۇ يەرگە قايتىپ كېلىشى بىل-
 سوراققا تارتىلىدۇ. ئاڭلىغانلىرىم توغرا بولسا، ھەر ھالدا ئۇ-
 ئۆلتۈرىمەن» دېدى. خاتۇنلار: «بىزمۇ بەزىدە ئۇنىڭ ئاشكارا
 يوشۇرۇن ھەر تۈرلۈك سۆزلەرنى دەپ كۈسۈرلاپ يۈرۈشلىرى-
 خاپا بولغانىدۇق. ئەمما ئۇ چاققان، قەھرىمان بىر ئادەم بولۇ-
 ھەر قانداق ئىش ۋە خىزمەتلەرنى ياخشى ئورۇنداپ كەلگ-
 پۈتۈن خاقانلىق ۋە خەزىنە ئىشلىرى، يېمەك - ئىچمەك، ئا-
 قېچىر، تۆگە قاتارلىق مال - ھايۋانلارنىڭ يەم - خەشەكلىرى
 كىيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراغلارنى ئوبدان، پىلانلىق
 قۇردى. ۋەزىر - ھاجىبلار بەلكىم بۇ سۆزنى كۆرەلمىگەنلىك-
 دېيىشكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئالدى بىلەن ئوبدان ئىنچ-
 لەپ، تەكشۈرۈپ كۆرۈش لازىم. سىياسەتتە بىر ناھەقچە-
 ئىش بولۇپ قالمىسۇن، ئۇ بىچارە گۇناھسىز تۇرۇپ،

كۆرەلمەيدىغانلارنىڭ يالغانچىلىقى بىلەن ئۆلۈمگە كېتىپ قېلىپ، كېيىن پۇشايمان قىلىدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن. توغرا ئىش- لەش ئۈچۈن، ئىشنى توغرا قىلىش لازىم بولىدۇ» دەپ مەسلە- ھەت بېرىشتى. قارا ئارسلانخان پۈتۈن تۈن بويى بۇ ھەقتە ئەتراپ- لىق ئويلىنىپ، سەھەر كۈن چىقىش بىلەن ھاجىلارغا: «مەن كۈيۈكۈ ھىسارغا ئوۋغا چىققاچىدىم. ئازغىنا كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ قالدى، چىقالمايمەن. سىلەر چىقىپ ئوۋ قىلىۋېرىڭلار!» دەپ خەۋەر قىلدى. ئۇلار خاقاننىڭ سۆزى بويىچە ئوۋغا كې- تىشتى. ئەتىسلا سۇۋار قايتىپ كەلدى. قارا ئارسلانخان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىدى. بىر كۈندىن كېيىن كىيىملەر ئەۋەتىپ، ئانان ۋە يېڭى كەنت قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۈچ يىللىق باج - خىراج يىغىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. بۇ ھەقتە پەرمان چىقىرىپ، ئات - ئۇلاغ ۋە ھەدىيەلەر بېرىلىپ يولغا چىقىرىلدى. ئىككىنچى كۈنى ھاجىبلىرى بىلەن سۇۋارنى سىناش ئۈچۈن بىر ھىيلە ئويلىدى. ئۇ «ئۆلدۈم» دەپ بىر تاۋۇتقا كىرىپ كەتتى - دە، ھاجىبلار بىلەن سۇۋارغا «قارا ئارسلانخان ئۆلدى» دەپ خەۋەر يەتكۈزۈڭلار، - دېدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ھاجىبلار دەرھال ئوۋدىن قايتتى ۋە ئالدىراش كېڭەش قىلىپ: «ئۇ بىزگە ياخشى مۇئامىلە ۋە ئىلتىپات قىلىمىدى، ئېتىبار بەرمىدى، ئەكسىچە ئېتىبارىمىزنى قويمىدى. ئۈستىمىزگە سۇۋارنى چىقىرىپ قوي- دى. ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمى بىز ئۈچۈن كېلىننىڭ توي مۇراسىمىغا ئوخشايدۇ» دېيىشتى. بۇلار خېنىملاردىن ھال سوراپمۇ قويۇشمىدى. ئوبدانراق بىر كۈننى تاللىماستىنلا ماتەم مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈشتى. ئارسلانخاننىڭ خەزىنىسىنى بۆلۈشۈۋالدى. ئۇنىڭ تەختى، ناغرىلىرى ۋە بايرىقىنى ئېلىپ كېتىشتى. ئىك- كىنچى كۈنى، سۇۋار قايتىپ كەلدى. چوڭ ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. خېنىملارنىڭ قېشىغا بېرىپ، چىن يۈرەكتىن يىغلاپ ھالى قالمىدى. خانغا ئاتاپ مەرسىيەلەر ئوقۇپ ھەممە كىشىنى

يىغلاندى. شېئىرلاردا مۇنداق دېيىلگەندى: «ئەي خاقانم
ست، ئىست، بەگلىرىڭنىمۇ رازى قىلالمايسەن، ئۇنداق
مىسا، ۋاپاتىڭدىن كېيىن ئۆزۈڭگە، بالىلىرىڭغا ياردەم قىل
قوغدىغان بولاتتى. ناغرا ۋە بايرىقىڭنى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كەت
تى. ئەمدى سەن ئۆلگەندىن كېيىن، مېنىڭ ياشىغىنىمنىڭ
پايدىسى بار؟ ئۆزۈمنى ئۆلتۈرىمەن - دە، سەندىن كېيىن
مەنلىرىڭنىڭ خۇشاللىق دۇنياسىنى كۆرۈشنى خالىمايمەن
ئۇنىڭ بۇ يىغا - زارى قارا ئارسلانخاننىڭ قولىغا ئاتا
دى. قارا ئارسلانخان بىردىنلا قولى بىلەن تاۋۇتنى بۇزۇپ ئو
دىن تۇرۇۋىدى، ئاياللار: «ئۆلگەن كىشى قانداق تىرىلىپ ق
دۇ؟» دەپ قورقۇپ قېچىشتى. سۇۋار قاچمىدى ۋە توۋلاپ
رۇپ: «ساڭا باغلانغانلىقىم، ساداقىتىم مەلۇم بولۇپ، ئۇ دۇ
غا مېنى بىللە ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن كەلدىك!» دېگەندى،
ئارسلانخان ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ خۇشال سۆيىدى. كۆڭلى خۇش
ۋە مەمنۇن بولۇپ: «ئۇلۇغ تەڭرىم ماڭا يېڭىدىن جان بېغىش
دى، ھاياتلىق بەردى، سەن ئەندىشە قىلما!» دېدى. ھەي
بولغان سۇۋار: «ئادەمنى مۇنداقمۇ سىنامىسەن؟» دېدى. خاقان
«ھازىر گەپ بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزىدىغان پۇرسەت ئەمەس. ئو
لىرىم ئىل ئارسلان ۋە مەھمۇد، مۇھاپىزەتچى قىسىملار بىلەن
ئاتلىنىپ بېرىپ، قىرىق نەپەر ھاجىبلارنى تۇتۇپ كېلىڭلار
دېدى. ئۇلارنى تۇتۇپ خاقاننىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىشتە
ئۇلار قىلغان ئىشلىرى ئۈچۈن خىجالەت بولۇپ، پۇشايمان قىل
يەرگە قارىشاتتى، خاپا بولغان خاقان: «نېمە ئۈچۈن يەرگە ق
شىپ تۇرۇشىسەن؟» دەپ توۋلىغانىدى، ئۇلار دەھشەت ئىچ
ئالاقزادە بولۇپ: «بىز گۇناھكار» دەپ جاۋاب بېرىشتى. ئار
خان: «سۇۋار توغرۇلۇق ئويلاشقانلىرىڭ ئۆزۈڭلارغا قايت
ئۇنىڭ ھەققىدە ماڭا دېگەنلىرىڭ ئۆزلىرىڭنىڭ بۇزۇق تەبىئىتى
بار ئىكەن. مېنىڭ جۇۋام، سازلىرىمنى ئۆيلىرىڭگە ئېلىپ

تىشتىڭ. سۇۋار كەلگەندە، مەن تاۋۇتتىن سەل كېچىكىپ چىقتىم. قان بولسام، ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ قوياتتى، ئەمدى سىلەرنىڭ قىلغىنىڭلارغا قارشى جازايىڭلار ئۆلۈم، يوقىلىشتىن ئىبارەت» دېدى. سۇۋارغا بۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق بېرىلدى. سۇۋار: «خاقانىمىزنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇلارنى شۇنداق ئۆلتۈرەيلى، پۈتۈن دۈشمەنلەرگە ئىبرەت بولسۇن» دېدى - دە، ئۇلار يول بويىغا ئېلىپ كېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى، يەنى كۆزلىرى ئويۇلۇپ، قۇلاقلىرى كېسىلىپ، يول بويىغا ئېسىپ قويۇلدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن ماتەم مۇراسىمىغا كەلگەن نۇرغۇن ئاھالە ۋە بەگلەر يول بويلىرىدىكى بۇ ھالنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىشتى ۋە ئۇلارنىڭ قارا ئارسلانخاننىڭ خىزمىتىنى ئىشلەپ بۇ ئاقىۋەتكە قالغانلىقلىرىغا ھەيران بولغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشۋەتتى، خاقان ئەھۋالنى مۇنداق دەپ چۈشەندۈردى: «ئۇلار يامان نىيەتلىك ئادەملەر ئىدى. يالغان سۆزلەپ ئارىنى بۇزۇشنى ئويلاشتى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ جازاسى شۇ.» ئۇنىڭدىن كېيىن سۇۋارغا: «سەن ياخشى نام قالدۇردۇڭ! ئۇلارنىڭ ئىپلاس ۋۇجۇدىنى بۇ دۇنيادىن تازىلىغانلىقىڭنى ئېلان قىل! مۇندىن كېيىن كىمكى يالغان سۆزلەسە، بوھتان چاپلىسا، يامانلىق ئويلىسا، ھەتتا خاقانغا قارشى چىقسا، ئۇنىڭغا تېگىشلىك جازانىڭ مۇشۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئېلان قىل!» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۇۋارنى سۇباش (باش قوماندان)، نائىبلىك ۋە ھاجىبلىق خىزمەتلىرىگە تەيىنلىدى. قارا ئارسلانخان دۆلەتتە يەتمەش يىل بەخت - سائادەت ۋە ئۇلۇغلىق، ئالىيچانابلىق بىلەن خاقانلىق قىلدى. ئۆز ئوغلى كىچىك بولغاچقا، تاغىسىنىڭ ئوغلى ئوسمانخان كۈلەڭدە تەختكە چىقتى. ئون بەش يىل خاقانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئەسلى خان خاقان بولدى، ئۇ ياشانغان تەجرىبىلىك ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋاقىتنى بەك چىڭ تۇتاتتى. ئۈچ يىلدىن كېيىن، ئوغلى شاپان خان تەختكە چىقتى. بۇ كىشى يىگىر-

مە ئىككى يىل خاقانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ
بۇران (تۇران) خان خاقان بولۇپ، ئون سەككىز يىل سەلتە
سۈردى. بۇران خاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوغلى ئەلىخان تە
جىقىپ، ماندا (مايدا) ۋە يېڭى كەنتتە يىگىرمە يىل خاقان
قىلدى. ئۇ ئامۇ دەريانىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇراتتى، ئامۇ دەريا
ئۇ تەرىپىدە جەيھۇن دەرياسى بويىدا نۇرغۇن قەبىلىلەر ياشايتتى
ئۇلارنىڭ باشلىقى بىرقانچە بەگ (جەندېپىگى) ئىدى. ئەلىخان
ئوغلى قىلىچ ئارسلاننى قىرىق مىڭغا يېقىن ئاتلىق ئەسكەر چى
راللايدىغان ئۇ تەرەپتىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىشقا مەس
قىلدى. ئىشنى توغرا قىلىپ، ئادىل بولۇش توغرىلىق ئوغلا
نەسىھەت بېرىپ، بىر يۈز سەكسەن ياشلىق بۆگدۈر قاردىچ
ئۇنىڭغا نائىپ ۋە ۋەزىر قىلىپ قوشۇپ قويدى. ئوغلىنىڭ بېلى
بىر قىلىچ ئېسىپ: «ئىسمىڭ قىلىچ ئارسلان بولسۇن!» دېدى
ئۇلار خۇراسانغا بېرىپ بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، قىل
ئارسلان بالاغەت دەۋرىنى تۈگىتىپ، يىگىتلىك دەۋرىگە كىردى
ھەر كۈنى دېگۈدەك كونا ۋە يامان ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى
كېچىلىرى بەگلەر قىزلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىچى
تىگە تېگەتتى، بەگلەرنىڭ سەۋرى چېكىگە يەتتى. شۇ سەۋەبتىن
ئۇنىڭغا «زالىم شاھ مەلىك» دەپ نام بېرىشكەندى. ھەممەيلى
ئاتا بەگ قاردىچىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭغا ئۇزۇن شىكايەت
قىلدى. قاردىچى قىلىچ ئارسلانغا كۆپ نەسىھەت قىلغان بولسا
مۇ، ئۇ ئاڭلىمىدى. ئاخىر بەگلەر بىرلىكتە ئۇنى تۇتۇشنى قارا
قىلىشتى. شاھ مەلىك قېچىپ دەريادىن ئۆتتى. قاردىچىمۇ ئار
قىسىدىن يولغا چىقتى. ئەلىخاننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئوغلىنىڭ
قىلىمىشلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلدى ۋە: «مېنىڭ تەرىپى
- نەسىھەتلىرىمنى ئاڭلىمىغاچقا، بۇ يامان ئەھۋال كېلىپ چى
تتى، بەلكىم ئۇ كىچىكلىكىدىن قىلغاندۇر» دېدى. ئەلىخان
«ئەگەر ئوغلۇم قىلىمىشنى تونۇسا، قېشىمغا كەلمەي قاچىدۇ،

پ ئويلىدى ۋە ئۇنىڭغا: «يالغان سۆزلەۋاتىسەن، پۈتۈن ئىنتىد-
امسىزلىق سەندىن چىقماقتا. ئۇ تېخى كىچىك» دېدى. شاھ
ئەلىك دادىسىنىڭ بۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ كەلدى - دە،
ئاتىن چۈشۈپ دادىسىنىڭ ئايىغىنى سۆيمەكچى بولۇۋىدى، بېشىد-
ى بىرنى تەپكەن دادىسى: «بۇ بەتبەختنى تۇتۇڭلار!» دېدى.
ۇنى تۇتۇپ قاماققا ئالدى. ئەلىخان بۆگدۈر قاردىچىنى چاقىرىپ
پۇ سورىدى ۋە: «ئۇ بالىنى زەنجىرلەپ ئېلىپ بارغىن، دۈش-
ەنلىرىنىڭ قولىغا تاپشۇر، ئۆلتۈرۈشەمدۇ، خالىغىنىنى قىلىپ
وڭۇللىرىنى خۇش قىلسۇن!» دېدى ۋە كېچىچە ۋەزىيەتنى ئۆ-
ىنىپ كېڭەش قىلىشتى. بۆگدۈر قاردىچى: «بالىنى مۇشۇ
قلىدە دۈشمەنلەرگە بەرسەك ياخشى بولماس، مۇبادا ئۆلتۈرۈش-
ە، ئۇلار تېخىمۇ مەغرۇرلىنىپ كېتىشىدۇ - دە، قىلغان
ىشلىرىدىن ۋاز كەچمەيدۇ. مۇنداق بولغاندا، بېسىلغان پىتىنى
ايتا قوزغىغان بولىمىز. ئۇلار كېلىپ جانابلىرى بىلەن ئۇرۇش-
ۇ. بالىنى خەلق ئىچىدە تۇتۇپ زەنجىرلەشنى بۇيرۇدىلا، ئەڭ
اخشىسى، بۈگۈن ئۇنى بىر يەرگە يوشۇرايلى، مەن ئۇلارنىڭ
ەزەپ - ئاچچىقىنى بېسىش ئۈچۈن باراي - دە: «ئەلىخان
وغلىنى قولغا ئالدى. ئىنتىقامىڭلارنى ئېلىش ئۈچۈن سىلەرگە
پشۇرۇشقا ماڭا بەردى. ئەمدى سىلەر ئۆز جايىڭلارغا قايتىڭلار!
دەي. ئەگەر ئاڭلاشمىسا، كۆتۈرۈلۈشتىن ۋاز كەچمىسە، ھېچ-
ولمىغاندا، ئوغۇللىرى ئامان قالىدۇ؛ بۇلارنى زورلۇق بىلەن
ڭىپ، ئىتائەت قىلدۇرۇپ باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈن، ئوغۇللى-
ىنى ئەسكەر بىلەن ئەۋەتەرلا!» دېدى. بۇ پىكىر ئەلىخانغا بەك
قتى. بۆگدۈر قاردىچىنى يۈگۈرۈك بىر ئەرەب ئېتىغا مىندۈرۈپ
لغا سالدى، تۈن بويى ئوغلىنى بىر يەردە ساقلىدى. مەرۋ،
اراخىس ۋە فەرامۇرزان تەرەپلىرىدىكى ئوغۇز قەبىلىلىرى ۋە
گلىرى يىغىلىشتى، بۇ بەگلەردىن بەزىلىرى ئىرانغا قاراپ
ېتىشكەندى. قاردىچى مەرۋ چېگرىلىرىدا ئۇلارغا يېتىشىپ،

ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىۋىدى، بەگلەرنىڭ ھەممىسى: «ئەل
ئوغللىنى ئۆلتۈرمىگۈچە بىز كۆچمەيمىز، ئۆز يۇرتىمىزغا قايت
مىز» دېيىشتى. بەگلەرنىڭ باشلىقى قېنىق قازىگۈرت ئى
خۇراسان شەھەرلىرىگە، بەشەك ۋە مەرۋگە ئادەم ئەۋەتىپ يى
باچ - خىراج تەلەپ قىلىۋىدى، بۇ يەرلەرنىڭ خەلقى ئۆز
قاچۇرۇپ: «ئاراڭلاردىكى ماجىرا قاچان تۈگىسە ھەم خاقانى
دىن ئېنىق مەلۇم بولسا، سىلەرگە باچ - خىراج بېرىمىز»
جاۋاب بېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئامۇيەنىڭ ئىككىلا تەرىپىدە
خەلقنى ۋە قەبىلىلەرنى كۆچۈرۈپ، مەرۋدىكىلەرگە بىرلەش
رۇش ئۈچۈن مىڭ كىشىلىك بىر ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىشتى.
توپنىڭ بەگلىرىدىن كېلەچەكنى ۋە يوشۇرۇن سىرلارنى بىلىدە
ئامران كاھىن ئىسىملىك بىر فەقىھ (فەقىھ ئىلمى -
مۇسۇلمانلىقتا دىن ۋە دۇنيا ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئە
سى مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قائىدىلەر -
غىنىدىسى) بار ئىدى. قېنىق قازىگۈرت ئۇنىڭغا: «سېنىڭ
ئەلىخان بىلەن دۈشمەنلىشىشىمىزنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولار؟
دەپ سورىۋىدى. ئۇ بىرەر سائەتتەك ئويلىغاندىن كېيىن: «
راڭلاردىن ئادالەت، توغرىلىق مەردلىكى بىلەن تونۇلغان بىر
چىقىدۇ» دېدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كىراكۇجى خوجانىڭ ئوغلى
توقسۇرمىش ئىچى (ئەلچى) ئىسىملىك چېدىر كەرگىلىرى ياش
دىغان بىر ئۇستا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. چوڭىنى
ئېتى دوقاق، ئوتتۇرا ئىچىنىڭ تۇغۇل، كەنجىسىنىڭ ئىسىم
ئارسلان ئىدى. بۇ ئادەم شۇ كېچىسى چۈشىدە كىندىكىدىن ئانا
يىتى غوللۇق، پۇتاقلىرى كۆپ شاخلىق ئۈچ تۈپ دەرەخ ئۈنۈ
چىققانلىقىنى، دەرەخ ئۈچىنىڭ ئاسمانغا تاقاشقانلىقىنى، يىلت
زى يەردە، شاخلىرى ئاسماندا ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ. چۈش
ئۆرۈپ بەرگىنىدە، ئامران كاھىن ئۇنىڭغا: «ئاغزىڭنى يۇم،
چۈشنى ۋە سىرنى ھېچكىمگە ئېيتما! - دېدى ۋە، - سېنىڭ

«چە ئوغلۇڭ بار؟» دەپ سورىدى. ئۇ: «ئۈچ» دەپ جاۋاب بېرىۋىدى، كاھىن ئۇنىڭغا: «ھەر ئۈچىلىسى خاقان بولغۇسى» دېدى. توقسۇرمىش ئەلچىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، كەمبەغەللىكىگە قارىماي، بىساتىدىكى ئىككى - ئۈچ چېدىرىنى سېتىپ، قوي ئېلىپ سەدىقە قىلدى. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغللىنىڭ ھەممىسىلا باتۇر، جەسۇر ۋە قەھرىمان ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە تۈرىنى ياخشى بىلىشەتتى. ئوغلۇز بەگلىرى بۇلارنىڭ ئوۋ - چېلىقتىكى ماھارىتىنى كۆرۈشۈپ، ئوۋ بەگلىكى (قۇشچىلىقى) ئۇنۋانىنى ئۇلارغا بېرىشكەنىدى. بەگلەر بىر قېتىم ھىرات، خەزىنە، كىرمان ۋە خۇراساننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، باج - خىراج تەلەپ قىلدى. ئۇ يەرلەردىكى خەلقنىڭ بۇ تەلەپنى ئورۇندىماسلىقى تەبىئىي ئىدى. توقسۇرمىشنىڭ ئوغللىرى ئىچىدە تۇغرۇلنىڭ قولىدىن تېخىمۇ ئىش كېلەتتى. تۇغ - رۇل قېنىق قازىگۇرتقا: «ماڭا بىر ئاز ئاتلىق ئەسكەر بېرىڭ. بېرىپ خەزىنىچىنى تۇتۇپ، باج - خىراجنى يىغىپ كېلەي!» دېدى. بۇنىڭغا مىڭ نەپەر ئەسكەر بېرىلدى. ئۇمۇ ئالدىنلا ئەتراپقا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ: «نېمىشقا باج - خىراجنى تۆلىمەيسىز؟ چۈمۈلە ۋە چېكەتكىدەك ئەسكەر بېسىپ كېلىۋاتىدۇ!» دەپ خەۋەر تارقىتىۋىتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەر بىرىگە ئىككىدىن تۆشۈك توۋرىغا توپا تولدۇرۇۋېلىشنى ۋە ئاتلىرىنى تېز چاپتۇرۇشنى بۇيرۇدى. توۋرىنىڭ تۆشۈكلىرىدىن توپا تۆكۈلۈپ، چاڭ - تۈزەن بولۇپ كەتتىكى، ھاۋا قاراڭغۇلىشىپ، كۆزلەرنى ئاچقىلى بولمايتتى. ئەلچىلەرمۇ ئەتراپىغا: «سۇلتان تۇغرۇل سانسىز ئەسكەر بىلەن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرنى يوقىتىپ، خاتۇن - بالىلارنىڭلارنى ئەسىرگە ئالىدۇ» دەپ كۈچلۈك تەشۋىق تارقىتتى. تۇغرۇل چۈشكەنلىكى يەردە كۆپلەپ گۈلخان يېقىشنى بۇيرۇدى. بۇ تەدبىرلەر ھەممە كىشىنىڭ كۆڭلىگە بىر ۋەھىمە سالدى. خەلق باج - خىراج بېرىشنى قوبۇل قىلىشتى. «ئەسكەر كەلمىسۇن،

باچ - خىراج بېرىمىز» دەپ ئەلچىلەر ئەۋەتىشتى. تۇغ
خەلقىنى پۇل - مالنى تامامەن ئېلىپ ئارقىسىغا ياندى.
غەلىبىسى ئۈچۈن چېدىر ۋە ماكانلىرىنى قۇرۇشۇپ، تۇغۇر
ئۆزلىرىگە بەگ ئەمىر ۋە خان قىلىۋالدى. بۇ مالمان ۋادە
بۆگدۈر قاردىچى كەلدى. ئوغۇزلار تۇغۇلنى ئۆز بەگلىرى قە
ۋالغانىدى. ئۇنى تۇغۇلنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلىشتى. تۇغۇر
نىڭ ھەيۋىتى ۋە ئۇلۇغلىقى قاردىچىغا تەسىر قىلدى. تۇغۇر
ئۇنىڭدىن: «سەندىن بىر نەرسە سورايمەن، لېكىن توغرى
دېگىن!» دېۋىدى، ئۇمۇ: «دەيمەن» دېدى. تۇغۇرۇل يەنە
يەرگە نېمىشقا كەلدىڭ» دەپ سورىدى. قاردىچى مۇنداق دېدى:
«ئەلخان شاھ مەلىكىنى تۇتۇپ، ئىنتىقام ئېلىشىڭىز ئۈچ
ماڭا تاپشۇرغانىدى. ھازىر يولدا چاركەنت ۋىلايىتىدە قالدى
ئارقامدىن كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. تۇغۇرۇل: «سۆزى
راست بولسا، مەندىن قۇتۇلسەن، يالغان بولسا، سېنى ئازابلا
تۇلتۇرىمەن» دېدى. قاردىچى قورقۇپ، ئەھۋالنىڭ راستىن
ئېيتىپ بەردى. تۇغۇرۇل قاردىچىنى قاماققا ئېلىپ، بىر قاپ
كىشىنى قاراشقا قويدى. ئون ئالتە مىڭ ئەسكەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ:
«بۇ يەردىن ئايرىلماڭلار!» دېدى. ئون تۆت مىڭ كىشى
تاللىۋېلىپ، ئالتە مىڭنى ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى سايىنىڭ ئىچى
پىستىرىمىدا قويۇپ، ئاكىسى دۇقاقنى قوماندان قىلدى. ئالە
قىلدى. تۇغۇرۇلنىڭ ئۆزى ئىككى مىڭ كىشى بىلەن شاھ مەلىكە
نىڭ يېڭىرىمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا قارشى چىقتى. تۇغۇرۇل
كىرگەندە قېرىنداشلىرى پىستىرىمىدىكىلەر شاھ مەلىكىنىڭ يېرىمە
گىرىمە مىڭ كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تولىسىنى ئۆلتۈردى. شا
مەلىك ئەسكەرلىرى ئىككىگە بۆلۈندى. تۇغۇرۇل: «كىمكى خاقار
بولىدىكەن، ياخشى ئەنئەنىۋى تۈزۈم ئورنىتىشى لازىم. شا

مەلىك بولسا، ئۆزىنىڭ ناچار ھەرىكەت، يامان گۇناھلىرىنىڭ
 ئازاسىنى تارتتى» دېدى. ئەلىخان تۇغرۇلنىڭ سۇلتان بولۇپ،
 ھاھمەلىكىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرد
 ئەلەم ئىچىدە ئاغرىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى،
 ھەلتەنەت تۇغرۇلغا قالدى. ئۇ ھەممە ئەتراپقا ۋە مەملىكەتلەرگە
 لىچى ئەۋەتىپ، دۆلەتنى ئادالەت، راستلىق ۋە ياخشىلىق ئاسا-
 مىغا قۇردى. دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن باج - خىراج يىغدى،
 كىسى دۇقاقنى غەزىنە تەرەپلىرىنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتتى،
 ئىككىسى ئارسلان شاھنى رۇم ۋە ئۇنىڭ قوشنا ئەللىرىگە بەگ
 قىلىپ تەيىنلىدى، ئەرەن مەملىكىتىگە كەلگەندە، بەگلىرىدىن
 بىر ئارسلانخاننى بۇ مەملىكەتلەرگە بەگ قىلدى ۋە گۇرجىستان
 يارىنىڭ باج - خىراجلىرىنى يىغىشنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى ھەمدە
 ئۇنى قوشۇمچە قىلىچ ئارسلان سۇلتانىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتتى.
 رۇمغا باردى، ئۇرۇش قىلىپ پۈتۈن رۇم مەملىكىتىنى ئال-
 دى. ھەر يىلى مەرۋىدىكى قېرىندىشى سۇلتان تۇغرۇلغا باج -
 مىراج ئەۋەتتى، سۇلتان تۇغرۇل يىگىرمە يىل خاقانلىق قىلىپ
 پات بولدى. ئورنىغا ئاكىسى دوقاق يەتتە يىل خاقان بولدى.
 ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن توققۇز ياۋقۇينى خاقان قىلىشتى. ياۋ-
 قۇي ئۇيغۇرچە بىر ئىسىم بولۇپ، ئۇ ئىككى يىل خاقانلىق
 قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، سامان ياۋقۇينى، يەنى ئېسىلزاڭنى
 ۋېرا ئۇننەھىردە خاقان قىلىشتى. سامانلار تارىخدا ئۇ سامان
 دا دېيىلىپ، پۈتۈن سامانلارنىڭ ئاتىسى دەپ تونۇلدى. ئۇ-
 نى كېيىن، ئاغىم ياۋقۇي بىر يىل خاقانلىق قىلدى. ئۇندىن
 كېيىن، كۆكەم ياۋقۇي خاقان بولدى. ئۇ تېخى ياش چېغىدا،
 ملىكەتنىڭ قاراشت ناملىق بىر دۈشمىنى بار ئىدى. بەگلەر
 ملىكەتنى ئىدارە قىلىشتا زۆرۈر ھۆكۈملەرنى چىقىرايىتىتى.
 دىنلا قاراشت ئەسكەر چىقىرىپ، قاتتىق ئۇرۇش بولغانلىقى
 چۈن كۆكەم ياۋقۇي زور ۋە قىيىن ۋەزىيەتكە چۈشۈپ قالدى.
 شەنلەر ھەتتا ئۆيىنىڭ ئىشىكىگىچە كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ

قىلىشتى. بۆشۈكتىكى ئۆكىسىنى ئەسىر ئېلىپ كېتىش
ئولجا ئېلىشقا كىرىشىپ كەتتى. كۆكەم ياۋقۇينىڭ ئەسكەر
قايتا كۈچەيدى. غەيرەت - جاسارەتكە كېلىپ،
ئايال توپلىنىپ، قاراشتىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئى
يېڭىپ، تارمار قىلىپ يېتىپ كېلىشتى. كۆكەم ياۋقۇيخان
لەت ۋە راستچىللىق بىلەن خاقانلىق قىلدى. بىر قانچە ي
كېيىن ئەسەرگە چۈشۈپ كەتكەن ئىنىسى ئاكىسىغا: «مەن
بولدۇم، يىگىت بولدۇم، ئەسكەر ئەۋەتكىن، جەڭ قىلىپ
نى يېڭەيلى، مەنمۇ ئۆزۈمنى بۇلاردىن قۇتقۇزاي؟» دەپ
ئەۋەتكەنىدى. كۆكەم ياۋقۇي ئۇ يەرگە بىر تۈركۈم قوشۇن
تى. قاراشتىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىشتى. ك
ياۋقۇينىڭ ئىنىسىغا ئۇ يەردە سەرەڭ (سەرھەڭ) دەپ نام بېر
كەندى. ئۇ قاراشت ئەسكەرلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىپ، ئ
سىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا قات
جەڭ بولۇپ، ئىككىلەر تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى ۋە يار
دى. ئاقىۋەتتە، دۈشمەن تەرەپ چېكىندى. سەرەڭ قوشۇن
رارگاھىغا بېرىپ، ئاكىسىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ يەرگە
قويدى ۋە سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ: «ماڭا ئۇ يەردە سەرھ
لىك ۋە ئىشەك ئاغاللىق ۋەزىپىسىنى بېرىشكەندى» دېۋىد
كۆكەم ياۋقۇي: «بۇ يەردىمۇ شۇ خىزمەتنى قىل!» دەپ بۇير
دى. كۆكەم ياۋقۇي يىگىرمە يىل خاقانلىق قىلدى ۋە تۇيۇق
ۋاپات قىلدى. سەرەڭ ئاكىسىنىڭ جەسىتىنى بىر تاۋۇتقا
لىپ، كېسەل بولۇپ قالدى دەپ بىر يىل ساقلىدى. ئۆز
ئىشىكتە تۇرۇپ، مەملىكەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلدى. بىر ي
دىن كېيىن، بەگلەر يىغىلىپ كېلىپ سەرەڭگە: «بىر يىل
بېرى سەن ھۆكۈم چىقىرىۋاتسەن، قېرىندىشىڭ ھايات بولسا
ئۇنى بىزگە كۆرسەت! ئەگەر ۋاپات قىلغان بولسا، نېمە
يوشۇرسەن؟ ئۆزۈڭ تەختكە چىقساڭ بولىمىدۇ!» دېيىشۋىدى
سەرەڭ ئۆزىنىڭ خاقان بولۇشىغا بەگلەرنىڭ رىزالىقىنى كۆرۈپ

يىغلىغان ھالدا: «قېرىندىشىم ۋاپات بولغىنىغا بىر يىل بولدى. مەملىكىتىمىز دۈشمىنى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ۋەقەنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى خالىمىغانىدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن قېرىندىشىنى چىقىرىپ يەرلىكىگە قويدى - دە، ئۆزى خاقان بولدى. ئون يىل خاقانلىق قىلدى. ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغلى سۈبېكتېگىن خاقان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى مەھمۇد سۈبېكتېگىن سۇلتانلىق قىلدى. ھىندىستاننىڭ بەزى شەھەرلىرىنى ئالدى. بۇنىڭ تارىخىي ھېكايىلىرى بۇرۇن كەڭ سۆزلەنگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مەسئۇد سۇلتان بولدى. ئۇ سوغۇق پەسىلدە قىشلاش ئۈچۈن جۇرگان ۋە مازاندىرانغا كەلدى. تۇغرۇل سۇلتانىنىڭ يېقىنلىرى ۋە تۇغقانلىرى، قېنىق سەلجۇقنىڭ ئەۋلادى ۋە ئۇرۇقى چاغرىبەك ۋە داۋۇتلار مەرۋە بەلاخ ۋە ھىرات ۋىلايەتلىرىنى ئىستېلا قىلغانىدى. سۇلتان مەسئۇد بۇلاردىن باج - خىراج تەلەپ قىلىۋىدى بەرمىدى ۋە: «بىزنىڭ ئۆزىمىزدىن بولغانلارغا باج - خىراج بېرىمىز، چۈنكى بىزمۇ خاقانلار ئەسلىدىن بىز» دەپ جاۋاب بېرىشتى. سۇلتان مەسئۇد بۇ يىل قىشلاش ئۈچۈن جۇرگان ۋە مازاندىرانغا كېتىشى بىلەنلا، چاغرىبەك ۋە داۋۇتلار بېرىپ، مەھمۇدىلەرنىڭ پايتەختى خەزىنەنى ئېلىش ھەققىدە كېڭەش قىلىشتى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان مەسئۇد ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ، مەرۋە شەھىرىنى قورشىدى. قېنىق سەلجۇقنىڭ ئوغۇللىرى تاشقىرىغا ياردەم سوراشقا ئەلچىلەر ماڭدۇردى. كېيىن كىيىپ كەلگەن بۇ ئەلچىلەر: «ساڭا خىزمەت قىلىش نىيىتىمىزنى بىلدۈرۈپ كەلدۇق» دەپ ئېلىپ كەلگەن باج - جىراجلىرىنى مەسئۇدقا تاپشۇردى. ئەسلىدە، بۇ ئەلچى ۋە خەۋەرچىلەرگە: «مەسئۇد ئوردىغا ھىنىڭ قەيەردە ۋە قانداق ئەھۋالدا ئىكەنلىكى» نى ياخشى كۆزىتىش توغرىلىق بۇيرۇق بېرىلگەنىدى. ئۇلار ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلىرىنى بىلدۈرۈشتى. چاغرىبەك ھەممە دەرۋازىلارغا يۈز نەپەردىن ئوبدان قوراللانىغان ئاتلىق ئەس-

كەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا: «تۈن يېرىمىدا مۇناجەت ئوقۇغان ۋاقىتتا ھوشيار تۇرۇڭلار. ھەممىڭلار تەڭ چىقىپ، دۈشمەن ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىسىلەر!» دەپ بۇيرۇدى. تۈندە مۇ-ئەزىزىن ئوقۇغان مۇناجاتتا: «ئەي داۋۇت! سېنى يەر يۈزىگە خەلىپە قىلدىم» دەپ ئەرەبچە ئوقۇدى، داۋۇت مەنىسىنى سورىدى ۋە ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەلەپلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، يەنە قۇلاق سېلىۋىدى، ھافىز: «ئەي ئاللاھىم! سەن خالىغىنىڭنى كۆتۈرسەن، خالىغىنىڭنى يەرگە ئۇرسەن، ياخشىلىق سېنىڭ قولىڭدا، سەن ھەممە نەرسىگە قادىرسەن!» دەپ ئوقۇۋاتاتتى. داۋۇت بۇ سۆزنىڭمۇ مەنىسىنى سوراپ بىلدى، ئۇ تېخىمۇ ياخشىلىق ھېسابلاپ كۆڭلى توق بولدى. جاسارىتى كۈچەيدى. ئاكىسى چاغرىبەككە خەۋەر قىلدى. كۆڭلى خۇش ھالدا بىرلىكتە شەھەردىن چىقىشتى ۋە بىر قانچە تەرەپتىن دۈشمەن ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشتى. ئەسكەرلەر مەسئۇدنى تۇتۇپ، داۋۇتنىڭ ھۇ-زۇرىغا ئەپكېلىپ تاپشۇردى.

سەلجۇق قېنىق قەبىلىسىدىن، خاقانلار چېدىرلىرىنىڭ كەر-گىسىنى ياسايدىغان كەراكۇچى خوجىنىڭ ئوغلى توقسۇرمىش نەسلىدىن ئىدى. جۈملىدىن، مۇھەممەد خارازمىشاھنىڭ ئەڭ بۇ-رۇنقى ئەجدادى نۇشتەكىن گۇرجامۇ ئوغۇز نەسلىدىن بولغان. بەگدىلى نەسلىدىن ھېسابلىناتتى. نۇشتەكىن سەلجۇق سۇلتانىلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولغان ئوغۇز نەسلىدىن چىققان خاقانلار قاي-سى، ئىيھۇر، ئاۋشار، بەگدىلەردىن ئىبارەت بەش قەبىلىدىن بولۇپ، باشقا قەبىلىلەردىن خاقان چىقمىغانىدى. سالگۇرلۇقلار-نىڭ ھېكايىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: شاھ مەلىكىنىڭ قەبىلىسىدىن قېنىق قازىگۇرتنىڭ ئۆكەرلىرىدىن سالۋۇردىقلى ناملىق بىر بەگ بار ئىدى. شاھ مەلىك يېڭىلىگەن پەيتتە، پۈتۈن ئوغۇز بەگلىرى مەرۋگە يىغىلدى. سالۋۇر ئۆز قەبىلىسىدىن ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن خۇراسان چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە كۈھس-تان، تابەس ۋە ئىسپىھان تەرەپلىرىنى خېلى ئۇزۇن يىل بۇلاپ

تالىدى. ئاخىر سەلجۇقلار بۇ مەملىكەتنى ئىستېلا قىلغان ۋاقتتا، سالۋۇر ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۈزۈنغىچە ئۇلارغا ياردەم بەردى. ئاخىرىدا ئۇنىڭ بالىلىرى پارس تەرەپلىرىگە كېتىپ، بىر مۇنچە ئەللەرنى ئېلىشتى. تارىختا سالگۇرى دەپ ئاتالغان پارس ئاتا بەگلىرى مانا شۇلارنىڭ نەسلىدىن ئىدى.

... باشقا بىر ئوغۇز بېگى مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن جەيھون دەرياسىنىڭ (ئامۇ دەرياسى) ئۇ قېتىمغا يەرلەشكەندى. قىشلاق ۋە يايلاق ئۈچۈن بالقان تاغلىرىغا، شۇنىڭدەك خارەزم چېگرىلىرىغا باراتتى. ئۇنىڭ بالىلىرى قۇتلۇق بەگ، قازان بەگ ۋە قارامان بەگلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ھازىرمۇ ياشاۋاتىدۇ. رۇم تۈركمەنلىرى، قارامان، ئەشرەف ۋە باشقا تۈركمەنلەر-دىن سەلجۇق سۇلتانى تۇغرۇل رۇمغا ماڭغان ۋاقتىدا يىگىرمە مىڭ تۈركمەن بىللە باردى. تۇغرۇل قايتقان ۋاقتىدىلا ئۇلار شۇ يەرلەرگە ئورۇنلاشتى. ئۇلارنىڭ بېگى ۋە باشلىقى قېنىق نەسلىدىن ئارسلان سۇلتان ئىدى. ئوغۇزلار بۆلۈنۈپ تارقالغان ۋاقتىدا، شاھ مەلىكىنىڭ يازىر قەبىلىسىدىن بىر بېگى ۋە ئەلىخان ئوغۇللىرى قاياشقۇل ھەم ۋەلىخان يازىر تەرەپكە كېتىشتى، ھەم سار تېغىنى ماكان قىلىپ تاللاشتى ۋە شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى. بۇلارنىڭ ئۇرۇق ئەۋلادى ھېلىمۇ شۇ جايلاردا ياشايدۇ.

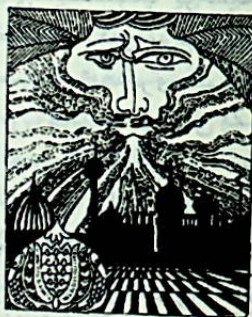
- ① «دەدە قۇرقۇت چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى.
- ② بۇ پىرسىيىلىك (ئىرانلىق) تارىخچى راشىدىدىن فەزۇلۇلاخ (1247—1318) نىڭ «جامىئۇل ئەۋارىخ» (تارىخلار توپلىمى) ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى. بەزى چەت ئەل ئالىملىرى بۇنى راشىدىدىن خاتىرىسىدىكى («جامىئۇل ئەۋارىخ» تىكى) «ئوغۇزنامە» ياكى «ئوغۇز داستانى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ داستان ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى بىلەن ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ كەلگەن. 12 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە بۇ داستان پارسچىغا تەرجىمە قىلىنغان. راشىدىدىن دەل ئۇنىڭ پارسچە نۇسخىسىنى كىتابىغا كىرگۈزگەن. راشىدىننىڭ كىتابى دۇنيادىكى چوڭ تىللار جۈملىسىدىن ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلىغا قىلىنغان تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىنغان. «ئوغۇزنامە» نىڭ بۇ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى شىنجاڭ داشۆسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى» ناملىق ژۇرنالنىڭ 1984 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئوغۇزخان ۋە كۆلتېگىن

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى ئۆزىنى ئوغۇزخان دەپ ئاتايدىكەن. ئۇنىڭ قوۋمى ئىچىدە كۆلتېگىن دېگەن داڭدار بىر شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ ئانىسى ئەركىنلەر ئۇرۇقىدىن ئىكەن. كۆلتېگىننىڭ ئانا بۆلەك چوڭ ئاكىسى قاغان ئىكەن. ئاكىسى كۆلتېگىننى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولۇپتۇ ۋە چالا بوغۇزلاپ تاغقا تاشلىۋېتىپتۇ، كۆلتېگىننىڭ ئىنىسى ئۇنى مانى دىنى ئۆلىما-سىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ داۋالەتتەپتۇ. ئۇ تەدرىجىي ياخشى بولۇپ، ئاخىر ساقىيىپتۇ، كېيىن كۆلتېگىن ئوغۇزخاننىڭ پايدەختى ئازالغا كېلىپ يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوغۇزخانغا ئادەم قويۇپ خۇشامەت قىلىپ، خاننى خۇرسەن قىپتۇ. ئوغۇزخان ئاخىر ئۆز نىيىتىدىن يېنىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەيدىغان بولۇپتۇ، ئەمما ئۇنى ئوردىغا كىرگۈزمەي، بەش شەھەر (پەنجىكەنت) كە ئايىپ قىلىپ تەيىنلەپتۇ. ئۇ يەردە يەرلىك خەلق-تىن دوست تۇتۇپ، دائىم ئۇلارغا خەير - ساخاۋەت كۆرسىتىپ، تەدرىجىي كۈچ توپلاپ، پۇرسەت كۈتۈپتۇ، شۇ كۈنلەردە قاغاننىڭ ئوۋغا چىققانچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپتۇ - دە، نۇرغۇن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ قاغانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىپتۇ. كۆلتېگىن شەھەرنى سۇ قويۇپ بېرىپ غەرق قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بېرىپتۇ. شەھەر سېپىلى ئۆرۈلۈشكە باشلاپتۇ. كۆلتېگىن ئەل بولغانلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى ئېلان قىپتۇ. ئاچلىقتىن ھالى كەتكەن شەھەر خەلقى چىقىپ ئەل بولۇپتۇ. كۆلتېگىن ھەممىسىنى كەچۈرۈم قىپتۇ. توققۇز ئوغۇز

خانى چىقماپتۇ. كۆلتېگىن ئۇنى تۇتۇپ دارغا ئېسىشنى بۇيرۇپ-
تۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆلتېگىن قاغانلىق تەختكە ئولتۇرۇپتۇ.
ئىراندىن كۆلتېگىننىڭ يېرىگە بارغۇچە ئاسۇق، كۇچادىن ئۆ-
تۈپ، ئاندىن ئازالغا^① بارغىلى بولىدۇ. ئازالدىن شەرققە يۈرگەندە
چىنىلىقلار شەھىرىگە بارىدۇ. چىنىلىقلار شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا
يىگىرمىدىن ئارتۇق كىچىك شەھەر بار.

بۇ پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ 1048 — 1052 - يىللىرى يازغان
«زەينىل - ئىل - ئەخبار» (خەۋەرلەر زىننىتى) ناملىق كىتابىغا كىرگۈ-
زۈلگەن.

① ئازال — بىزىلەر قاراشەھەر دېيىمىز.

قايان، نوکوز ۋە ئەرگىنەقۇن

«تۇرئىبن فەرىدۇن ئەلخان ئۈستىگە لەشكەر تارتقاندا، مو-
غۇل قوۋملىرىنىڭ ئەلخاندىن خۇشدىل ۋە خوشخۇي بولغانلىرى
دۈشمەنلەر بىلەن مەردانىلەرچە ئېلىشتى. تۈركلەرنىڭ، تاتارلار-
نىڭ كۆپچىلىكىنى ئۆلتۈرۈپ، دۈشمەننى ئارقىغا چېكىندۈردى.
شۇ ئەسنادا تۇرئىبن فەرىدۇن بىلەن شۇنچان تاتار ھىيلە
ئىشلىتىپ قېچىشقا باشلىدى، كېيىن قايتىپ، ئەلخان ئەسكەر-
لىرىگە ئىككى پەرسەڭ يېقىنلىشىپ توختىدى. ئىككىنچى كۈنى
غەپلەتتە قويۇپ، ئەلخان ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ
بېسىپ كەلدى. ئەلچىسى، تەقدىرى قىسمەت بىلەن ئەلخان ۋە
موغۇل خەلقى ئۈستىدىن غالىب كەلدى. موغۇل خەلقى يېگەن
تۈزلىرىنى ھالاللاش يولىدا شۇ كۈنى شۇ قەدەر جان تىكىپ جەڭ
قىلىشتىكى، دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ، ھەممىسى
جەڭ مەيدانىدا قۇربان بولۇشتى. . . قايان ئىبن ئەلخان ۋە ئۇنىڭ
بېقىۋالغان ئوغلى نوکوز، ئىككى ئايال، شۇ ئىككىسىنىڭ ھەم-
شىرىسىدىن تاشقىرى باشقا بىرەر كىشى بۇ جەڭدە تىرىك قال-
مىدى. ئېيتىلىشىچە، بۇ ۋەقە ئوغۇزخاندىن مىڭ يىل ئۆتكەندىن
كېيىن سادىر بولغان. بەزىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، مەغلۇب-
يەت جېڭى پەيتىدە قىرىق نەپەر قىز بىر تەرەپكە، ئوتتۇز نەپەر
يىگىت يەنە بىر تەرەپكە قاراپ قېچىپ كېتىشكەن. ئەنە شۇ قىرىق
نەپەر قىز نەسلىدىن قىرىق قىز، ئوتتۇز نەپەر ئوغۇل نەسلىدىن

ئوتتۇز ئوغۇز تۆرەلگەنمىش.

قايان بىلەن نوگوز خوتۇنلىرى بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملىرى ئارىسىغا كىرىپ، ئۆلگەن بولۇپ مۆكۈ-نۇۋالدى، قۇياش پېتىپ، قاش قاراغاندا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئەسىرگە ئېلىنغان ئاتلارغا ئەپلەپ - سەپلەپ مىنىپ يولغا چۈش-تى. بىر تاغ باغرىغا يېتىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاش-تى. بۇ جاي سۈزۈك بۇلاقلار ئېقىپ تۇرغان دەرەخزارلىق، ئوت - چۆپ بولۇق ئۆسكەن ياپيېشىل يايلاق ئىدى. ئۇلار دەملىرىنى ئېلىپ، تىنىۋالغاندىن كېيىن ئۆزلىرىگە ئەپلىك جاي ئىزدەپ، خۇددى قەلئەگە ئوخشاش بىر ئېگىز تاغنىڭ ئالدىغا كېلىپ قې-لىشتى. بۇ تاغنىڭ سىرتى گىرانت تاشلار بىلەن قاپلانغان بو-لۇپ، تاغنىڭ ئىچى چەكسىز كەتكەن مېۋىزارلىق، سۇلار شارقد-راپ ئېقىپ تۇرغان، بولۇق ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان ئوۋ ھايۋان-لىرىنىڭ كانى ئىدى. تۈركلەر بۇ تاغنىڭ نامىنى «ئەرگىنە قۇن» دەيتتى. بۇ ئۆتكۈر تاغ قىرلىرى بىلەن ئورالغان تاغ ئۆڭكۈرى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئەلقىسسە، ئۇلار كۆپ مۇشەق-قەتلەر بىلەن بۇ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئۇ مۇۋاپىق بىر جاينى تاللاپ، دۆڭدىن پەسكە قاراپ دومىلاپ، بۇ جەننەتتەك تاغنىڭ ئىچىگە كىرىپ ماكانلىشىپ قالدى. بۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلىپ باي بولۇپ، نەسلىمۇ كۆپەيدى. ئۇلار نەسلىدىن ئۇرۇقلار ئۇلغى-يىپ قەبىلىگە ئايلاندى. قايان نەسلىدىن كۆپەيگەنلەر قىيات قەبى-لىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، نوگوز نەسلىدىن ۋۇجۇدقا كەل-گەن قەبىلىنى دەرلەكەن دەپ ئاتاشتى.

قىيات ۋە دەرلەكەن قەبىلىلىرىنىڭ نەسلى كۆپىيىپ «ئەر-گىنەقۇن» ماكانىغا سىغماي قالدى. ئۇلار بۇ تاغ جىلغىسىدىن چىقىپ كېتىشكە يول ئىزدىدى. ئۇلار تاغ قاپتىلىنى بۇزۇپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن يول ئىزدىگەندە، قاپتالنى كېسىپ ئۆتكەن «تۆمۈر رۇدىسى تومۇرى» غا كۆزى چۈشتى. ئامال تېپىلدى...

ئۇلار ئەنە شۇ تۆمۈر رۇدا تومۇرىنى ئېرىتىپ، ئۇ جايدىن يول ئېچىپ، بۇ جىلغىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى. پۈتۈن قوۋم توپلىشىپ مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ ناھايىتى نۇرغۇن ئوتۇن ۋە كۆمۈر توپلىدى. بۇ يېقىلغۇلارنى ئۈنۈملۈك ياندۇرۇش ئۈچۈن كېيىك ۋە ئاھۇلار تېرىسىدىن توققۇز يۈز تۆمۈرچى «كۈرىكى» ياسىدى. كېيىن تۆمۈر رۇدىسى تومۇرى ئۈستىگە دۆۋىلەنگەن يېقىلغۇلارنى توققۇز يۈز ئورۇندىن تۇتاشتۇرۇپ، يالقۇنغا توققۇز يۈز كۈرەك ئارقىلىق دەم بەردى... بۇ ھەرىكەتنى ئۇزۇن داۋاملاشتۇرۇپ، قاپتال باغرىدىكى تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىپ تاشلاپ، ئاخىر ئۆزلىرى چىقىپ كېتىشكە يول ئاچتى. ئۇلار شۇ يول ئارقىلىق بۇ تاغ جىلغىسىدىن كۆچۈپ چىقىپ، بۇرۇن ئانا - بوۋىسى، ئەجدادى ماكانلاشقان بۇرۇنقى ۋەتىنى موغۇل دالاسى (ئورقۇن ۋادىسى) غا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا ماكانىغا ئوبدان تۇراقلىشىپ ئورۇنلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى بۇ ۋەتەندىن قوغلاپ چىقىرىپ، بۇ جايلارنى ئىگىلىۋالغان تاتار ۋە باشقا قوۋملارنى جەڭ قىلىپ قورال كۈچى بىلەن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئۆز يەرلىرىنى ئازاد قىلدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ بىر قىسمى چىن ۋە چىن ماچىنغا كەتكەنىدى. ئۇلار ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىپ، بۇ جايدىن دۈشمەنلىرىنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، سىرتقا ئۆز ۋاقتىدا قېچىپ كەتكەن قېرىنداشلىرى قايتىپ كېلىپ ئۇلار بىلەن خۇشال ھالدا جەم بولدى.

[بۇ رىۋايەت مىرزا ئۇلۇغبېكىنىڭ «تارىخ ئابىرا ئۇلۇس» (تۆت ئۇلۇس تارىخى) ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن]

خورخان ۋە قىزىل گوشۇ، قارا گوشۇ

قەدىمكى زاماندا تۈبۈتلەر ئۇيغۇرلارنى «خور»، ئۇنىڭ پادى-
شاھىنى «خورخان» دەپ ئاتايدىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى،
خورخان شىمال تەرەپتىكى ئەللەرنى چارلاپ - تەكشۈرۈپ كېلىش
ئۈچۈن بەش كىشىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار ۋەزىپىسىنى تاماملىغاندىن
كېيىن، ئۆز پادىشاھىغا مۇنۇلارنى مەلۇم قىپتۇ:
بۇ ئەلنىڭ شىمالىدا ئوت ياندىغان قۇمتاغ بار. تاغنىڭ
ئۈستىدە تەڭرىتاغ دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى بۆلەك بار. ۋۇكچۈر-
خانى بىلەن خالى خاننىڭ دۆلەت كۈچى تازا يېتىلگەن زامانلاردا
لەشكەر تارتىپ بۇ يەرگە ماڭغان بولسىمۇ يولى توسۇلۇپ قالغان.
شۇ زاماندا بۇ ئىككى كىشى يولدىن ئېزىپ چۆلگە كىرىپ قالغان-
دە. چۆلدە تۆگە ئىزى ئۇچراپتۇ، ئىزنى ئىزلەپ مېڭىپ بىر
كارۋانغا يېتىشىۋېلىشقا ئاز قالغاندا بىر ئايال ئۇچراپ، ئۇلار
بىلەن درۋگۈچە (تۈركچە) سۆزلىشىپتۇ. ئايال كىشى بۇ ئىككى
خانى پىنھان جايغا باشلاپ كىرىپتۇ. ئوۋ ئوۋلىغاچ تۆگىلەرنىڭ
كەينىدىن ماڭىدىغان بىر تايغان يات ئادەم ھىدىنى سېزىپ قاپتۇ.
ئايال كىشى ئۇلارنى تايغانغا باش ئۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. تايغان ئون
تۆگىگە يېپىنچا ۋە قۇملۇق چۆلىدىن ئۆتكەندە كېرەك بولىدىغان
سۇ قاتارلىق نەرسىلەرنى يۈكلەپ، بۇ ئىككى كىشىنى درۋگۈ
ئېلىگىچە ئەكىلىپ قويۇپتۇ. بۇ يەردىكى تايغانلار ئەسلىدە ئاسمان-
دىن چۈشكەنىكەن. بىرى قىزىل، بىرى قارا ئىكەن. ئۇلار بىر

جىلغىدا بىر چىشى بۆرىنى ئۇچرىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆتۈپ-
تۇ، تۇغۇلغان ئەۋلادلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئەي بولماپتۇ. ئاخىر
ئۇلار يېقىن جايدىكى درۇگۇ ئاھالىلىرىدىن بىر چوكاننى ئوغرى-
لاپ كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆتۈپتۇ. ئەۋلادلىرىنىڭ ئەر-
كەكلىرى تايغاننىڭ سىنىنى ئاپتۇ، چىشىلىرى ئادەمنىڭ سىنىنى
ئاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر توپ قىزىل ئاياللار قەبىلىسى قىزىل
گوشۇ دەپ ئاتىلىپتۇ. قارا ئاياللار قەبىلىسى قارا گوشۇ دەپ
ئاتىلىپتۇ. تايغان سىنىنى ئالغان ئەرلەرمۇ ئاياللار بىلەن درۇگۇ-
چە سۆزلىشىدىكەن، قەبىلىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ئاياللار باشقۇ-
رىدىكەن ۋە ئىشلىتىدىكەن.

(بۇ نۇسخا ق. ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخى يېزىقلىرىمىز» دېگەن
كىتابىدىن ئېلىندى.)

«تاشىد ۋە ئاشىد غارى» دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھ قىلىشقا بولىدۇ. «تاشىد» دېگەن سۆز «تاش» دېگەن سۆزنىڭ ئىشەنچلىك بىر شەكىلىدە بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. «ئاشىد» دېگەن سۆز «ئاش» دېگەن سۆزنىڭ ئىشەنچلىك بىر شەكىلىدە بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. «تاشىد ۋە ئاشىد غارى» دېگەنلىكىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھ قىلىشقا بولىدۇ.

ئاشىد ۋە ئاشىد غارى

«تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شىمۇشلى دېڭىز ئىلاھى دېيىلەتتى، ئىلاھ ئاشىد غارىنىڭ غەربىدە تۇرغانىكەن. شىمۇدىمۇ ئىلا-
ھى كارامەت بار ئىدى. دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى بار بولۇپ
ھەركۈنى كەچتە شىمۇنى ئاق بۇغا بىلەن دېڭىزغا ئېلىپ كىرىد-
كەن، ئەتىسى ئېلىپ چىقىدىكەن. بۇ ئىش داۋاملىشىپ توپتوغرا
ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن قەبىلىدىكىلەر ئوۋ ئوۋلىماقچى بوپ-
تۇ. شۇ كۈنى كەچتە، دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى شىمۇغا جىكىلەپ-
تۈكى: «ئەتە ئوۋ ئوۋلىغان چاغدا سېنىڭ ئەجدادىڭ تۇغۇلغان
غاردىن ئالتۇن مۈڭگۈزلۈك ئاق بۇغا چىقىدۇ. مۇبادا سېنىڭ
ئۈزگەن ئوقيايىڭنىڭ ئوقى ئۇنىڭغا تەگسە، بىز داۋاملىق ئالاقە
قىلىپ تۇرايلى، ناۋادا تەگمەي قالسا مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋېتەيلى.
« ئەتىسى ئەتراپ قورشاشقا ئېلىنىپتۇ، ئەجدادلار تۇغۇلغان غار-
دىن ئالتۇن مۈڭگۈزلۈك بۇغا چىققان ھامان شىمۇ ئۇنىڭ ئەتراپى-
نى قاتتىق ساقلاشقا بۇيرۇپتۇ. بۇغا سەكرەپ مۇھاسىرىدىن چى-
قىپ كېتىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ (ئۇ يەردە بىر گۇمانلىق
يوچۇق قېپقالغاچقا). شىمۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ ئانى ئاتىمىنى
تۇتۇپ كېلىپ قەتئىي نىيەتكە كېلىپ: «ئۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن
كېيىن ئادەملىرىنى قۇربانلىق قىلىش كېرەك» دەپتۇ ھەم ئانى
قەبىلىسىدىكى بوغۇنلارنى تۇتۇپ قۇربانلىق قىپتۇ. بۈگۈنكى كۈن-
گىچە تۈركلەر ئادەملەرنى قۇربانلىق قىلماقچى بولسا دائىم ئانى

قەبىلىسىدىكىلەرنى قۇربانلىق قىلىدىكەن. شىمۇ ئانىنى ئۆلتۈر-
گەندىن كېيىن كەچتە دېڭىزغا كىرىپتۇ. دېڭىز قىز شىمۇغا:
«ئادەم ئۆلتۈرۈپسەن، قان ھىدى پۇراۋاتىدۇ، مۇناسىۋەتنى ئۇ-
زۇۋېتەيلى» دەپتۇ.

(بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب دۈەن چىڭشىنىڭ «يۇياڭ
خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى.

ئاشىنا ۋە تۈركلەر

تۈركلەر... ھونلارنىڭ باشقىچە بىر نەسلى، فامىلىسى ئاشىنا، ئۇلار ئايرىم بىر قەبىلە. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىۋېتىلگەن. بىر ئوغۇل بالىنى ياۋ لەشكىرى كىچىك كۆرۈپ ئۆلتۈرگۈسى كەلمەي پۇتلىرىنى كېسىد. ۋېتىپ سازلىققا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇنى بىر ئۇرغاقى بۆرە گۆش بىلەن تەمىنلەپتۇ. بالا چوڭ بولۇپ بۆرە بىلەن جۈپلىشىپتۇ، بۆرە ئۇ بالىدىن ھامىلىدار بوپتۇ. بالىنىڭ ئۇ يەردە ئامان تۇرۇ- ۋاتقانلىقىنى (غالب) ئەلنىڭ خانى ئاڭلاپ ئوغۇل بالىنى ئۆل- تۈرگۈزۈۋېتىپتۇ. كەلگۈچىلەر ياندا بىر بۆرىنىڭ قاراپ تۇرغان- لىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئويلىغانىكەن، بۆرە قو- چۇ ئېلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ كېتىپتۇ. تاغ ئارىسى جىرا بولۇپ، جىرانىڭ ئىچى تۈپتۈز، ياپيېشىل ئوتلاقىلار بىلەن تولغان يەر ئىكەن. ئەتراپى بىر قانچە چاقىرىم كېلىدىكەن. تۆت ئەتراپى بولسا پۈتۈنلەي قىيا تاغلار ئىكەن. بۆرە بۇ يەردە ماكانلىشىپ، ئارقا- ئارقىدىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار چوڭ بولۇپ سىرتقى قەبىلىلەر بىلەن توي قىلىشىپتۇ. پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئاي- رىم فامىلىلىرى بولۇپ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغۇل ۋە نەۋرىلىرى كۆپىيىپ بىر قانچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. نەچچە دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن جىرادىن چىقىپ، رورەلەرگە تەۋە بولۇپ، ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ماكانلىشىپتۇ ھەم

رورەنلەر ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىپتۇ. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى «تۈرك»^① شەكىللىك بولغاچقا «تۈرك» دېگەن سۆز «تۈرك» دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ.

(«جۇخانلىقى تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى» دىن ئېلىندى)

١) تۆرك - قاليان دېگن مەشھۇر.

ئاپراسىياپ ھەققىدە رىۋايەت

1

بۇرۇنقى زاماندا ئاپراسىياپ دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنكەن. ئۇ ئىنتايىن باتۇر ۋە زېرەك بولغاچقا، تۈرك قەبىلىسىنىڭ خاقانى دەپ كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپتۇ.

ئاپراسىياپنىڭ دەۋرىدە، كىشىلەر تېخى بىرەر جەمەتكە ئۆ-يۈشمىغان، ئۆي سېلىپ ماكان تۇتمىغان، ھۈنەر قىلىپ تىجارەت باشلىمىغان، يەر تېرىش، چارۋا بېقىش دېگەنلەرنى، ئوت يېقىپ گۆش پىشۇرۇشنى، كىيىم تىكىپ بەدەنلىرىنى يېپىپ يۈرۈشنى بىلمەيدىكەن.

ئاپراسىياپ پادىشاھ بولۇشتىن بۇرۇن نۇرغۇن يەرلەرنى كې-زىپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپتۇ. ئۇ ئۆز قەبىلىداشلىرىنى قايسى يول بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقى، ئۇلارنى بىرەر جەمەتنىڭ بايرىقى ئاستىغا توپلاپ، ئادەمچە ياشاش يولىغا سالغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە باش قاتۇرۇپتۇ.

ئاپراسىياپ ئويلانغانلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئالدىدا ئوردا ياسىتىپ، ئۇ يەرگە شاھلىق تەختىنى تىكلەپتۇ ۋە بۇ شەھەرنى «خان ئۆيى» دەپ ئاتاپتۇ.

ئۇ توققۇز ئوغۇل ۋە توققۇز قىزى ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ئون سەككىز شەھەر بىنا قىپتۇ. بۇلاردىن تارىختا نامى مەشھۇر بولغانلىرى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، چىن ماچىن، قوستەنسە.

يە، دەقيانۇس، بارچۇق، كۇچا، بالاساغۇن، تۇرپان، قۇمۇل، غۇلجا، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەر ئىكەن. ئاپراسىياپنىڭ پەر-زەنتلىرى بۇ شەھەرلەرگە ئۇزۇن مۇددەتلەرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئاپراسىياپ پادىشاھلىق تەختىدە دەۋران سۈرۈ-ۋاتقان چاغلاردا كىشىلەر يىراق - يېقىنلارغا چېچىلىپ كەتمەي يەر تېرىشنى بىلىدىغانلىرى دېھقانچىلىق بىلەن، قوي بېقىشنى بىلىدىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن، باغۋەنلەر باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. پۇقرالار بىلەلمىگەننى ئاپراسىياپ ئۆگىتىپتۇ. ئاللا ئاپراسىياپنىڭ كۆڭلىگە يەتمىش ئىككى خىل ھۈنەرنىڭ سىرىنى سالغانىكەن، بۇلاردىن يەتمىش خىلىنى پۇقرالارغا ئۆگە-تىپ، ئىككى خىل ھۈنەرنى ئېھتىيات ئۈچۈن ئۆگەتمەي قويغاند-كەن. چۈنكى بۇ ئىككى خىل ھۈنەرنى ئۆگىتىۋەتسە، پادىشاھ بىلەن خەلقنىڭ پەرقى بولمايدىكەن.

ئاپراسىياپ پەرزەنتلىرى ۋە پۇقرالىرىغا ئۆگەتكەن ھۈنەر-نىڭ ئەڭ داڭلىقلىرى مۇنۇلار ئىكەن: دېھقانچىلىق، باغۋەنچى-لىك، قوغۇن تېرىش، سەۋزە - چامغۇر تېرىش، ئۆي سېلىش، ئوت يېقىش، قوي سويۇش، كاۋاپ پىشۇرۇش، تۈز يېيىش، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، تۆمۈرچىلىك، تىككۈچىلىك، گىلەمچى-لىك، پىلە بېقىش، يىپەك توقۇش، كىگىزچىلىك، كۈنچىلىك، قۇدۇق - كارىز كولاش، بۆشۈك ياساش، توقۇمىچىلىق، ياغاچ-چىلىق، نەققاشلىق، تاشچىلىق، تۈگمەنچىلىك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئاپراسىياپ ئۇزۇن يىل ئۆمۈر كۆرۈپ سەلتەنەت سۈرۈپ، يەتتە ئىقلىمنى بەخىرامان سوراپ، دوستلىرىنى كۈلدۈرۈپ، دۈشمەنلىرىنى قان قۇستۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاپراسىياپنىڭ شانۇ شۆھرىتىنىڭ ئۇلۇغلۇقى تۈپەيلىدىن ئون سەككىز شەھەر خەلقى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مەمۇرىچىلىق، تىنچ-خاتىرجەم، ئاسايىشلىقتا تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئۆتكەنىكەن. ①

مۇنۇ چېھرە^① ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆز ئوغلى نوزەرنى ئەجەم ئىقلىمىغا پادىشاھ قىپتۇ. نوزەر بولسا ھېچ كىشىگە ئازار بېرىشنى خالىمايدىغان ناھايىتى مۇمىن ئادەم ئىكەن. شۇڭا پادىشاھلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماپتۇ. ئىنتىزام قالايمىقانلىشىپ پادىشاھلىق سەلتەنىتىگە خىلاپلىق يېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مۇنۇ چېھرەنىڭ ۋاپات بولۇپ نوزەرنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى تۇرانغا ئاڭلىنىپتۇ. تۇران پادىشاھى فۇشاڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى، ۋەزىر، ئۇمرالىرىنى جەم قىلىپ مۇنداق دەپتۇ: «ھازىر ئاڭلىساق مۇنۇ چېھرە ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ياۋاش ئوغلى نوزەر قولىدىكى نامىغا قانائەت قىلىپ، بىر كىشىلىك ھۆرمىتىنى ساقلاش ئۈچۈن ئەخلاقىي مىزاندا جان ساقلاپ كەپتۇ. مۇنداق تەرىقتە، مۇنداق تەبىئەت چارپايىلارنىڭ تەبىئەتى. خەتەرلەردىن ھوشيار بولماي، ئەتراپى ئالەمگە نەزەر سالماي، قېرى خوتۇنلاردەك بىر كۈن ئۆتكەن ئۆمۈرگە بىر كۈن قانائەت قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھايۋانلاردىن نېمە پەرقى بولسۇن؟ بىز قارشى تەرەپنىڭ مۇشۇنداق ئاجىز ۋاقتىدا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، جان - جەھلىمىز بىلەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرساق غەلىبە قىلىشىمىزدا شەك يوق.»

ئاپراسىياپ ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئى ئاتا، مېنى سورىسىڭىز شىرنىڭ شىرىمەن. بۇ ئىرانلەرگە جازا بېرىمەن» دەپتۇ. ئاتىسى ئوغلىغا رۇخسەت بېرىپتۇ ۋە ئېيتىپتۇكى: «ئوغلۇم، زىنھار - بىزىنھار دۈشمەننىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنا، كۆز يېشىغا رەھىم قىلما. بوۋاڭ تۇرنىڭ ئىرانلار قولىدا ئۆلگەنلىكىنى يادىڭدىن چىقارما.» شۇ گەپتىن كېيىن، فۇشاڭ ئوغلىنىڭ بېشىغا شاھ.

① مۇنۇ چېھرە - ئىران تارىخىدىكى ئەپسانىۋى شەخس.

لىق تاجىسىنى كىيدۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەتكە ئۆز ئورنىغا پادىشاھ قىلىپ تەيىنلەپتۇ. تۆت يۈز مىڭ ئاتلىق، ئىككى يۈز مىڭ پىيادە ئەسكەر جەملەپ ئوغلىغا تۇتقۇزۇپتۇ. ئاپراسىياپنىڭ ئالتە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىرانغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقى پادىشاھ نوزەرگە ئاڭلىنىپتۇ. نوزەر سەنجىستانغا كىشى ئەۋەتىپ پالۋانلىرىدىن سام نەرسىماننى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپتۇ ۋە ئۆز بىلەن شىغا كېلىۋاتقان خەتەرنى مەلۇم قىپتۇ. سام نەرسىمان ئېيتىپ: تۈكى: «ئۆيدىن ئايرىلغىلى ماڭا بىرنەچچە يىل بوپتۇ. رۇخسەت بولسا نەمرۇز شەھىرىگە بېرىپ بالا - چاقامنى كۆرۈۋالسام، ئاندىن دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ، ئۇلارنى ۋەيران قىلىپ پادىشاھنى خاتىرجەم قىلسام.» نوزەر سام نەرسىمانغا رۇخسەت قىپتۇ. سام نەرسىمان نەمرۇز شەھىرىگە بېرىپتۇ. ئۈچ كۈندىن كېيىن ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىپتۇ. كەكسەر (تاجىك) لار ئۇنى قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. نوزەر ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئاپراسىياپ مازاندىراندىكى تاغ ئارىسى بىلەن نوزەرنىڭ ئۈستىگە بېرىپ كەپتۇ. ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە مۇقابىل بوپتۇ. ئەجەل سۇنايلىرى ياڭرىشقا باشلاپتۇ. ئاپراسىياپ پالۋانلىرىدىن پارىمان ئىسىملىك بىرى مەيدانغا چۈشۈپ، قەھرى - غەزىپىنى يالقۇنلىدى. ئۆز نام - نەسەپلىرىنى بايان قىلىپ، قارشى تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىدىغان كىشىنى تەلەپ قىپتۇ. نوزەر كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا قېرىندىشى قۇبات گاھنى ئۇرۇش مەيدانغا ئەۋەتىپ: تۇ. قۇبات گاھ مەيدانغا چۈشۈپ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە پارىمان قۇبات گاھنى بىر قىلىچ بىلەن پارە - پارە قىلىۋېتىپتۇ. نوزەر - نىڭ كىچىك ئىنىسى قارۇنمۇ ئاكىسىنىڭ توسقىنىغا ئۈنماي، ئوتتۇرانچى ئاكىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مەيدانغا چۈشكەنىكەن، پارىمان ئۈنمۇ بىر قىلىچ بىلەن جەھەننەمگە ئۆزدەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئوتى ھەر ئىككى تەرەپتىن قىزىپ كېتىپتۇ. نۇرغۇن لەشكەرلەر ئۆلۈپتۇ. شۇ كۈنى تۇيۇقسىز قارا

بوران چىقىپ كېتىپ ئالەمنى قاراڭغۇچىلىققا ئايلاندۇرۇۋېتىپ-
تۇ. كۈن - تۈننى پەرق ئەتكىلى بولماپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپ
ئۇرۇش توختىتىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، نوزەر ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى مۇلاھىزە قىل-
لىشقا باشلاپتۇ. دۈشمەننىڭ پارس قولىتۇقىدىن ھۇجۇم قىلىش
ئېھتىمالى بارلىقىنى سېزىپ ئوغلى تۇس بىلەن گۈستەمنى قا-
رۇنغا قېتىپ پارس قولىتۇقىنى بېسىپ يېتىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇلار
كوھنەلەر تېغىدىن ئۆتۈپ، پارس قولىتۇقىغا يېقىنلاشقاندا ئاپرا-
سىياپنىڭ ئادەملىرى سېزىپ قاپتۇ. ئاپراسىياپ ئۆز ئىنىسى
قاراخاننى پارىمانغا قوشۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىپتۇ. قارا-
خان نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بې-
رىپ، تۇس ۋە گۈستەمنى ھەممە ئەسكەرلىرى بىلەن ئەسىر
ئاپتۇ. ئاپراسىياپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بول-
سىمۇ، ئەمما كىچىك ئىنىسى ئېغىرسىقان تىلىۋالغانلىقتىن ۋاق-
تىنچە زىنداندا ساقلاشقا ماقۇل بوپتۇ. نوزەر ئىككى شاھزادىنىڭ
ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئازغىنا ئەسكەر بىلەن ئۇلارنى
قۇتقۇزۇشقا مېڭىپتۇ. يېرىم يولغا يەتكەندە بۇلارمۇ ئاپراسىياپ
ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئاپراسىياپ نوزەرنى ئۆ-
لۈمگە بۇيرۇپتۇ. نوزەر ئۆلگەندىن كېيىن ئىرانلىقلار باشچىسىز
قېلىپ ھەر تەرەپكە تاراپ كېتىپتۇ. ئاپراسىياپ پۈتۈن ئەسكەر-
لىرى بىلەن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاۋۋال سەنجدىستاننى،
ئاندىن نەمرۇزنى بېسىۋاپتۇ. كېيىن پۈتۈن ئىراننى قولىغا كەلتۈ-
رۈپ، بىر نەچچە يىل ئىران، ئەجەم ئىقلىمىغا پادىشاھ بولۇپ
يۇرت سوراپتۇ. ②

- ① ئېيتىپ بەرگۈچى: ئەيسا ھامۇت
② (XIV) ئەسىردە ئۆتكەن خاۋەندى شاھنىڭ «رەۋزەتۇس سافا» ناملىق
قوليازىمىدىن ئېلىندى)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەھىم سابىت.

كەيخسراۋ

كەيكاۋۇس ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە كەيخسراۋ بىن سىيا-
ۋۇش ئولتۇردى. ئۇ شاھلىق تاجىنى كىيىپلا ئادەملەرنى يىغدى
ۋە ئاپراسىياپ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ ئاتىسىنىڭ ئەتىنى ئال-
دىغانلىقىنى بىلدۈردى. لەشكەرلەر ئارىسىدىن يۈز مىڭ كىشىنى
ئاجرىتىۋالدى ۋە تۈسى ناۋدەرگە تاپشۇردى. ئۇلار تۇرانغا يول
ئالدى.

ئاپراسىياپ بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇمۇ
لەشكەر تارتتى. فېراننى قوشۇنغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى.
ئۇرۇشتا تۇران ئەسكەرلىرى يېڭىپ چىقتى، فېرى بارز باشچىلى-
قىدىكى ئىران قوشۇنى يېڭىلىپ، بايراقنى ئارقىسىغا ئۆرۈپ
قېچىشقا باشلىدى. كېيىن كەيخسراۋ يەنە پۈتۈن ئىران لەشكەر-
لىرىنى يىغىپ ئاپراسىياپتىن ئۆچ ئېلىشتىن باشقا چارە يوق،
دەپ ئېلان قىلدى. سىياھلار ئۇنىڭ ئەتراپىغا جەم بولۇشتى.
ئاپراسىياپمۇ بارلىق تۈرك قوشۇنىنى جەم قىلغانىدى. كەيخسراۋ
ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ
قوشۇننى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ، تۇرانغا كىرىش ۋە قارشى تەرەپ
لەشكەرلىرىنى ئورنىۋېلىشتىن ئىبارەت ئۇرۇش پىلانىنى ئېلان
قىلدى. گۆدەرزگە ئاختارى گاۋىيان دەپ ئاتالغان چوڭ بايراقنى
تاپشۇردى. ئۇنىڭغا قوشۇپ فېرى بارزنىمۇ ئەۋەتتى، يەنە بىر
قوشۇننى گىرگىن مىلود ناملىق باشلىقنىڭ قول ئاستىدا باشقا
تەرەپكە ئەۋەتتى. قالغان لەشكەرلەرنى رۇستەمگە بەردى. يەنە
گۈشتەھى ناملىق لەشكەر بېشىنىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋەتتى.

ئۆزى ئۆز مەنزىلگاھىدا قارار تاپتى. ئەگەر بىرەر لەشكەر يېڭىلا-
 مە ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ، يەڭسە ئۇلارنى يەنە روھلاندۇراتتى،
 بۇ خەۋەرلەر ئاپراسىياپقا بېرىپ يەتتى. ئۇنىڭ گارشىيۇز ناملىق
 بىر بۇرادىرى بار ئىدى. سىياۋۇشنى ئۆلتۈرگەن دەل شۇ ئىدى.
 ئاپراسىياپ ئەنە شۇ بۇرادەرگە سان - ساناقسىز لەشكەر
 بېرىپ جەڭگە ئەۋەتتى. «كەيخسراۋ تۇرانغا لەشكەر تارتىپ بار-
 غان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپى گۆدەرزنىڭ قول ئاستىدىكى
 قوشۇن، گاۋىيان بايرىقى ھەم شۇنىڭ قولىدا، سەن شۇ تەرەپكە
 يول ئال» دەپ ئاپراسىياپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇق بەردى. كەيخسراۋ
 تۇران قوشۇنىنىڭ يېقىنلاشقىنىنى، ئۇنىڭ باشلىقى فېراننىڭ
 ئۆزىنىڭ تەربىيىچىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى
 خالىمىدى. كەيخسراۋ ۋەكىللەر ئەۋەتىپ فېرانغا مۇنداق خەۋەر
 قىلدى: سېنىڭ مەندە ھەققىڭ بار، سەن مېنى ئاتام ۋە ئانام
 ئورنىدا تەربىيىلىدىڭ، ماڭا كۆپ ياخشىلىقلار قىلدىڭ، غەلبە
 قازانسام سېنىڭ ھەققىڭنى ئاقلايمەن.

فېران ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ۋە نامىنى ساقلىدى. ئاپراسىياپ
 فېراننى ئۆز بۇرادەرلىرى ھەم پەرزەنتلىرىدىنمۇ ئارتۇق قەدىر-
 لەيتتى، ئۇنى ئۆزىدىن كېيىن باشلىق قىلىشقا مۆلچەر قىلغان-
 ىدى. فېران ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئالغا يۈردى ۋە گۆدەرز
 قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، گۆدەرز فېران قوشۇنىغا
 زەربە بەردى. فېران شۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ھەممە
 بۇرادەرلىرى، ئاپراسىياپنىڭ يېقىنلىرى ھەمدە سىياۋۇشنىڭ قا-
 تىلى گارشىيۇزمۇ ئەسىر قىلىندى. گارشىيۇزنىڭ قولىنى كې-
 سىپ، كۆزىنى ئويۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ سىياۋۇشقا نېمە قىلغان
 بولسا ئۇنىڭغا ھەم شۇنى قىلدى.

ئەتىسى كەيخسراۋ تەختكە ئولتۇردى. نەۋرە ئاكىسى نەۋفە-
 رانى ئوڭ قول تەرىپىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇنىڭغا كىرمان ۋە
 ماكىران ھاكىملىقىنى تاپشۇردى. كېيىن كەيخسراۋ گۆدەرزگە
 مىننەتدارلىق ئىزھار ئەتتى. كۆپ سوۋغاتلار بەردى ۋە ئۇنى
 ئىسپىھان ھەمدە گورگان ھاكىملىقىغا تەيىن قىلدى. باشقا لەش-

كەرلەردىنمۇ خەۋەر كەلدى. ئۇلار تۇران يېرىدە ئاپراسىياپنى ئوربۇالغانىدى. جاھان ئاپراسىياپقا تارلىق قىلغانىدى. ئاپراسىياپ ھەم ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى، فېراننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، گارشىيۈزنىڭ ھەممە ئەزايى بەدىنى پارە - پارە قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئاپراسىياپنىڭ يەنىلا تېخى كۆپ ئەسكىرى بار ئىدى.

ئاپراسىياپ ئوغلى شەيداغا كۆپ قوشۇن بېرىپ، كەيخسەر - راۋغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. شەيدا جادۇ ھۈنەرگە ئۇستا ئىدى. كەيخسەر ئۇنىڭ جادۇسىدىن قورقۇپ، قوشۇنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى، مەيداندا پەقەت قورۇق ئېنى ھەرخان ناملىق قېرى لەشكەر بېشى بىلەن قول ئاستىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرنى قالدۇردى. ئۇ لەشكەر قوشۇنى بىلەن چارشەنبە كۈنى تۈن بىر كۈن جەڭ قىلدى. ئاخىر تۈرك قوشۇنى چېكىندى ۋە كەيخسەر ئۇنىڭ لەشكەر باشلىرى ئۇلارنى قورشاۋ ئاستىغا ئالدى، ئۇلار يېتىپ بېرىپ شەيدانى ئاتتىن غۇلاتتى ۋە ئۆلتۈردى. تۈرك قوشۇنى يېڭىلىپ قاچتى، كەيخسەر ئۇ لەشكەرلىرى كۆپ ئەسەر ۋە ئولجىلار ئېلىپ قايتتى.

ئاپراسىياپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ لەشكەر باشلىقلىقىنى ئەمدى كىمگە تاپشۇرۇشنى بىلمەي قالدى. ئىنتايىن چوڭ قوشۇن توپلاپ ئۆزى باش بولغان ھالدا جەڭگە ئاتلاندى.

كەيخسەر ئۇ ھەممە قوشۇنىنى يىغدى، ئۈچ لەشكەر بېشى ئالدىغا چىقتى. ھۆكۈمرانلار ۋە مەلىكىزاتلار كەيخسەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا جەم بولدى. ئۇرۇش باشلاندى. بۇنداق ئۇرۇشنى ھازىر - غىچە جاھاندا ھېچكىم كۆرمىگەن. ئاپراسىياپ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. كەيخسەر ئۇنى قورشاپ شەھەرمۇ شەھەر قوغلىدى، ئەمما ئاپراسىياپ ھېچقانداق يەردە توختىمىدى. ئاخىر ئۇ تۇراندىن چىقىپ، رۇمغا ئۆتۈپ كەتتى. ئەپراسىياپنىڭ قېشىدا لەشكەرلىرىدىن ھېچكىم قالمىدى.

ئۇ بىر مىرغىزارغا كېلىپ قالدى. ئۇ يەردە بىر كۆل بار ئىدى. ئاپراسىياپ ئاشۇ كۆلدە سۈ ئىچىگە يوشۇرۇندى. ئۇنى

ئاختۇرۇپ تاپتى ۋە تۇتۇپ كەيخىسراۋنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى، كەيخىسراۋ ئۇنى ئەسىر قىلىشنى ۋە ئۈچ كۈن تىنچ ھالدا ساقلاش-نى بۇيرۇدى. تۆتىنچى كۈنى ئۇ ئاپراسىياپنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا: «سىياۋۇشنى نېمىشقا ئۆلتۈردۈڭ، سەۋە-بىنى ماڭا ئېيت» دېدى. ئاپراسىياپ ھېچقانداق سەۋەب كەلتۈ-رەلمىدى. كەيخىسراۋ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. گۆدەرزگە: «بىر تەشت (جادۇ) ئېلىپ كەل» دېدى. ئاپراسىياپنى ياتقۇزدى. پۈتى ۋە قولىنى كەستى، بوغۇزىنى قوي بوغۇزلىغاندەك جادۇ ئاستىدا توغرىدى. سىياۋۇشنىڭ بېشىنى ئۇمۇ خۇددى شۇنداق ئۈزگەند-دى.

كېيىن كەيخىسراۋ قوشۇننى قايتۇردى ۋە ئۆز يۇرتىغا كەل-دى. ئۇ بارلىق خەلق ۋە ئەسكەرلىرىنى يىغىپ: «مەن جاھاندىن نېمە لازىم بولسا تاپتىم، ئەمدى جاھان ئىشىنى تەرك قىلىمەن. مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىمەن. مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتنى باشقۇ-رۇشتا كىمنى خالىساڭلار شۇنىڭغا بېرىڭلار» دېدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەمكىن بولۇشتى، شۇنچە كۆپ يالۋۇرۇشتى، لېكىن كەيخىسراۋ ئۇنىمىدى. ئۇ يەنە: «ماڭا ئۆلۈم كەلمەكتە، ئۆلگە-نىمىدىن كېيىن نېمىنى قىلماقچى بولساڭلار، ھازىر شۇنى قى-لىڭلار» دېدى. خالايق بىلدىكى، ئەمدى ھېچقانداق گەپ پايدا بەرمەيدۇ. ھامان ئۇلار بىزگە نامزاتىڭنى تايىن قىل، ھۆكۈمەتنى شۇنىڭغا تاپشۇرايلى، دەيدۇ. ئۇ يەردە لوھرەسىپ ئولتۇرغانىدى. ئۇ شاھزادىلەردىن ئىدى. كەيخىسراۋ قولىنى شۇ تەرەپكە ئۇزاتتى ۋە جىم بولدى. شۇ كېچىسى كەيخىسراۋ غايىب بولدى. كېيىن ئۇنى ھېچكىم كۆرمىدى. دەيدۈلەركى، كەيخىسراۋ تاغلارغا چى-قىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

(بۇ «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ I تومىدىن ئېلىندى، تاش-كەنت «پەن نەشرىياتى»، 1978 - يىل نەشرى.)

سىياۋۇش

ئەجەمنىڭ شەرقىدىكى تۈركىستان يېرى ئاپراسىياپنىڭ ئىختىيارلىقىدا ئىدى. ئەجەم ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى ھىجاز، يە- مەن كەيكىكاۋۇسقا قاراشلىق بولغان، ئىران ۋە تۇران ئوتتۇرىسىدى- كى چېگرا ئامۇ دەرياسى (جەيھۇن) ئارقىلىق ئايرىلاتتى. كەيكىكاۋۇس بىر ئوغۇل كۆردى. ئۇنىڭ نامىنى سىياۋۇش قويدى. پۈتۈن دۇنيادا بۇنىڭدىن چىرايلىقراق ئوغۇل يوق ئىدى. بۇ بالا مەشھۇر سەركەردە رۇستەم قولىدا تەربىيە كۆردى. يىگىر- مە ياشقا تولغاندا ئاتىسى سىياۋۇشنى يېنىغا ئېلىپ كەلدى. كەيكىكاۋۇس ئۇنىڭ ئىشلارغا ۋە ئەدەپكە ئۆگەنگەنلىكىدىن خۇشال- لاندى. كەيكىكاۋۇسنىڭ بىر خوتۇنى بار ئىدى. ئۇ مازاندىران شاھىنىڭ قىزى ئىدى. بۇ خوتۇن ئىنتايىن شوخ ۋە چىرايلىق ئىدى. ئۇ سىياۋۇشنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالدى. سىياۋۇش ئۆگەي ئانىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، مەن ئاتامغا بىۋاپالىق قىلمايمەن، دەپ جاۋاب بەردى. بۇنىڭدىن غەزەپكە كەل- گەن ئايال كۆپ ھىيلە - مەكر ئىشلەتتى. يالغان گەپ تارقىتىپ سىياۋۇشقا تۆھمەت قىلدى. نەتىجىدە ئاتا ئوغلىنى ئۆلۈمگە بۇي- رۇماقچى بولدى. ئەمما، سىياۋۇشنىڭ ئىلتىماسى ۋە رۇستەم- نىڭ مەسلىھىتىگە ئاساسەن، ئاتىسى سىياۋۇشنى ئاپراسىياپقا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان قوشۇنغا باشلىق قىلىپ ئەۋەتتى. سىيا- ۋۇش تۇرانغا كېلىپ ئۇرۇش قىلدى، قارشى تەرەپنىڭ كۆپ

ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاپراسىياپ ئىككى كىشىنى ئەۋەتىپ سۈلھى سورىدى.

سىياۋۇش سۈلھى تۈزۈشكە قوشۇلدى ۋە بۇ توغرىدا ئاتىسىغا خەۋەر يوللىدى. ئاتىسى سۈلھىگە نارازى بولدى. سىياۋۇش، مەن بىۋاپالىق قىلمايمەن، ئۆز ئەھدىمدىن قايتمايمەن، - دېدى. ئۇ ئەمدى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا بارالمىدى، يا ئۇياققا، يا بۇياققا ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئاپراسىياپ ئالدىغا باردى. ئاپراسىياپ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى ۋە سىياۋۇشقا ئۆز قىزىنى بەردى. قوشۇن ئىرانغا قايتتى. ئاپراسىياپ سىياۋۇشنىڭ ئەدەپ - ئەخلا- قىلقى مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقىدىن ئەندىشىگە چۈشتى ۋە بۇ ھەقتە ئۆز ئادەملىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئاخىر سىياۋۇشنى ئۆلتۈ- رۇش پىكرىگە كەلدى. سىياۋۇشنىڭ خوتۇنى (ئاپراسىياپنىڭ قىزى) ھامىلىدار ئىدى. ئۇنىڭغا دورا بېرىپ بالىسىنى چۈشۈرۈ- ۋەتمەكچى بولدى. ئاپراسىياپنىڭ فېران دېگەن ۋەزىرى بار ئى- دى. ئۇ سىياۋۇش بىلەن ئاپراسىياپ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سۈلھىنىڭ تەشەببۇسكارى بولغانىدى. فېران ئاپراسىياپنىڭ ھۇ- زۇرىغا كەلدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشىنى قارىلىدى. ئۇ: «شاھزادە سېنىڭ يېنىڭغا كەلدى، ساڭا خىزمەت قىلدى، يەنە قايسى گۇنا- ھى ئۈچۈن سەن ئۇنى قەتل ئېتىسەن؟ ئەمدى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەم سەندىن ئۇنىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلىدۇ. سەن ئۇلاردىن سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلمەيسەن. ئۇلار تۇراننى ۋەيران قىلىدۇ. ۋە ھالەنكى، سەن سىياۋۇشنى ئۆلتۈردۈڭ، ئەمدى قىزىڭنى ماڭا تاپشۇر، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغسا شۇ ئوغۇلنى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەمگە ئەۋەتسەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ غەزىپىنى ياندۇر- مەن» دېدى. ئاپراسىياپ قىزىنى فېرانغا تاپشۇردى. لېكىن، ئۇ ئوغۇل تۇغقۇدەك بولسا، شۇ بالىنىمۇ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. فېران شاھ قىزىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ ساقلىدى. بىر ئاي ئۆتمەستىن ئۇ ئوغۇل تۇغدى. بوۋاق خۇددى ئاتىسىنىڭ ئۆزى

ئىدى. فېراننىڭ بۇ بالىنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۈنىمىدى، ئۇ.
نىڭغا كەيخىسراۋ دەپ ئات قويدى ۋە يوشۇرۇنچە تەربىيىلىدى.
ئاپراسىياپقا: «قىزىڭ پەرزەنت كۆردى» دەپ خەۋەر قىلدى.
ئەمما ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمىدى. بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندە.
دىن كېيىن ئاپراسىياپ: «قىزىم نېمە تۇغدى؟» دەپ سورىدى.
«ئوغۇل، ئەمما ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلۈم ئۈنىمىدى» دەپ جا.
ۋاب بەردى فېران. «كەلتۈر ئۇنى، كۆرەي» دېدى ئاپراسىياپ.
فېران ئېسىل كىيىملەرنى كىيىدۈرۈپ كەيخىسراۋنى ئاپراسىياپ
يېنىغا ئېلىپ كەلدى. ئاپراسىياپ ئۇنى كۆرگەن ھامان يىغلاشقا
باشلىدى ۋە سىياۋۇشنى ئۆلتۈرگىنىگە پۇشايىمان قىلدى. كەي.
خىسراۋنى ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدىن سۆيىدى.
فېرانغا: «بۇ بالا چوپانلار ئارىسىدا بولسۇن، چوڭ بولغاندا
كىمنىڭ زاتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىمسۇن» دەپ بۇيرۇدى. بالىنى
چوپانلار قولىغا تەربىيەلەش ئۈچۈن تاپشۇردى. ئارىدىن يەتتە يىل
ئۆتكەندە، بىر كۈنى ئاپراسىياپ فېراننى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىردى
ۋە ئۇنىڭغا: «بۈگۈن ھېچ ئۇيقۇم كەلمەيۋاتىدۇ، ھامان ئاشۇ
گۆدەكنىڭ ئەندىشىسىنى قىلماقتىمەن. شاھزادە قانداق قىلىپ
چوپانلار قولىدا تەربىيەلىنىشى مۇمكىن؟ نېمە راۋا بولسا شۇ
بولسۇن، بارغىن، ئۇنى ئېلىپ كەلگىن» دېدى.

فېران كەتتى. ئۇ چوپانلار يېنىغا كەلدى ۋە بالىنى كۆردى.
كەيخىسراۋ چاۋگان^① ئوينىۋاتاتتى. فېران ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە
ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى، قۇچاقلاپ باغرىغا باستى، قاتتىق سۆيۈشكە
باشلىدى ۋە يىغلاپ سالدى. كەيخىسراۋ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇ.
راتتى، ئۇ فېرانغا: «ئەي ئاتلىق، سەندە ئۇيات يوقمۇ؟ نېمىشقا
چوپان بالىسىنى باغرىڭغا بېسىپ قۇچاقلايسەن؟» دېدى. فېران
تەڭلىكتە قالدى ۋە ئۇنىڭغا «سەن چوپان بالىسى ئەمەسمەن،

① چاۋگان - ئات ئۈستىدە ئوينىدىغان توپ ئوينى.

شاھزادىسەن» دېدى. ئۇ بالىنى ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ، يوشۇرۇنچە ئاپراسىياپنىڭ يېنىغا كەلتۈردى. يولدا ئۇنىڭغا ئاپراسىياپنىڭ ئالدىغا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا: «بوۋاڭ نېمىنى سورىسا شۇنداق جاۋاب بېرىشىڭ كېرەككى، ئۇ سەندىن قورقىدىغان بولمىسۇن» دەپ چۈشەندۈردى. ئۇلار ئاپراسىياپنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىشتى. ئاپراسىياپ بالىسىنىڭ كامىللىقىدىن ھەيرەتتە قالدى. ئاپراسىياپ فېرانغا: «بالىنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپ-شۇر، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلمىسۇن» دېدى. فېران ئۇنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپشۇردى.

بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سىياۋۇشنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى كەيكاۋۇسقا بېرىپ يەتتى. ئۇ ئىنتايىن غەزەپلەندى، يىغلاپ نالە قىلدى، ھازا ئېچىپ قارىلىق تۇتتى. بىر نەچچە يىل ئۆتتى، لەشكەر باشلىقلىرى ئىچىدە گۆدەرز دېگەن ئادەم بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ چۈشىدە شۇنداق ئەھۋالنى كۆردى. بىر ئادەم ئۇنىڭغا ئوغلۇڭ گىۋنى تۇرانغا ئەۋەت، ئۇ بېرىپ كەيخىسراۋنى ئېلىپ كەلسۇن، - دېدى.

گۆدەرز بۇ چۈشتىن كەيكاۋۇسنى خەۋەردار قىلدى. كەيكاۋۇس گىۋگە بۇيرۇق بېرىپ، ئۇنى تۇرانغا ئەۋەتتى. گىۋ يەتتە يىل تۇراندا بولدى ۋە كەيخىسراۋنى ئىزدەپ تاپتى. ئۇ كەيخىسراۋنى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىران تەرەپكە يول ئالدى.

ئاپراسىياپ بولغان ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، ئۇچيۈز مەرد ۋە جەسۇر يىگىتنى فېرانغا بەردى ۋە ئۇلارنى قاچاقلار ئارقىسىدىن ئەۋەتتى. گىۋ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدى، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ فېراننى تۇتۇۋالدى ۋە ئۆلتۈرۈشكە قەستلىدى. كەيخىسراۋ فېراننىڭ ئۇنىڭغا كۆپ ياخشىلىقلار قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئۆلتۈرمەسلىكىنى سورىدى.

گىۋ: «مەن ئۆلتۈرمىسەم بولمايدۇ» دېدى. كەيخىسراۋ: «ئۇنداق بولسا سول قۇلىقىنى كەسكىن، شۇندا قەسىمىڭ ھەم بۇزۇلمايدۇ، فېران ھەم ئامان قالىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. گىۋ فېراننىڭ سول قۇلىقىنى كەستى ۋە ئۇنى ئېتىغا باغلاپ قويدى. گىۋ ۋە كەيخىسراۋ ئىرانغا — كەيكاۋۇس ھۇزۇرىغا يېتىپ كەلمىشتى. كەيكاۋۇسنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، رۇستەم چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ تۇرانغا يۈرۈش قىلدى، ئاپراسىياپنى يېڭىپ قاچۇردى. كۆپ ئەللەر غازات قىلدى، ئەسەر ۋە ئولجىلارنى قولغا كىرگۈزدى. كەيكاۋۇس بىر يۈز ئەللىك يىل ياشىغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

[بۇ تەبىرىنىڭ «تارىخ تەبىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن. (ئا. راخمان تۈزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.)]

زوھاك شاھ

تاجىكلارنىڭ شاھىنشاھى جەمىش دەۋر سۈرگەندە، خۇراسان بىر كۈچلۈك دۆلەت ئىكەن. كىشىلەرنىڭ مال چارۋىلىرى ئاس-ھاندىكى يۇلتۇزدىنمۇ كۆپ بولۇپ، غەم - قايغۇسىز ياشايدىكەن. پادىشاھنىڭ سەرۋەرلىكى بىلەن كىشىلەر يىپ ئىگىرىپ، رەخت توقۇيدىكەن، يەنە تاغلاردىن ياقۇت، قاشتېشى، ئالتۇن - كۈمۈش قازىدىكەن. كېيىن كىشىلەر يەنە مۇشكى - ئەنبەر، دورا ماتېرىياللىرىنى ئىختىرا قىلىپ، نۇرغۇن تېببىي بىلىملەرنى ئۆگەندى، كېسەللەرنى ساقايتىدىغان بوپتۇ. پادىشاھنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى بىلەن كىشىلەر باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ، بۇ ئەلدىن ساقىتىن بۇيانقى بىر گۈزەل دەۋر ئىكەن.

لېكىن، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئابروۋىلۇق پادىشاھنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئاشقانسىرى، ھەددىدىن ئارتۇق كۆرەڭلەپ، تەڭرىنىڭ غەزىپىنى قوزغايتتۇ. تاجىكلارنىڭ بىر ئايەم كۈنى كەشلىەر ھېيت ئويناۋاتقاندا، تەڭرى ئىبلىسنى يەر يۈزىگە ئەۋەتتى. ئىبلىس سالاپەتلىك مۆتمۈر قىياپىتىدە ياسىنىۋېلىپ، نۇرغۇن سوۋغاتلارنى كۆتۈرۈپ ئوردىغا كەپتۇ. ئۇ جەمىشنىڭ چوڭ ئوغلى زوھاكقا سالام بېرىپ ئەدەپ بىلەن:

— تەڭرى ھەممىدىن ئادىلدۇر. بىزگە سەندەك بىر ياخشى شاھزادىنى ئاتا قىلدى، — دەپتۇ. كەينىدىن ئۇ شاھىنشاھنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ، — تەڭرى سېنى يەر يۈزىدىكى كىشىلەرگە ئاتا قىلدى، يەر يۈزىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى سېنىڭ قۇ-

لۇڭ، — دەپتۇ. ئىبلىسنىڭ بۇ سۆزلىرى زوھاكنىڭ كۆڭلىگە بەكمۇ يېقىپتۇ. ئۇ ئىبلىسنىڭ خۇشامەت سۆزلىرىگە ئىشىنىپ: — سىزگە رەھمەت، قانداق ئىشىڭىز بولسا دەۋىرىڭ، ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈمەڭ، — دەپتۇ.

— سەن تەڭرىنىڭ ھەقىقىي ئەلچىسى، پۈتۈن دۇنيا سېنىڭكى، يەر يۈزىدىكى بارلىق كىشىلەر، ھۆر — پەرىلەر، جىن — ئالۋاستىلارغىچە ھەممىسى سېنىڭ قۇلۇڭ، ھەممىسى سېنىڭ ئەمرىڭدە، دۇنيادىكى مال چارۋىلار، ئۇچار قۇشلارنىڭ ھەممىسى ساڭا تەۋە، ئۇلارنى خالىغانچە سۈيۈپ ئۆلتۈرسەن. بىراق، نېمە ئۈچۈن سەن ھازىرغىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرمايسەن؟ — دەپتۇ ئىبلىس.

— چۈنكى، جەمىئەت ئالىيلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ زوھاك.

— بۇ دۇرۇس ئەمەس، خالايققا مەلۇمكى، جەمىئەتنىڭ سەلتەنتى سېنىڭ قۇلۇڭ بىلەن تەكلىنگەن، — دەپتۇ ئىبلىس زوھاكنىڭ قۇلقىغا پىچىرلاپ.

— مەن خىزمىتىڭدە بولىمەن، سېنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ ئۇلۇغ شاھى بولۇشۇڭغا ياردەم قىلىمەن. لېكىن، سەن چوقۇم تەڭرى نامىدا قەسەم ئىچىپ، ۋەدەڭگە ئەمەل قىلىشىڭ كېرەك.

ئىبلىسنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، زوھاكنىڭ بەدىنىگە تىترەك ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆزىنى بېسىپ، ئىنچىكە ئويلىغانسېرى، ئۇنىڭ سۆزىنى «يوللۇق» دەپ ھېس قىپتۇ. «شۇنداق ئەمەسمۇ، جەمىئەتنىڭ ئابروي ۋە سەلتەنتىنى مەن ياراتقان. مەن بىر مۇشت بىلەن شىرنى ئۆلتۈرەلەيمەن، قوتازنى بىر تېپىپ يوقىتالايمەن، ئۇ قېرىنىڭ ھۈنرى قانچىلىك.» زوھاك ئويلىغانسېرى جەمىئەتكە بولغان ئۆچمەنلىكى ئېشىپ، ئىبلىسنىڭ سۆزىگە بولغان ئىشەنچى كۈچىيىپتۇ.

— توغرا، مۇشۇنداق قىلىشىم كېرەك. ئەمدى جىم تۇرماي.

مەن.

— توغرا، سەن بىر باتۇر، كەلگۈسى دۇنيانىڭ ئادىل ۋەكىلى، ئۇلۇغ پادىشاھى، — ئىبلىس شۇنداق دەپتۇ — دە، زوھاك بىلەن خوشلىشىپ، كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ئىككىنچى كۈنى كۈن سەل قىزارغاندا، زوھاك ئوردىنىڭ مەشىق مەيدانىغا كېلىپ يان ئىشىك تۈۋىگە يوشۇرۇنۇپتۇ. جەمەت شەھەر كۈنى تاڭ يورۇش بىلەن تەڭ پاسىبانلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، مەشىق مەيدانىدا قىلىچۈزلىقنى مەشىق قىلىدىكەن، بەزى چاغلاردا زوھاكقىمۇ قىلىچۈزلىقنى ئۆگىتىپ قويىدىكەن، تاكى پاسىبانلار ئۇنى ناشتە سۈيلىگۈچە مەشىق قىلىدىكەن. بۇ كۈنى ئۇ يەنە ئادەتتىكىدەك مەيداننىڭ يان ئىشىكىدىن كىرىپتۇ. بۇ چاغدا ماھارىتى ئۈستۈن، كۈچ — قۇدرىتى تەڭداشسىز زوھاك چاققانلىق بىلەن جەمەتنىڭ شەمشىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا شەمشەر ئۇرۇپتۇ. ئاندىن بۇرۇلۇپ پاسىبانلارغىمۇ شەمشەر ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن يىغلاپ تۇرۇپ: «تېز كېلىڭلار! پاسىبان شاھىنشاھنى ئۆلتۈردى، تېز بولۇڭلار!» دەپ ۋارقىراپتۇ. زوھاك مەيدىسىگە مۇشتلاپ، ئۈن سېلىپ يىغلاپ، ئۈچ كۈنگىچە تاماق يېمەپتۇ. يەتتە ھازىدىن كېيىن زوھاك ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي، شاھىنشاھ جەمەتىنىڭ تەختىگە چىقىپ پادىشاھ بوپتۇ.

زوھاك تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەيش — ئىشرەتكە بېرىدۇ. لىپىتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ ئۆزىگە سالاپەتلىك، سۆزمەن، ماھارەتلىك ئۈستۈن بولغان خاس ئاشپەزدىن بىرنى قوبۇل قىپتۇ، بۇ دەل ئىبلىس ئىكەن. ئىبلىس ئوردا ئاشپىزى بولۇش بىلەن بىللە، ئوردىدىكى خەزىنە — ساڭلارنىڭ ئاچقۇچىسىمۇ ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ خۇشاللىقتىن بېشى ئاسمانغا تاقاشقاندەك. ئىبلىسنىڭ بىرىنچى قەدەمدىكى پىلانى ئەمەلگە ئېشىپتۇ. ئەمدىكى ھىيلىسى ئىنسانلارنى يوقىتىش ئىكەن. ئىبلىس پادىشاھنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان كۈچ — قۇدرىتىنى ساقلاش ئۈچۈن،

گۆشلۈك، مايلىق تااملارنى كۆپرەك، كۆكتاتلارنى ئازراق پەي-
يىش كېرەكلىكىنى سۆزلەپ تۇرىدىكەن. پادىشاھ بۇنىڭدىن خۇ-
شال بولۇپ، دائىم ۋەزىرلىرىنىڭ ئالدىدا ئاشپەزنى ماختاپ تۇردى-
دىكەن.

بىر كۈنى ئاشپەز ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن:

— ئەتە ئۆزلىرىگە ئوخشىغان تاماقتىن بىرنى ئېتەي، —
دەپتۇ. ئىككىنچى كۈنى پادىشاھ ئەمدىلا ئورنىدىن تۇرغاندا،
دۈملەنگەن ئېيىق گۆشى تامىقىنى قاچىغا سېلىپ، پادىشاھنىڭ
ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. دەرۋەقە، گۆشلۈك تااملارغا ئامراق بولغان
پادىشاھنىڭ قىسقا مۆھلەت ئىچىدە كۈچ - قۇدرىتى ئېشىپ،
روھى ئۇرغۇپتۇ. ئۇ ئاشپەزگە تېخىمۇ باشقىچە قارايدىغان بوپتۇ.
ئۈچىنچى كۈنى ئاشپەز يەنە پادىشاھقا بىر تاغ قۇشقىچىنىڭ گۆشى-
نى مايدا قورۇپ بېرىپتۇ. كىم بىلسۇن، پادىشاھ ئۇنى يېگەندىن
كېيىن، بېشى قېيىپ، كۆزلىرى قاراغۇلىشىپ، پۇت - قوللى-
رى كۆپۈپ يوغىناپتۇ. تۆتىنچى كۈنى يەنە يېڭى داستىخانغا دورا
— دەرەك سېلىنغان پاقلان گۆشى كاۋىپى، پىشۇرۇلغان كالا
گۆشى، مايدا قورۇلغان غاز گۆشى قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل
غىزا كەلتۈرۈلۈپتۇ. پادىشاھ بۇ مەزىلىك غىزالار بىلەن مەست
بوپتۇ، ئاشپەزنىڭ مۇرىسىگە قېقىپ تۇرۇپ:

— سەن تاڭامنى قالتىس مەزىلىك ئېتىدىكەنسەن، بۇنىڭ-
دىن كېيىن سېنىڭ قانداق ئالاھىدە تەلەپلىرىڭ بولسا، مەسى-
لەن، ئىش ھەققىڭ ئاز بولسا، ئولتۇراق يەرلىرىڭ ياخشى بول-
مىسا، ماڭا دەۋەرگىن، — دەپتۇ. ئىبلىس قولىنى كۆكرىكىگە
قويۇپ سالام بېرىپ:

— پادىشاھ تەڭرىنىڭ ئەلچىسى، ئىنسانىيەتنىڭ ئۈمىدى.
جانابلىرىنىڭ كۈللى ئىشلىرى كۆڭۈلدىكىدەك، مۇبارەك تەنلىرىد-
ىنىڭ سالامەت بولۇشىنى تەلەيمەن. پېقىر مەڭگۈ پادىشاھنىڭ خىز-
مىتىدە بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. بۇ مېنىڭ ئۆمۈرلۈك شەرىپىم.
مېنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇيۇم — مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە

جانابلىرىنىڭ مۇرىلىرىگە بىر بۆسە قىلىش، — دەپتۇ. — بولىدۇ، بولىدۇ، — دەپتۇ زوھاك. ئۇ ئىبلنى كۆڭلىدىكى كىشى دەپ بىلگەچكە، ئويلانماستىنلا تەلىپىنى قوبۇل قىپتۇ، ئۇنىڭ مۇددىئاسىدىن قىلچىمۇ گۇمانلانماپتۇ، — كېلىپ ئىككى مۈرەمگە بۆسە قىلغىن. شۇنىڭ بىلەن سېنىڭ نامىڭمۇ شەرەپ تاپسۇن. ئىبلنى ئالدىغا بېرىپ، پادىشاھنىڭ ئىككى مۇرىسىگە مېھرىبانلىق بىلەن سۆيۈپتۇ — دە، كەينىدىن بىر سىلكىنىپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ. كۆز يۇمۇپ — ئاچقۇچە زوھاك. نىڭ ئىككى مۇرىسىدىن ئىككى زەھەرلىك قارا يىلان ئۆسۈپ چىقىپتۇ، زوھاك ئېچىنىشلىق ھالدا ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، تېۋىپ تەكلىپ قىلىپ، ئېسىل دورىلارنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، قارا يىلاننى يوقىتالماپتۇ؛ ھەتتا باغدات، پارىسلارنىڭ مەشھۇر تېۋىپلىرىمۇ كارغا كەلمەپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇ قارا يىلاننى كېسىپ تاشلىشى بىلەن تەڭ ھايال ئۆتمەي، يىلانلار يەنە ئەسلىگە كەپتۇ. ھەرقانچە كېسىپ تاشلىسىمۇ بولماپتۇ. پادىشاھ ئۈمىدىسىزلىنىپ تۇرغاندا، ئىبلنى يەنە تېۋىپ سىياقىغا كىرىپ ئوردىغا كەپتۇ. ئۇ:

— جانابىي ئالىيلىرى، بۇ ئىككى يىلاننى تەڭرى مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرغان، ھەرگىز كېسىپ تاشلاشقا بولمايدۇ. بىلىش كېرەككى، دىنىي ئەھكام بويىچە قانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ، جانغا زامىن بولغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ئەزەلدىن ياخشى بولمىغان. بىزدە «بىر جانغا ھاياتلىق بەرسەڭ، ئۆمرۈڭ ئون يىل ئۇزىرىدۇ» دېگەن ماقال بار. بۇ ئىككى يىلانمۇ ئىككى جان ئەمەسمۇ؟ بۇ كېسەلنى ساقايتىش ئۈچۈن، ھەر كۈنى ئون يەتتە ياشتىن كىچىك بولغان نارەسىدىلەرنىڭ مېڭىسىنى يىلانغا بېرىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا قارا يىلانلارنى يوقىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇنى قوبۇل قىپتۇ. پادىشاھ زوھاك خۇراساننىڭ تەختىدە زورلۇق — زومبۇلۇق

بىلەن بىر مىڭ بەش يۈز يىل ئولتۇرۇپتۇ. پۈتۈن دۇنيا قالايمى-
قانلىشىپ كېتىپتۇ. قاباھەت ئەدلى - ئىنسانىيەتنىڭ ئۈستىدە تۇ-
رۇپتۇ، مۇشۇنداق زۇلمەتلىك يىللاردا ھەر كۈنى ئىككى ياشنى
قەتل قىلىپ، ئۇلارنىڭ مېڭىسى بىلەن يىلانلارنى باقىدىكەن.
كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان بۇ سىرلىق خەۋەر ئوردىدىن پۈتۈن
ئەلگە تارقىلىپ، زور مالىمانچىلىقنى پەيدا قىپتۇ. مۇشۇ دەۋرلەر-
دە خۇراساندا ئەقىللىق ئىككى ياش بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ھەر
ئىككىسى تاجىك بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى جېلىل، يەنە بىرىنىڭ
ئىسمى ئىسكەندەر ئىكەن. بىر كۈنى ئۇلار ئۇچراشقاندا جېلىل
يىغلاپ تۇرۇپ:

— بۇرادەر، بىز مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ
پادىشاھ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، قارا يىلانغا يەم بولۇشىغا قاراپ
تۇرالمىمىز. بىز چارە ئويلاپ، خەلقنى قۇتقۇزۇشىمىز
كېرەك. — دەپتۇ.

— يىغلىما، بۇرادەر، — دەپتۇ ئىسكەندەر، — كۆز يېشى
ئادەمنى قۇتۇلدۇرالمىدۇ، ھازىر ئەڭ مۇھىمى، بىر ئامال قى-
لىپ ئاشپەز بولۇپ، ئوردىغا سۇقۇنۇپ كىرىپ، بەختسىز ياشلار-
نى قۇتقۇزۇپ قېلىش، بەختسىز ئۆلۈمنى ئىمكان بار ئازايتىش
كېرەك.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەر كۈنى ئاشپەزلىك ھۈنرىنى ئۆگە-
نىپ، ئاخىر ئوردا ئاشپەزلىكىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. كېيىن
ئۇلار پادىشاھقا مەزىزلىك تائام ئېتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ،
ھەر كۈنى بىر قۇشنىڭ مېڭىسى بىلەن بىر ياشنىڭ مېڭىسىنى
ئارىلاشتۇرۇپ بېرىپ، بىر ياشنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قاپتۇ.
ئۇلار ھەر كۈنى بىردىن ياشنى قۇتقۇزغاندىن كېيىن، ئۇلارغا
يېتەرلىك ئوزۇق بېرىپ، كېچىلىرى شەرقتىكى تاغلىققا قاچۇردى-
دىكەن، بىر قانچە يىللار ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە ئون مىڭدىن
ئارتۇق ياشنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپتۇ. بۇ ياشلار خۇراساندىن
چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇدۇل شەرققە مېڭىپ، پامىر ئې-

گىزلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. رىۋايەت قىلىندى.
 شېخ، ئۇلار «تاغ تاجىكلىرى» نىڭ ئەجدادى ئىكەن.
 زوھاكىنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان زۇلمىغا كىشىلەر
 غەزەپلەنسە، گەپ قىلىشقا پېتىنالمىپتۇ. چۈنكى، تەڭرى بى-
 كىتكەن ئەجەل كۈنى تېخى توشمىغانىكەن. ئۇ ئۆزىمۇ كۆڭلى
 پەرىشان، بىئارام بولۇپ، دائىم چۈشىدە قانغا مەلەنگەن ياشلارنى
 كۆرۈپ، چۆچۈپ ئويغىنىدىكەن. ئۇ بۇ ھالدىن ۋارقىراپ -
 جارقىراپ پۈتۈن بەدىنىنى تەر باسىدىكەن، كۈنلەر شۇنداق ئۆتۈپ-
 تۇ، پادىشاھ زوھاكىنىڭ ۋەھشىيلىكى ئېشىپ، تېخىمۇ ئەسەبىي-
 لىشىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ ئوردا ئىشىكىدە ۋەزىر ئەزەم
 يۈسۈپكە ئۇچراپتۇ. پادىشاھ ئاچچىقى كېلىپ ئۇنىڭغا:
 — ھەي، توختاپتۇر! سەن نېمە ئۈچۈن بۇ كۈنلەردە ئوردىغا
 كېلىپ، چۈشۈمگە تەبىر بەرمەيسەن؟ نېمە ئۈچۈن ھەمىشە ئۆ-
 زۇڭنى چەتكە ئېلىپ يۈرسەن؟ — دەپتۇ.
 — شاھىم، راستىنى دېگەندە، ئۆزلىرى كۆرگەن چۈشلەرنى
 باشقىلارنىڭ چۈشەندۈرۈپ بېرىشى تەس، پارسىنىڭ مۇنەججىملى-
 رىنى دېمەيلا قويماي، بۇ بىزدەك ۋەزىرلەرگىمۇ ناھايىتى ئايان.
 لېكىن، بۇنى ئېيتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، «چۈشۈمدە قاپقا-
 راڭغۇ كېچىدە شەرق ئۇپۇقتىن كۆز قاماشتۇرغۇچى ئالتۇندەك
 شەپەق كۆتۈرۈلۈپ ئەتراپنى يورۇتتى ۋە ئاستا - ئاستا ئاسمانغا
 كۆتۈرۈلدى» دېدىلە، يۇلتۇزلار ئىسپاتلايدۇكى، دۆلىتىمىزنىڭ
 شەرقىدە فېردۇن ئىسىملىك بىر يېڭى پادىشاھ چىقىپتۇ. ئۇ
 تەڭداشسىز لەشكەر باشلاپ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇ-
 رۇپ تاشلاپ، پادىشاھلىق ئورۇنلىرىغا چىقىدىكەن. بۇ تەڭرىنىڭ
 ئىرادىسى. قاباھەتنىڭ ئۇرۇقىنى ئۆزلىرى چاچتىلا، ئەمدى بۇنى
 ھېچقانداق ئادەم ئۆزگەرتەلمەيدۇ. . . — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
 پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ، شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ، يۈسۈپنىڭ
 كاللىسىنى كېسەي دېگەندە، يۈسۈپ ئەھۋالنىڭ يامانلىقىنى بى-
 لىپ بەدەر قېچىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى «ۋايجان» دېمەي قاچسا،

بىرى كەينىدىن چىشىنى چىشلەپ قوغلاپتۇ. يۈسۈپ پۇتلىشىپ
يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. پادىشاھ شەمشىرىنى كۆتۈرۈپ كاللىسىنى
كېسەي دېگەندە، تېرەكتەك قەددى - قامەتلىك بىر كىشى ئوڭ
قولى بىلەن پادىشاھنىڭ قولىنى قايرىپ، شەمشىرىنى تارتىپ-
ۋاپتۇ.

— سەن ئۆزۈڭ كىمسەن؟ پادىشاھقا مۇشۇنداق ھۆرمەتسىز-
لىك قىلىشقا قانداق پېتىنىڭ؟ — دەپ دوق قىپتۇ پادىشاھ.
— مېنىڭ ئىسمىم كاۋى، سېنىڭ پۇقرايىڭ. ساڭا شەمشەر
سوقۇپ بەرگەن تۆمۈرچىمەن، — دەپتۇ كاۋى چىشلىرىنى چىش-
لەپ، مۇشتلىرىنى كۆتۈرۈپ، — مەن پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا
ئۈستۈڭدىن شىكايەت قىلىمەن. ساڭا مەلۇمكى، مېنىڭ ئون
يەتتە ئوغلۇمدىن ئون ئالتىسىنى سەن يەپ تۈگەتتىڭ، ھازىر
بىرلا قالدى، ئۇ مېنىڭ ھاياتىم، ئۇنى ماڭا تېز قايتۇرۇپ بەر،
بۇ يىللاردا سەن مېنىڭ ئوغللىرىمنى بىر - بىرلەپ قارا يىلانغا
يەم بولۇشقا مەجبۇرلىدىڭ، تەڭرى بۇ ئىشىڭنى كەچۈرمەيدۇ.
«ئۇرۇق يەرگە چۈشسە ئۈنىدۇ، قىساس چوڭقۇرلاشقانسېرى
قەلبتە يىلتىز تارتىدۇ.» كاۋى خۇددى مەست بولغانغا ئوخشاش
نەرە تارتىپ، بازاردىكى بىر دۆڭگە چىقىپتۇ. بازاردا ھېسابسىز
كىشى ئۇنى قورشىۋاپتۇ. كەينىدىن ئۇ بېلىدىكى پەشتامنى ئۇ-
زۇن نەيزىنىڭ ئۇچىغا باغلاپتۇ - دە، ئېگىز كۆتۈرۈپ قەددىنى
كېرىپ، بازارنى ئايلىنىپ، يۇقىرى ئاۋازدا:

— ھەي نادان كىشىلەر، سىلەر ھەممىڭلار ياراتقۇچى خۇداغا
مەدھىيە ئوقۇڭلار. چۈنكى ئۇ بىزنى زوھاكىنىڭ ئالۋاستى ئۇۋىد-
سىدىن قۇتقۇزۇپ چىقارماقچى. ھازىر بىز فېردۇن تەرەپكە ئۇ-
تۇپ كېتەيلى. ئاللا بىزنى ساقلايدۇ. فېردۇننىڭ شاھلىق شەپقى-
تى ئاستىدا دۆلەت ئەمەن تېپىپ، خەلق خاتىرجەم بولىدۇ، -
دەپتۇ.

بۇ چاغدا كىشىلەر توپى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ، كاۋىنىڭ
پەشتامىسىدىن ياسالغان بايراقنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، فېردۇن-
ۋىد.

نىڭ مەخپىي تۇرىدىغان يېرىگە كەپتۇ. كەينىدىنلا فېردۇن سا-
ۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنى كىيىپ، تۇلپار ئېتىغا مىنىپ، ئۆزى
قوشۇن باشلاپ زوھاكنىڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىپتۇ. تۈمەنلىگەن
ئەسكەر قامچىلىرىنى ئوينىتىپ، كالتەك - توقماقلىرىنى كۆتۈ-
رۈپ ئوردىغا بېسىپ كىرىپتۇ. فېردۇن پادىشاھلىق تاجىنى كى-
يىپ تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. تەختتە ئولتۇرغان فېردۇن جاھاننەما
ئەينىكىنى ئېلىپ قارىغانىكەن، زوھاكنىڭ خۇددىنى يوقاتقان ھالدا
ساۋۇت - دۇبۇلغىلار بىلەن ئوردىنىڭ ئۆگزىسىدىن پەسكە سەك-
رىگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. فېردۇن قۇيۇندەك بىر سەكرەپلا زوھاك-
نىڭ ئالدىغا چۈشۈپ، كالتەكنى كۆتۈرۈپ زوھاكنىڭ كاللىسىغا
قاراپ ئېتىپتۇ، بۇ چاغدا زوھاكنىڭ ۋەزىرى يۈسۈپ فېردۇننى
توسۇپ:

— ئۇنىڭ ئەجىلى تېخى توشمىدى، سەۋر قىلىڭ. تۈنۈگۈن
كەچ مەن يۇلتۇزغا قارىغانىدىم. پال نەتىجىسىدە، يىلان پادىشاھ-
نىڭ ئەجەل كۈنى توشۇشقا تېخى ئۈچ كۈن بارلىقى، بەلكى ئۇ
بىر چوڭقۇر جىلغىدىكى غاردا ئۆلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى، -
دەپتۇ.

فېردۇن يۈسۈپنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپتۇ. كاۋى فېردۇن
ئاللىبۇرۇن تەييارلاپ قويغان ئارغامچىنى ئېلىپ، زوھاكنى مەھ-
كەم باغلاپتۇ - دە، مۇرىسىگە ئېلىپ، ئاپراسىياپ تېغىغا ئېلىپ
چىقىپ، بىر تېگى يوق قاراڭغۇ ھاڭ ئىچىگە بەنت قىپتۇ، يەر
ئۇنىڭ قان - گۆشلىرىنى شوراپ تۈگىتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ
خۇراسان خەلقى فېردۇننىڭ شاھلىق شەپقىتى ئاستىدا تىنچ،
خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

(«قەشقەر خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى.)

تۇمارس

كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربى كاۋكاز تاغ تىزمىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كۈنچىقىش تەرىپى قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان بىپا-يان تۈزلەڭلىك بولۇپ، بۇ يەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ماسسا-گىتلارغا تەۋە ئىكەن. . . ئىران پادىشاھى كىرۇس (Cyrus) ئۇلارنى بېسىۋالماقچى بولۇپ، سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ.

بۇ چاغدا، ماسساگىتلارنىڭ ھۆكۈمدارى قازا قىلىپ كەت-كەچكە، ئۇنىڭ خوتۇنى تۇمارس (Tomyris) ئورنىغا چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانىكەن. كىرۇس تۇمارسنى ھىيلە بىلەن ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۇمارسقا ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇمارسنى ئۆزىگە خوتۇن بولۇشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئەمما تۇمارس ئۆزىنى ئادەتتىكى شەخس ئەمەس، بەلكى ماسسا-گىتلارنىڭ خاقانى دەپ بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كىرۇس تەرەپتىن كەلگەن ھەر قانداق ئادەم بىلەن كۆرۈشۈشكە رۇخسەت قىلماپتۇ. كىرۇس ھىيلە - نەيرەڭنىڭ ئىشقا ئاشمىغانلىقىنى كۆرۈپ، زور قوشۇن بىلەن ئاركىس^① دەرياسى تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، ماسسا-گىتلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلماقچى بوپتۇ. ئۇ دەريانىڭ بويىغا كۆپ-لىگەن كېمىلەرنى توپلاپتۇ ھەم دەرياغا كۆۋرۈك سېلىپ، قوشۇن-لارنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىنىپتۇ.

ئەمما، كىرۇس مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلىۋاتقان بىر پەيتتە-دە، تۇمارس ئەلچىلەر ئارقىلىق مۇنداق خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ:

① ئاركىس دەرياسى - ئامۇ دەرياسى.

«ئەي مىدىيەلىكلەر ①نىڭ پادىشاھى، سەن ئويلاۋاتقان بۇ ئىشلارغا ئالدىرىمىساڭ بولاتتى، چۈنكى سەن بۇ ئىشلاردىن ياخشى ئاقىۋەت-كە قالمايدىغانلىقىڭنى بىلەلمەيۋاتىسەن. تىنچ ۋە ئاسايىشلىق بىلەن ئۆز دۆلىتىڭگە ھۆكۈمرانلىق قىلغىن، بىز ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئىشىنى ئۆزىمىزگە قوي. بىراق، مەن بىلىمەنكى، سەن بۇ سەممىي نەسىھەتتىن ئاڭلاشنى خالىماي-سەن. چۈنكى سەن خاتىرجەملىكنى ئەسلا ياقتمۇرمىسەن. ئۇنداق-تا، سەن ماسساگىتلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى ئويلايدىكەنەن، كۆۋ-رۈك سالىمەن دەپ ئوشۇقچە ئىش قىلمىغىن. بىزگە ئىلتىماس قىلساڭ، ئاركىس دەرياسىدىن ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىققا قايتىپ تۇرىمىز. قوشۇنلىرىڭنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ، ئېلىمىزگە كەلگىن. ئەگەر سەن تۇرغان قىرغاققا ئۆتۈپ ئۇرۇش قىلىشنى خالىساڭ، سەنمۇ ئوخشاشلا ئارقىڭغا يېنىپ تۇرغىن.» كىرۇس بۇ تەكلىپلەرنى ئاڭلاپ پارس سەركەردىلىرىنى يىغىپ، ئەھۋال-دىن خەۋەردار قىپتۇ. ھەممەيلەن تۇمارسىنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ، پارس زېمىنىدا ئۇرۇش قىلىشنى ئېيتىپتۇ. پەقەت، كېڭەشكە قاتناشقان لۇدىيە (Lydians) لىك كىرۇئېسۇس (Croesus) بۇ پە-كىرگە قوشۇلماي، باشقىچە پىكىر بېرىپ، تۇمارسىنىڭ يېرىدە ئۇرۇشۇش كېرەكلىكىنى ئېيتىپتۇ.

كىرۇس قارىمۇ قارشى ئىككى تەكلىپنى ئاڭلىغاندىن كې-يىن، كىرۇئېسۇسنىڭ تەكلىپى بويىچە ئىش قىلىشنى پىلانلاپ، تۇمارسىقا ئۇلارنىڭ چېكىنىپ تۇرۇشىنى، شۇلارنىڭ يېرىدە ئۇ-رۇشىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. تۇمارس ئىلگىرىكى ۋەدە بويىچە چېكىنىپتۇ.

كىرۇس قوشۇنلىرىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ، بىر قانچە كۈن يول يۈرۈپتۇ. كېيىن كىرۇئېسۇسنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىش قىپتۇ. قوشۇنلاردىكى ئىنتايىن يامان بىر بۆلەك كىشىلەر-نى بارگاھتا قالدۇرۇپ، خىللانغان بىر بۆلۈك قوشۇننى دەريا

① مىدىيە - بۇ يەردە ئىران كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بويىغا قايتۇرۇپتۇ. ئەمما، ئۇزۇن ئۆتمەي، ماسساگىتلارنىڭ پۈتۈن قوشۇنىنىڭ ئۈچتىن بىرى دېگۈدەك كىرۇس قالدۇرۇپ كەتكەن ھېلىقى بىر قىسىم ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قارشىلىق قىلغۇچىلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ. بۇلار ھالاك بولۇشتىن ئىلگىرى زىياپەت قىلىشىۋاتقانكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار نازۇ نېمەت ۋە شارابىلارغا داخىل بولۇپ، مەست بولۇپ، ئۇخلاپ قاپتۇ. كىرۇس قوشۇنلىرى دەرھال بۇ يەرگە كېلىپ ماسساگىتلار قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر قىسمىنى ئەسەر قىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ماسساگىتلارنىڭ قوماندانى تۇمارىسنىڭ ئوغلىمۇ بار ئىكەن.

تۇمارىس بۇ ۋەقەلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال بىر ئەلچى ئەۋەتىپ، كىرۇسقا مۇنۇلارنى يەتكۈزۈپتۇ: «ئەي، قانخور كىرۇس! قىلغان ھەرىكىتىڭدىن پەخىرلەنمىگىن، ئۈزۈمدىن يا-سالغان بۇنداق نەرسە، سىلەرنىڭ ئىچكىندىن كېيىن ھالاك قىلىدىغان ھىيلەڭلاردىن ئىبارەت. بۇ ھاراق قورسىقىڭلارغا كىرگەندە بىمەنە، ئىپلاس گەپلىرىڭلار چىقىدۇ. دېمەك، سىلەرنىڭ دەل مۇشۇنداق زەھەرلىك نەرسەڭلار ئوغلۇمنى نابۇت قىلدى، چۈنكى ئۇنى جەڭدە يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ ئۇرۇشۇپ يەڭمىدىڭلار؟ مۇشۇنداق ئىكەن، ساڭا نىسبەتەن قانداقمۇ شەرەپلىك ئىش بولسۇن. شۇڭا مېنىڭ سەممىي مۇراجىئىتىمنى ئاڭلىساڭ ھەمدە ساڭا ئېيتقان ياخشى گەپلىرىمگە ئىشەنسەڭ، ئوغلۇمنى ماڭا قايتۇرۇپ بېرىپ، جازالاشنى كۈتمەيلا تۇپرىقىمىزدىن چىقىپ كەتكىن. سەن ماسساگىتلار قوشۇنىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ھالاك قىلغان بولساڭمۇ، بۇ ھېچقانچە گەپ ئەمەس. ئەگەر سۆزۈمگە كىرمىسەڭ، ماسساگىتلار تەڭرىسى قۇياشقا تايىنىپ، قەسەمىيات قىلىمەنكى، سېنىڭ قانچىلىك ئاچ كۆز، قانخور بولۇشۇڭدىن قەتئىينەزەر، مەنمۇ سېنى يەنىلا قان بىلەن سۇغۇرىمەن.»

كىرۇس تۇمارىسنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قىلچىمۇ پەرۋا قىلماپ-تۇ، تۇمارىسنىڭ ئوغلى سپارگاپىس (Spargapises) ھوشىغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىبلىسلار چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى

بىلىپ، كىرۈستىن ئۆزىنى كىشەندىن ئازاد قىلىۋېتىشنى ئىلتىد-
جا قىپتۇ. تەلىپى قوبۇل كۆرۈلۈپ، كىشەنلەر ئېلىپ تاشلىنىپ-
تۇ. ئەمما، پۇت - قوللىرى بوشىغان ھامان، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈ-
ۋاپتۇ. تۇمارىس ئۆز پىكرىنىڭ قوبۇل كۆرۈلمىگەنلىكىنى ئۇققاد-
دىن كېيىن، پۈتۈن ئېلىدىكى قوشۇنلارنى سەپەرۋەر قىلىپ،
كىرۈس بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىپتۇ. بۇ ئۇرۇش ئىنتايىن
دەھشەتلىك بولپتۇ. ئەسلىدە، دەسلەپ ئۇرۇش باشلانغان چاغدا،
ئىككى تەرەپ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئۆزئارا ئوقىالىرىدىن
توختىماي ئوق ياغدۇرۇشقانىكەن، ئوقلىرى تېزلىكتە تۈگەپ،
گىرەلەشمە جەڭ باشلىنىپتۇ. نەيزە، قىلىچ قاتارلىق قوراللار
بىلەن ئۇر - چاپقا چۈشۈپتۇ. جەڭ ناھايىتى ئۇزۇن داۋاملاشقان
بولسىمۇ، ھېچقايسى تەرەپ چېكىنىشنى ئويلاپ قويماپتۇ. ئەڭ
ئاخىرى ماسساگىتلار غەلبە قىپتۇ. پارس قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ
قىسمى شۇ يەردە ئۆلۈپتۇ. شۇنداقلا كىرۈس يىگىرمە توققۇز يىل
ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىنكى بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈ-
لۈپتۇ. تۇمارىس بىر جامنى قان بىلەن تولدۇرۇپتۇ. ئاندىن،
ئۆلۈكلەر ئارىسىدىكى كىرۈسنىڭ جەستىنى ئىزدەپ تاپقۇزۇپ-
تۇ. جەستىنى تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ،
قانلىق جامغا ساپتۇ ھەمدە ئاياغ ئاستى قىلىنغان جەستەكە قاراپ:
«مەن تېخىچە ھايات، شۇنداقلا ئۇرۇشتا سېنى يېڭىپ چىقتىم.
بىراق مەككەرلىق بىلەن ئوغلۇمنى ھالاك قىلىپ، ئۇرۇشتا يېڭى-
لىپ قالغىنىڭ مېنى ئىنتايىن بىئارام قىلدى. ئەمدى مەن
ئاۋۋالقىدەكلا سېنى ھايات دەپ ئويلاپ، سۆزلىرىڭدىن قورقماي،
كاللاڭنى قان بىلەن سۇغۇرۇپ، ھۇزۇرلانماقچىمەن.»

[ھىرودوت: «تارىخ»، بېيجىڭ سودا نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇ-
چە نەشرى، 1 - توم، 102 -، 103 -، 104 -، 105 -، 106 -،
107 - بەتلەر. (قىسقارتىپ ئېلىندى)]

شېراق

قەدىمكى زاماندا سىر دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغان ساك قەبىلى-
لىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈلپەتلەر چۈشۈپتۇ. ئىران پادىشاھى
دارا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇنبەت يەرلەرنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن،
ساك - ساناقسىز ئەسكەرلىرى بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپتۇ.
ساك ئاقساقاللىرىدىن سەكسەن، ئۇمارى، ئومارس قاتارلىقلار
بىر چېدىرغا يىغىلىپ دۈشمەننى قانداق قىلىپ يوقىتىش توغرى-
سىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈشكە كىرىشىپتۇ. شۇنىڭدا ئەتراپتا بىر ئادەم
تۇرۇپ رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە كىرىپتۇ. ئۇ شېراق ناملىق
ئاددىي بىر ئاتاقار ئىكەن. شېراق نېمە مەقسەتتە بۇ يەرگە
كەلگەننى كېڭەشچىلەرگە ئېيتىپ، ئۇلارنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ-
تۇ. ئۇ شۇنداق دەپتۇ: «شەرتىزىز ھالدا مېنىڭ بالا - چاقىلى-
رىمنى ۋە نەۋرىلىرىمنى بېقىش ۋە كىيىندۈرۈشنى ئۈستۈڭلارغا
ئالساڭلار، مەن ئۆز جېنىمدىن كېچىپ، ھىيلە بىلەن ئىرانلىقلار-
نىڭ لەشكىرىنى قىرىپ تاشلايمەن.»

ئاقساقاللار ئۇنىڭ ئىستىكىنى قوبۇل قىلىپ، قەسەمىياد
قىپتۇ. شېراق بىردىنلا يېنىدىن ئۆتكۈر پىچىقنى چىقىرىپ،
قۇلاق ۋە بۇرنىنى شارىلا كېسىپتۇ، ئەزاىى بەدىنىنى قىيما -
چىيما قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ گويا ئۆز ئېلىگە خىيانەت قىلغان
كىشى قىياپىتىدە دۈشمەن تەرەپكە قاراپ يول ساپتۇ.

شېراق دارا قېشىغا بېرىپ ئۆز قەبىلىداشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىپتۇ. ئۇ داراغا شۇ تەقلىدە سۆز قىپتۇ: «ئى! شاھلار شاھى، مەن سىزگە بولغان خەيرخاھلىقىم ۋە دوستلۇقىم ئۈچۈن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىم. قەبىلىداشلىرىم ئارىسىدا دارا-ۋۇش ھەزرەتلىرىگە بويسۇنمايلى دېگەن سۆز چىقىشى بىلەنلا ئۇلار ماڭا چاپلىشىپ رەھىمسىز سۈرئەتتە قۇلاق - بۇرنۇمنى كەستى، دادىمغا يېتىپ، ئۆچ ئېلىشىمغا ياردەم بېرىڭ!»

دارا شىراقنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپتۇ. ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئېچىنىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شىراق پۇرسەتنى ئۆتكۈزمەي، دارانىڭ ساكلاردىن ئۆچ ئېلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلىپ، سۇنماس ئاتەش ۋە مۇقەددەس سۇ نامىدىن ئانت ئىچىپتۇ ۋە شۇنداق دەپتۇ: «مەن دۈشمەنلىرىمدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ياردەمىڭلارغا موھتاجىمەن. ئۇلارنىڭ قانلىرى كۆز ئالدىمدا دەريا - دەريا بولۇپ ئاقىمىغۇچە تىنچمايمەن. ساكلار بۈگۈن كېچىدىن باشلاپ چېدىرلىرىنى بۇزۇپ، بالا - چاقىلىرى بىلەن سىلەر قوغلاپ يېتەلمەيدىغان ئۇزاق جايغا كۆچۈپ كېتىشكە جەزم قىلغا. ئىدى. ئەگەر خالىسىڭىز مەن سىلەرنى كېسىپ چىقىدىغان يول بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئېلىپ چىقىمەن. شۇندا بەگۋاش ساك-لارنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرساق ئۇلار كېلىشى بىلەنلا تورغا چۈش-كەن بېلىقتەك بىرىنىمۇ قويماي تۇتۇۋالىمىز. كەمسە قۇلىڭىز پادىچىلىق قىلغىنىدا يىلقىلارنى بېقىپ يۈرۈپ، ھەممە ياقىنىڭ ئېگىز - پەسلىرىنى بىلىۋالغانىمەن. سىزنى خالىغان يېرىڭىزگە باشلاپ بېرىش بىمالال قولۇمدىن كېلىدۇ. بىراق، سىز يەتتە كۈنگە يېتىدىغان ئوزۇق - تۈلۈك ۋە سۇ تەييارلاپ قويۇشىڭىز شەرت.»

چوپاننىڭ بۇ سۆزلىرى ئاسانلا غەلبە قىلىشنى ئىزدىگەن دۈشمەننى غەيرەتكە كەلتۈرۈپتۇ. دارا بۇ چوپاننى ئۆز قوشۇنىغا يول باشلىغۇچى قىلىپ تەيىنلەپتۇ. قوشۇن يەتتە كۈنلۈك سۇ،

ئوزۇق - تۈلۈك ۋە يەم - خەشەك ئېلىپ ئاتلىنىپ يولغا چىقىپ-
تۇ.

بىرىنچى كۈنى يول يامان بولماپتۇ. تېز - تېز ئوتلاقلا
ئۇچراپ تۇرۇپتۇ. ئىككىنچى كۈنى تەبىئەت ئۆزگىرىپتۇ. قاغىد-
رىغان ئوتلار ئاندا - ساندا يولۇقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۈچىنچى
كۈنى دەشت - باياۋان باشلىنىپتۇ. ساكلار ھامىسى بولغان
قۇياش كېلىۋاتقان باسقۇنچىلار بېشىدىن ئوت ياغدۇرۇپ تۇرۇپ-
تۇ. لەشكەرلەرنىڭ لەۋلىرى تېز - تېز قۇرۇشقا باشلاپتۇ.
كۈندىن - كۈنگە ئەھۋال ئېغىرلىشىپتۇ. ئىران لەشكەر باشلىقى
رەئاسبەت تاقىتى تاق بولۇپ، ساكلار مەنزىلىگە قانچە قالغىنىنى
شىراقتىن دوق بىلەن سورايتۇ. ئۇ سوغۇققانلىق بىلەن مەنزىلىگە
يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، لەشكەر بېشىنى يۇمشىتىپ-
بولماپتۇ. رەئاسبەت ئالدىنقىغا ئىشىنىپ، غەزەپكە كەپتۇ:
«ۋەدەڭگە ۋاپا قىلىمىدىڭ! زاتى پەس بەچچە! بىزنى ئالدىدىڭ.
قېنى سەن ئېيتقان ساكلار؟! ھەممە ياق دەشت - سەھرا، بۇ
يەرلەردە ئات يۈرسە ئايغى، قۇش ئۇچسا قاننى كۆيدۈ. كۆرۈپ
تۇرۇپسەنكى، بىزدە نە سۇ، نە ئوزۇق - تۈلۈك، نە يەم - خەشەك
بار! بۇ مىستەك قىزىپ كەتكەن قۇملۇقتىن نە ئالدىڭغا، بىر
قەدەم بېسىپ بولىدۇ، نە ئارقاڭغا قايتىپ بولىدۇ! ئاخىر ئۇلۇغ
پادىشاھنى ئالداشقا، شۇنچە بېھىساب ئېگىلمەس قوشۇننى ھالا-
كەت گىردابىغا ئېلىپ كېلىشكە سېنى نېمە مەجبۇر قىلدى؟»
دەپ دېۋەيلەپتۇ.

شىراق لەشكەر بېشىنىڭ قان تولۇپ تۇرغان كۆزىگە مەغرۇ-
رانە تىكىلىپتۇ. ئۇ چاۋاك ئۇرۇپ، قاقاقلاپ قاتتىق كۈلۈپتۇ:
«مەن يەڭدىم، يالغۇز ئۆزۈم پۈتۈن قوشۇننى يەڭدىم، - دەپ
سۆيۈنۈپتۇ، - جانىجان قەبىلەم ساكلار ۋە ئانا تۇپرىقىم بېشىغا
كەلگەن بالانى دەپنە قىلىپ، باسقۇنچى ئىران لەشكىرىنى ھالا-

كەتكە ئېلىپ كەلدىم. تۆت تاماننىڭ ھەر قايسىسى يەتتە كۈنلۈك يول، ئىزدىگەن تەرىپىڭىزگە كېتىۋېرىڭ؟ بەربىر ھەممىڭلارنى ئاچلىق ۋە تەشۋالىق يىمىرىپ نابۇت قىلىدۇ. مېنىڭ قېنىم ھەم ئاشۇ يەرلەرگە تۆكۈلىدۇ.» بۇ ئاچچىق ھەقىقەتەن رەئاسىيەتنىڭ يۈرىكىگە نەيزىدەك قادىلىپتۇ. ئۇ ۋەھشىلىشىپ قىلىچ بىلەن شىراقنىڭ بېشىنى شارىلا ئۈزۈپ تاشلاپتۇ. ئەمما دارا لەشكەرلىرى ساكلارغا قارشى سەپىرىنى توختىتىپ، پاراكەندە بولۇپ كېتىپتۇ.

دېۋە يۈرەك چوپان شىراق قىسسىسى ئەنە شۇنداق ئىكەن.

ئا. راخماننىڭ «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

(بۇ قىسسە گرېك تارىخچىسى پولېننىنىڭ «ھەربىي ھىيلىلەر» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن.)

خاقان شۇ

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شۇ» ئىسمىلىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۈچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بارىكەن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان شۇ خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىممۇ بىلمەيدىكەن. خاقاننىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خەۋەر تىرجەم ئىكەن. خاقاننىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ ئوينايدىكەن. خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقاننىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملەرنى ئويغا سېلىپ.

لىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بوپتۇ. زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقاننىڭ تەييارلىقىسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بوپتۇ. ئۇلار ئالدىراش - تەنەش ئۇدۇل كەلگەن ئۇلارغا مەنەشپ خاقاننىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ، ئالدىراشچەلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىچاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنىمىغانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان. ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن، بالا - چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېپاپتۇ. بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۈك - تاقلارنى دۈمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ - ئېچىپ، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنلىكى بۇ ئىككى ئائىلە قېپقالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالدۇرمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە: «قال ئاچ - مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ. كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان، خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ، ئۇلار ئىككى

قەبىلىدۇر. نىسبىتى بىلەن بىرلىكتە «ئۇلار» دېيىلىدۇ.

زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاپلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلەرنى كۆرۈپ ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تۈرك مەنەند» (تۈرككە ئوخشايدۇ) دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۈگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

خاقان «شۇ» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. زۇلقەرنەين ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ. زۇلقەر-نەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەر-نەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ توقۇنۇش «ئالتۇن قان» دېگەن يەردە بولغانىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۈندە «ئالتۇن خان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۈلھى تۈزىدۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىدۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان شۇ قايتىپ كېلىدۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ، ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شۇ» شەھرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلىسىم قۇرغۇزىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە، لەيلەكلەر ئۇ تىلىسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. تىلىسىم بۈگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ.

(«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئېلىندى.)

بىر «ئىش» نىڭ نىسبەتلىك بولۇشى، ئىشنىڭ نىسبەتلىك بولۇشى، ئىشنىڭ نىسبەتلىك بولۇشى.

نېمەلىك - 1 قىلىپ - 5891 (ئىشنىڭ نىسبەتلىك بولۇشى) (نېمەلىك)

يەكەن مەلىكىسى

«زوبىدىتىل ئەخبار» دا مۇنداق دېيىلگەن: ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرى يەكەن تەۋەسىگە كىرگەندە، چارلىغۇچىلار يەكەن خانلىقىغا مەلۇم قىلىدۇ. خان سۈرۈشتۈرۈپ ئۇلارنىڭ قىلىچ بىلەن قوراللانغانلىقىنى، مىڭدىن - مىڭدىن بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئۇقىدۇ. خان ئۆزىنىڭ قىزىنى نەيزە بىلەن قوراللىنىدۇرۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە باش قىلىپ، ئىسكەندەر- نىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىرىدۇ.

ئىككى تەرەپ ئۇچرىشىپ، بىردىن پالۋان ئوتتۇرىغا چىقىپ بىر - بىرىنى ئۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. يەكەن مەلىكىسى شۇنداق دەيدۇ: «سەن شۇنچە يىراق يەردىن بىزگە باستۇرۇپ كەپسەن، شۇڭا ئاۋۋال سەن ئات! » ئىسكەندەر ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم نەيزە ئۇرۇپ تەڭگۈزەلمەپتۇ. نۆۋەت يەكەن مەلىكىسىگە كەلگەندە ئۇ بىر نەيزە بىلەن ئىسكەندەرنىڭ چېكىسىنى تېشىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىسكەندەر ئەسكەرلىرىنى مىڭدىن - مىڭدىن يوقىتىپتۇ. قان دەريا بولۇپ ئېقىپتۇ. ئىسكەندەر نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋېلىش جەريانىدا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئولجا ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغ دەستىلىرى، كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ تۈگىمىلىرى، زىننەت بۇيۇملىرى ئالتۇندىن قەللىنىغان بولۇپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۇلارنىڭ ھەممىسى قان

ئىچىدە قالغانىكەن. شۇڭا بۇ تارىختا «ئالتۇن قان دېڭىز» دەپ
ئاتىلىپ كەلگەنىكەن.

(يەكەن ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 1 - ساندىن
ئېلىندى.)

بۆگۈخان

1

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ۋىلايىتىدە ھەيۋەتلىك ئىكەن. كىچىك چوڭ تاغ بار ئىكەن. بىرىنىڭ ئىسمى بۇقرا تۇ - بۇزىلۇق، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئاشقۇنلۇق تەڭرىم ئىكەن. قارا قۇرۇم تېغى ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. ئۆگدىيخان بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئاشۇ تاغنىڭ نامى بىلەن ئاتاپتۇ. ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇت تاغ دېيىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلارنىڭ ئىچىدىكى بىر جايدىن ئون ئېقىن، يەنە بىر جايدىن توققۇز دەريا ئېقىنى ئاقىدىكەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ دەريا ساھىللىرىدا تاغلارنىڭ ئىچى ۋە تۈزلەڭلىكلىرىدە ماكان تۇتۇشقانىكەن. ئون دەريانى بويلاپ ئولتۇرغانلار ئون ئۇيغۇر، توققۇز دەريانى بويلاپ ئولتۇرغانلار توققۇز ئۇيغۇر دېيىلگەنىكەن. ئاشۇ ئون دەريا ئون ئارغۇن دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى رەت تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئىكەن: ئىسلىق ياكى ئىسقىل، ئوتۇتقار، بوقىس، ئۆز قۇندۇر، تۇلار، تاردار، ئادار، ئۇچتابىن، قاملانچۇ ۋە ئۆتكەندىن ئىبارەت. ئالدىنقى ئۈچ دەريا ساھىلىغا توققۇز قەبىلىلە جايلاشقان، كېيىنكى تۆت دەريا ساھىلىغا بەش قەبىلىلە جايلاشقان بولۇپ، توققۇزىنچى ئېقىن قاملانچۇ دەرياسىنىڭ ساھىلىدا ئولتۇراقلاشقانلار لۇنك دەپ ئاتىلىدىكەن؛ ئونىنچى ئېقىن ئۆتكەن دەرياسى بويلىرىدىكىسى بولسا قاماق ئاتىقۇز قەبىلىسى ئىكەن. دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئولتۇرغانلار بۇ قەبىلىلەردىن باشقا بىر دائىرىدە

يەنە ئون ئىككى قەبىلە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. يىللار، ئەسىرلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ. بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە بىرەر ئاقساقال بەلگىلەنمەپتۇ. ھەر دائىم قەبىلىلەر ئۇرۇش - تالاشلار قىلىپ قالسا، بەزىلەر ئۆز قەبىلىسىنىڭ سىرىنى دەپ قويۇشىدىكەن. كېيىنچە ھەر قايسى قەبىلىلەر ئورتاق مەنپەئەت ئۈچۈن قۇرۇلتاي چاقىرىپتۇ. قۇرۇلتايدا: «پەقەت ئومۇميۈز-لۈك بۇيرۇق چۈشۈرەلەيدىغان بىر خاقان بولغاندىلا بىز يولدىن چىقمايمىز» دەپ قارار قىلىشىپ، ھەممىسى ئەڭ ئاقىل بولغان ئابىلىك ئىسقىل قەبىلىسىدىن ماتقۇتاي دېگەن كىشىنى سايلاپ چىقىپ، ئۇنىڭغا ئەل ئېلتەبىر دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇلار ئۆز قۇندۇر قەبىلىسىدىن پەزىلەتلىك، ئەخلاىقلىق بىر كىشىنى سايلاپ چىقىپ، ئۇنى كۆل ئىرىكىن دەپ ئاتاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىككى كىشىگە پۈتۈن مىللەت ۋە قەبىلىنىڭ خاقانلىقىنى تاپشۇرۇپتۇ. بۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرى (ئوغلانلىرى) نەچچە يۈز يىللار ھۆكۈمرانلىق قىپ-تۇ. ①

2

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەۋلادىتىن ئەۋلادىچە ئاۋۇپ كەلگەن يېرىنى ئورخۇن بويلىرى دەپ ھېسابلايدىكەن. بۇ دەريانىڭ باشلى-نىش نۇقتىسىنى قاراقۇرۇم تاغلىرى دەيدىكەن. خاقان (ئۆگدېي-خان) بىر شەھەر بىنا قىلىپ، مۇشۇ تاغنىڭ نامىنى بۇ شەھەرگە ئىسىم قىلىپ قويغانىكەن. ئوتتۇز تارماق دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىدىكەن؛ ھەر بىر دەريا ساھىلىدا بىرخىل قەبىلە ماكانلاشقانىكەن؛ ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئادەملىرى كۆپەيگەنسېرى باشقا قەبىلىلەرنى دوراپ، كۆپچىلىكتىن بىر كىشىنى ئاقساقال قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇپتۇ. مۇشۇنداق داۋاملىشىپ، بەش يۈز

يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۆگۈخان دۇنياغا كەپتۇ. ھازىر ① بەزىلەر بۆگۈخاننى ئاپراسىياپ ئىدى، - دېيىشىدۇ. ئەينى چاغدا قاراقۇرۇمدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىدىكەن، بۇلار توغلا ۋە سېلىنكا دەريالىرى بولۇپ، قۇملانچۇ دېگەن ② يەردىن باشلىنىشىكەن. ئىككى دەريا ئارىسىدا بىر - بىرىگە ياندېشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بولۇپ ئۇنىڭ بىرى قوسۇق - قوچۇر؟ ③ دېيىلىدىكەن. ئۇ قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، يوپۇرماقلىرى ئارچىنىڭكىدەك كۆكرىپ تۇرىدىكەن، مېۋىسى - نىڭ شەكلى ۋە تەمى چىلغۇزە ④ دەك ئىكەن. يەنە بىر دەرەخ توز دېيىلىدىكەن. ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۈشتۈمتۈت چوڭ بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىگە ئاسماندىن بىر تال شولا چۈشۈپتۇ، دۆڭ بارغانسېرى يوغاناپتۇ. بۇنداق ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرگەن ئۇيغۇرلار ھەيران قاپتۇ. ئۇلار دۆڭگە ھۆرمەت تەزىم بىلەن يېقىنلىشىپ، ئېھتىرام بىلدۈرۈپتۇ، دۆڭنىڭ ئىچىدىن مۇڭلۇق ناخشىلار ئاڭلىنىپتۇ. ھەر كۈنى كەچتە دۆڭنىڭ ئۈستىدىن قايتقان نۇرلار ئوتتۇز قەدەم يىراقلىقتىكى يەرلەرنى يورۇتىدىغان بوپتۇ، ئاخىر دۆڭ ئېغىر ئاياغ ئاياللاردەك كېرىد - لىپ، ئۈنىڭدىن ئۈشتۈمتۈت بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئىچىدە خۇددى چېدىرغا ئوخشاش بۆلۈنگەن بەش ئېغىر ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەربىر ئۆيدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغانىكەن، ئېغىزلىرىدا

① ھازىر: «تارىخىي جاھان كوشاي» يېزىلغان ۋاقىت، يەنى 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② قۇملانچۇ: مارقۇئارت «قۇماقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 59 -، 60 - بەتلەردە قۇملانچۇ دېگەن يەرنىڭ بىر ئەپسانىۋى يەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ كۆرسىتىشىچە، توغلا ۋە سېلىنكا دەريالىرىنىڭ بىر مەنبەسى يوق بولۇپ، ئالدىنقىسى ئورخۇن دەرياسىنىڭ تارمىقى ئىكەن. («تارىخىي جاھان كوشاي»، 1 - قىسىم، 68 - بەتكە تەرجىمان تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھ. خەنزۇچە)

③ سىبىرىيە شەمشادى.

④ توز - قېيىن دەرىخى

بىر تالدىن ئېمىزگە بارىمىكەن. چېدىرغا بىر پارچە كۈمۈش نۇر يېپىلغانىكەن. قەبىلىلەرنىڭ ئاتامانلىرى كېلىپ، بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرۈپ، قورقۇپ ئەيمەنگەن ھالدا باش قويۇپ سەمە قىلىشىپتۇ. بوۋاقلار شامال بىلەن ئۇچرىشىپ، يوغىناپ، بىر ئىشقا باشلاپتۇ. ئاخىر ئۇلار ئۆيىدىن چىقىپتۇ، كىشىلەر بۇ بالىلارغا ئىنىك ئانىلارنى بەلگىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىشىلەر خىلمۇ خىل دۇئا - تىلاۋەت (تېۋىنىش) مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، سۆزلىمەيدىغان بوپتۇ ۋە دەرھال ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ. كىشىلەر ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. بالىلار دەرەخكە يېقىنلىشىپ، خۇددى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك، تىز پۈكۈپ تەزىم نۇنلۇقىنى ئىزھار قىلىشىپتۇ، شۇنداقلا بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۈستىگە يەرگىمۇ ئىززەت - ئىكرام قىپتۇ. بۇ چاغدا دەرەخلەر بالىلار، بۇ يەرگە دائىم كېلىپ تۇرۇڭلار، مېھىر - شەپقەت، ۋاپاقى ئېسىڭلاردىن چىقىرىپ قويماڭلار، سىلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆمرىمىز» دەپتۇ. شۇ يەردىكى قەبىلىلەر توپ - توپ بولۇپ ئى خاقانلاردەك كۆرۈپ، ئىززەت - ئىكرام بىلدۈرۈپ چوقۇنۇش چاغدا، ھەربىر بالىغا بىردىن ئىككى كۆپچىلىك بۇ يەردىن ئايرىلىدىغان كىن، ئىككىنچىسىگە قۇتۇر تېگىن، ئۈچىنچىسىگە تۈگەل تېگىن، تۆتىنچىسىگە ئور تېگىن، بەشىنچىسىگە بوقۇ تېگىن (بۇ لاپ، كۆپچىلىك بىر قارارغا كېلىشىپتۇكى، بەش ئوغۇلنىڭ ئىچىدىن بىرىنى ئاقساقال ۋە خاقان قىلىشماقچى بوپتۇ. چۈنكى

ئۇلار بۇ بالىلارنى تەڭرى ئاتا قىلغان دەپ ھېسابلايدىكەن. بۆگۈ - خان چىرايلىق، كېلىشكەن، ئەقىل - پاراسەتلىك، تالانتلىق، رەقىبلىرىنى يەڭگۈچىلىكى بار، شۇنداقلا ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنى خاقان قىلىپ سايلىدى. ماچى بولۇشۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك بىر يەرگە يىغىلىپ، ئۇنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بەرىكەتلىك - ئادىل داستاننى ئېچىپ، شەپقەتسىز، بەھرىسىز داستاننى يىغىشتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ناھايىتى كۆپ ياسا - ۋەللىرى، نايىپ، چاپارمەنلىرى، ئۇرۇق - جەمەت ۋە قۇل - چۆرىلىرى بار ئىكەن. تەڭرى بۆگۈخانغا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۈچ دانە قۇش (zagh قۇرغۇن، توك قاغا) ئىنتام قىلغانىكەن. بۇ قۇشلار ھەرقايسى يەرلەرگە بېرىپ، تەك - شۇرۇپ خەۋەرلەرنى ئېلىپ كېلىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېچىسى بۆگۈخان ئۆيىدە ئۇخلاۋاتقىنىدا بىر قىزنىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كېتىپتۇ. ئۇ قورقۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇخلىغاندەك يېتىۋاپتۇ. ئىككىنچى كۈنى ئۇ قىز يەنە كەپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى كەپتە، بۆگۈخان بۇ ئەھۋالنى ۋەزىرىگە ئېيتىپ قويۇپ، پەرى قىزغا ئەگىشىپ، ئاق تاغ دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. ئىككىيلەن تاڭ ئاتقۇچە مۇڭدېشىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ھەر كېچە ئەھۋال مۇشۇنداق داۋام قىلىپ، يەتتە يىل ئالتە ئاي يىگىرمە ئىككى كۈن سۆزلىشىپتۇ. ئەڭ ئاخىرقى بىر كۈنى قىز ئۇنىڭدىن ئايرىلىدىغان بولۇپ مۇنداق دەپتۇ: «كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان يەر سېنىڭ ھۆكۈمرانلىقىڭغا بويسۇنىدۇ، سەن بۇ ۋەزىپىنى تىرىشىپ ئورۇنداپ، ئەلنى ئوبدان ئىدارە قىلغىن.»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قوشۇن تەشكىللەپ، ئاكىسى شۇڭقار تېگىننى ئۈچ يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ؛ ئىككىنچى ئاكىسى قۇتۇر تېگىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ؛ ئۈچىنچى ئاكىسى

تۆگەل تېگىننى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن تىبەتكە ماڭدۇرۇپتۇ،
ئۆزى ئۈچ يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن قىتان ئېلىگە يۈرۈپتۇ،
ئورتېگىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. ھەرقايسى ئەللەر-
گە يۈرۈش قىلغان كىشىلەر كۆپ يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ قايتىپ
كەپتۇ، ئولجىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىكەن. ئۇلار ناھايىتى كۆپ
كىشىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى قەدىم
جايىغا ئورۇنلىشىپ، ئوردۇبالىق دېگەن شەھەرنى بىنا قىپتۇ.
بۇ چاغدا پۈتۈن شەرق تەرەپ شۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگەندە-
كەن.

مۇشۇ كۈنلەردە، بۆگۈخان چۈش كۆرۈپ، چۈشىدە ئاق
چاپان كىيگەن، قولىغا ئاق ھاسا تۇتقان بىر بوۋاينى كۆرۈپتۇ،
بوۋاي ئۇنىڭغا بىردەنە كۆپكۆك زۇمرەتنى بېرىپ: «بۇ زۇمرەت
قايتىپىشنى ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن ئالەم سېنىڭ بايرىقىڭ ئاستىغا
ئىتائەت قىلىدۇ» دەپتۇ. بۆگۈخاننىڭ ۋەزىرىمۇ مۇشۇنداق چۈش
كۆرگەنىكەن. ئەتىسى بۆگۈخان قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە ساپتۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كۈنپېتىشتىكى ھەرقايسى ئەللەرگە يۈرۈش
قىپتۇ. ئۇ تۈركىستاننىڭ چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەندە سۇ، ئوت-
لاقلىرى مول، ياپيېشىل تۈزلەڭلىكنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئۆزى شۇ
يەردە ماكان تۇتۇپ، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىپتۇ. ھازىر بۇ
شەھەر قۇزبالىق دېيىلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۆگۈخان
تۆت ئەتراپقا قوشۇن ماڭدۇرۇپتۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە ئۇلار
كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، قارشىلاشقۇچى ۋە بويسۇنىغۇچىلاردىن
بىرەر كىشىنىمۇ قالدۇرماپتۇ. ئۇلار ئەڭ ئاخىر شۇنداق بىر
جايغا يېتىپ بېرىپتۇكى، قارىسا ياۋايى ئادەملەر ياشاۋاتقۇدەك،
داۋاملىق ئىلگىرىلەۋەرگەندە كىشىلەر ھالاك بولىدىغانلىقىنى
ھېس قىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەرقايسى ئەللەرنىڭ پادى-
شاھلىرىنى ئېلىپ غەلىبە بىلەن قايتىپتۇ. بۇلار بۆگۈخانغا سوۋ-
غاتلار تەقدىم قىپتۇ. بۆگۈخان ھەر قايسىسىنىڭ ئېلىپ كەلگەن
سوۋغاتلىرىغا قاراپ مۇئامىلە قىپتۇ، پەقەت ھىندىستان پادىشا-

ھىنى چىقىرىۋېتىپتۇ. چۈنكى ئۇنىڭ چىرايى ناھايىتى كۆرۈمىسىز ئىكەن. شۇڭا كۆرۈشۈشكە رۇخسەت قىلماپتۇ. ئۇ ئۆزىگە سوۋغا - سالام يوللاپ تۇرۇشنى جېكىلەپ، ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە قايتۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، بۆگۈخان سەپىرىدىكى بارلىق توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپتۇ. قۇزبالىقتىن قايتىشنى نىيەت قىلىپ ئاخىر ئەسلى ماكانغا قايتىپ كېلىپ جايلىشىپتۇ. بۆگۈخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ بىر ئوغلى ۋارىسلىق قىپتۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرىدە ھەر قېتىم ئاتلارنىڭ كىشىنىشى، ئىتلارنىڭ ھاۋىشىشى، كالىنىڭ مۆرىشى، تۆگىنىڭ بوزلىشى، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بوقىراپ نەرە تارتىشى، قوينىڭ مەرىشى، قۇشقاچلارنىڭ ۋىچىرلىشى، بوۋاقلارنىڭ ئىگى-راشلىرىدەك ئاۋازلار تارقالغاندا، ھەممە يەردە «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىدىكەن. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرغان جايىدىن يۆتكىلىپتۇ، ئۇلار قەيەرگە بېرىپ تۇرايلى دېسە، «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرغانىكەن. ئەڭ ئاخىر، بېشبالىق جايلاشقان يەرگە كەلگەندە ئۇ ئاۋاز ئاندىن توختاپتۇ. ئۇلار شۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ، بەش شەھەر بىنا قىلىپ، بۇ يەرنى «بېشبالىق» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ بېشبالىق تەدرىجىي ناھايىتى كەڭ بىر بازار رايونىغا تەرەققىي قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى پادىشاھ بولۇپ، پادىشاھلىرىنى ئىدىقۇت دەپ ئاتاپتۇ. ②

① (جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھان كوشاي» ناملىق كىتابىنىڭ ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 1 - قىسمىدىن ئېلىندى.)

② (راشىدىنىنىڭ «جاممۇل تەۋارىخ» ناملىق كىتابىنىڭ بېيجىڭ سودا-نەشرىياتى 1983 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 1 - توم، 11 - كىتابىدىن ئېلىندى.)

مۇدۇ تەڭرىقۇت

1

تەڭرىقۇت تۈمەننىڭ مۇدۇ ئىسىملىك خان تېگىنى بار ئىدى. كېيىن تەڭرىقۇتنىڭ سۆيۈملۈك ئالچىسى ئۇنىڭغا كىچىك ئوغلىنى تۇغۇپ بەرگەندىن كېيىن، تەڭرىقۇت مۇدۇنىڭ خان تېگىنلىك ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلىنى خان تېگىن قىلماقچى بولىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مۇدۇ ياۋچىلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ. مۇدۇ ياۋچى ئېلىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغاندا، تۈمەن ياۋچى ئېلىگە ئۈشتۈمتۈت ھۇجۇم قىلىدۇ. ياۋچىلار مۇدۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، مۇدۇ ياۋچىلارنىڭ بىر تۈلپار ئېتىنى ئوغرىلاپ مىنىپ، ئۆز ئېلىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئوغلىنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغان تۈمەن ئۇنى ئون مىڭ چەۋەندازغا باش قىلىدۇ. مۇدۇ (ۋىزىلداپ ئۈچىدىغان) ئاۋازلىق ئوق ياستىپ، ئۆز چەۋەندازلىرىغا قارىغا ئېتىشنى مەشىق قىلدۇرىدۇ ۋە: «مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقۇم قەيەرگە قارىتىپ ئېتىلسا، ھەممە مىڭلار شۇ يەرگە قارىتىپ ئاتىسىلەر، كىم ئاتمايدىكەن، ئۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە شىكارغا چىققاندا، ئاۋازلىق ئوق ئېتىلماستىن تۇرۇپ، ئوق چىقارغانلارنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر قېتىم مۇدۇ ئۆزىنىڭ تۈلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپتىكىلەردىن بەزىلەر ئاتنى ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغاچقا، باتۇر دەرھال ئۇلارنىڭمۇ

كاللىسىنى ئالىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ئۆزىنىڭ سۆ-
 يۇملۇك خوتۇنىغا قارىتىپ ئاۋازلىق ئوق ئاتقاندا، ئەتراپتىكىلەر-
 دىن بەزىلەر ئىنتايىن قورقۇپ ئېتىشقا جۈرئەت قىلالىمىغانلىق-
 تىن، مۇدۇ ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر مەزگىل ئۆ-
 تۈپ، مۇدۇ يەنە بىر قېتىم شىكارغا چىققاندا، تەڭرىقۇتنىڭ
 تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپتىكى نۆۋ-
 كەرلىرىمۇ ئاتىدۇ. ئاندىن، مۇدۇ ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ كارغا
 يارايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىدۇ. كېيىن، ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇت
 بىلەن بىللە شىكارغا چىقىپ، تۈمەنگە قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ،
 ئەتراپتىكىلەرمۇ ئاۋازلىق ئوق بىلەن تەڭلا ئوق چىقىرىپ، تۈمەن-
 نى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇدۇ ئۆگەي ئانىسى-
 نى، ئىنىسىنى ھەمدە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى تامامەن
 ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىدۇ.
 مۇدۇ تەختكە چىققاندا، تۇڭگۇسلار قۇدرەتلىك ئەل ئىدى.
 ئۇلار مۇدۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلا-
 پ، تۈمەندىن قالغان تۇلپارنى سوراپ، مۇدۇغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ.
 مۇدۇ ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلارنى توپلاپ مەسلىھەت سالغاندا،
 مەنسەپدارلار: «تۇلپار ئات ھون ئېلىنىڭ تەۋەررۈك ئېتى، بې-
 رىلىمىسۇن» دېيىشىدۇ. مۇدۇ: «قوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر
 ئاتنى ئايايمىزمۇ؟» دەيدۇ ۋە ئاتنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىدۇ.
 تۇڭگۇسلار مۇدۇنى قورقۇنچاق ھېسابلاپ ئۇزۇن ئۆتمەي، تەڭرى-
 قۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى سوراپ مۇدۇغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىدۇ.
 مۇدۇ ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلىرىدىن مەسلىھەت سورىغىنىدا،
 مەنسەپدارلار غەزەپلىنىدۇ: «تۇڭگۇسلار يولسىزلىق قىلىپ ئال-
 چى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرەيلى!» دەپ ۋارقىرىشىدۇ،
 مۇدۇ بولسا: «قوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئايالنى ئايايمىزمۇ؟
 » دەپ ياخشى كۆرۈپ ئالغان ئالچىسىنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىد-
 ۇ. تۇڭگۇسلار خانى بارغانچە كۆرەڭلەپ، غەربكە ھۇجۇم قىل-

دۇ. تۇڭگۇسلار بىلەن ھونلارنىڭ ئارىلىقىدا مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدىغان بىر ئىنس - جىن يوق تاشلاندۇق يەر بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپ مۇشۇ يەرنىڭ ئىككى چېتىگە كەپلەر ياساپ، قاراۋۇللارنى قوياتتى. تۇڭگۇسلار مۇدۇ تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتتى: «سەلەر ھونلار بىزنىڭ قاراۋۇلخانىمىز ئالدىدىكى تاشلاندۇق بوش يەرگە ئاياغ باسقۇچى بولماڭلار. ئۇ يەرنى بىز ئىگىلىمەكچىمىز» دەيدۇ. مۇدۇ مەنسەپدارلىرىنى يىغىپ يەنە مەسلىمەت سورىغاندا، مەنسەپدارلارنىڭ بەزىلىرى: «ئۇ يەرنى بىز تاشلىۋەتكەن، ئۇنى بەرسەكمۇ بولىدۇ، بەرمىسەكمۇ بولىدۇ» دېيىشىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان مۇدۇ: «يەر - زېمىن دۆلەتنىڭ ئاساسى. نېمە ئۈچۈن زېمىنىمىزنى بېرىدىكەنمىز؟! «دەيدۇ ۋە زېمىن بېرەيلى دېگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. مۇدۇ تەڭرىقۇت يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، ئەل ئىچىدە يۈرۈشكە چىقىمىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شەرققە - تۇڭگۇسلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئەزەلدىن مۇدۇنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن تۇڭگۇسلارنىڭ ھېچقانداق تەييارلىقى يوق ئىدى. مۇدۇ قوشۇن بىلەن كېلىپ، تۇڭگۇسلار خانىنى تارمار قىلىپ، ئاھالىسىنى ئەسىر، مال - مۈلكىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ. مۇدۇ غەربكە - ياۋچىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ياۋچىلارنى سۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەنۇبتا لۇفەن خانىنى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيان خانىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە مېڭ تىيەن ھونلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى قورۇلنى خەن خاقانلىقى بىلەن چېگرا قىلىپ، تاكى جۇنا، فۇشى دېگەن يەرلەرگىچە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن يەن، دەيى ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ. شۇ چاغلاردا خەن قوشۇنلىرى شياڭ يۈي بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بولۇپ، خەن ئۇرۇش ھارغىنلىقى ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، مۇدۇ قۇدرەت

تېپىپ، ئۈچ يۈز مىڭدىن ئارتۇق جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىگە بولغانىدى.

2

مۇدۇ ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇتۇق بەگ، سول چوڭ تۇتۇق بەگ، ئوڭ چوڭ تۈتۈن بېگى، سول چوڭ تۈتۈن بېگى، ئوڭ قۇت بېگى، سول قۇت بېگى تەسىس قىلىدۇ. ھونلار بىلىملىك دانىشمەننى «تۇغ» دەپ ئاتىدۇ. شاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە سول تۇغ قانلىققا خان تېگىن بەلگىلىنەتتى. ئوڭ - سول تۇغ قانلاردىن تۆۋەندە سەنگۈنلەرگە قەدەر چوڭلىرىدا ئون مىڭ، كىچىكلىرىدە بىر نەچچە مىڭ چەۋەندە داز بولۇپ، ئومۇمەن يىگىرمە تۆت باشلىق بولاتتى، بۇ قوشۇنلار «تۈمەن چەۋەنداز» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلۇغ مەنسەپلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. قويان، لان ئۇرۇقلىرى، ئاندىن قالسا، شۈيبو ئۇرۇقى ئالىي مەرتىۋىلىك ئۈچ ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. سول قانات قانلار شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. شەرقتە خۇيخې، چاۋشيەنلەر بىلەن تۇتىدۇ. شاتتى. ئوڭ قانات قانلار غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى، غەربتىكى چېگرىسى ياۋچى، دى، چياڭلار بىلەن تۇتىشاتتى، تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا، دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقانىدى. خانلارنىڭ يەرلىرى ئايرىم بولۇپ، ئۇلار ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. لېكىن، خانلار ئىچىدە ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قانلار ناھايىتى چوڭ بولاتتى. ئوڭ - سول قۇت بەگلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەملىشەتتى. يىگىرمە تۆت باشلىقنىڭمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز

الدنغا تەسەس قىلغان مېڭىپىشى، يۈزبېشى، ئۈنۈپىشى، كىيىپىش قان، ۋەزىر، سەركەردە، تۇتۇق بەگ، تۇتۇق بەگى، قۇتقۇبەگ قا. تارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى.

ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا، ھون باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى. بەشىنچى ئايدا لۇڭ. چېڭ شەھىرىگە يىغىلىپ، چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا - بوۋىلىرى، ئاسمان - زېمىن، روھ - ئەۋلىيالارغا ئاتاپ زاراخەتمە قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە دەيلىن (ئىبادەت ئورمانلىقى) گە يىغىلاتتى. ئادەم، ئات - ئۇلاغنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى. ھونلارنىڭ قانۇنىدا شەمشەر (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر چىدىن ئارتۇق يېرىنى زەخمىلەندۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. مال - مۈلۈك ئوغرىلىغۇچىلارنىڭ ئۆي - بىساتى، مال - مۈلۈكى مۇسادىرە قىلىناتتى. جىنايەت سادىر قىلغانلاردىن جىنايىتى كىچىكلەرنىڭ ئوشۇقى چېقىلاتتى، جىنايىتى چوڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. قاماق جازاسى ئون كۈندىن ئاشمايتتى، پۈتۈن بىر ئەلدە قاماقتا ياتقۇچىلار بىر نەچچە كىشىلا بولاتتى. خالاس. تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا قارارگاھىدىن چىقىپ، كۈنگە قاراپ تەزىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا تەزىم قىلاتتى. ھونلار ئولتۇرۇشتا تۆرىنى سولدىن باشلاپ، شىمالغا يۈزلىنىپ ئولتۇراتتى. بۇرجىنىڭ بەشىنچى خانىسى بىلەن مۈچەلىنىڭ ئالتىنچى خانىسى بىرلەشكەن كۈن ھونلاردا خەيرلىك كۈن ھېسابلىناتتى. ھونلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ - تاش قىلىپ، قوش قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم - كېچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۈر ئۈستىگە دەرەخ تىكىش، ھازا كىيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، كىچىك خوتۇنى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر نەچچە ئون ياكى يۈز كىشىگە يېتەتتى. ھونلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ باراتتى.

ئاي تولغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتمەك ۋاقتىدا جەڭدىن قايتاتتى، دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراب ئىنئام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىمەت - ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادىمنى ئۆزى قۇل قىلاتتى، ھونلار جەڭ قىلىدىكەن، ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. ئۇلار دۈشمەننى ئالداپ مۇھا-سىرىگە چۈشۈرۈپ يوقىتىشقا ماھىر بولۇپ، دۈشمەننى كۆرگەن ھامان ئوقتەك ئېتىلاتتى. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يېڭىلىپ قالغاندا بولسا، ھايت - ھۈيت دېگۈچە بۆلۈنۈپ، پىتىراپ قېچىپ كېتەتتى. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى ئېلىپ قايتقۇچىلار، ئۆلگۈچىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكىگە ئىگە بولاتتى.

3

بۇ خەن خاقانلىقى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن شىن دەي ۋىلايىتىگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى شەھىرى مەر-كەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى. زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلغان ھونلار، مايىنى مۇھاسىرە قىلىپ ئالغاچقا، خەن بېگى خەن شىن ھونلارغا تەسلىم بولىدۇ. ھونلار خەن شىننى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا چۈشۈپ، گوۋۇجۇ تېغىدىن ئۆتۈپ، تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن جىنياڭغا بارىدۇ. خەن خاقانى گاۋدى ئۆزى قوشۇن باشلاپ، ھونلارغا قارشى ماڭغاندا، قىشنىڭ مۇدھىش سوغۇق، قار - شېۋىرغانلىرىغا دۇچ كېلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۈچىنىڭ قول - پۇت بارماقلىرى ئۇششۇپ چۈشۈپ كېتىدۇ. تەڭرىقۇت مۇدۇ يېڭىلىگەن قىيا-پەتكە كىرىپ قېچىپ، خەن قوشۇنلىرىنى مېلىكە قىلىپ ئەگەش-تۈرۈپ ماڭىدۇ. خەن قوشۇنلىرى مۇدۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئۇرۇش قىلىدۇ. مۇدۇ باتۇر، جەڭگىۋار قىسىملىرىنى يوشۇ-

رۇپ، ئۆزىنى ئاجىز قىلىپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانى بارلىق كۈچلىرىنى ئىشقا سالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپچىلىكى پىيادە قىسىملار بولۇپ ئۈچ يۈز يىگىرمە مىڭ كىشى ئىدى. ئۇلار ھونلارنى شىمالغا قوغلاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. گاۋدى ئۆز قىسىملىرىدىن بۇرۇن پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ پىيادە قىسىملىرى تولۇق يېتىپ كەلگۈچە، مۇدۇ تۆت يۈز مىڭ جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ، بەيدېڭ تېغىدا گاۋدىنى قورشىۋالىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تاشقى جەھەتتە ياردەم-دىن ئۈزۈلۈپ، ئىچكى جەھەتتە ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىسىلىپ، يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋدا قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھون چەۋەندازلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار، شەرق تەرەپتىكىلىرى كۆك ئاتلىقلار، شىمال تەرەپتىكىلىرى قارا ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتىكىلىرى بول-سا تامامەن تورۇق ئاتلىقلار ئىدى. گاۋدى زور سوۋغا - سالاملار بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ، ئالچى مۇدۇغا: «ئىككى ھۆكۈمدار بوغۇشماڭلار، بۈگۈن خەن زېمىنىنى ئالدى-ئىمىز، لېكىن سىز تەڭرىقۇت بەربىر بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ تۇرالمايسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن خاقانىنىڭمۇ تەڭرىسى بار. تەڭرىقۇت ئويلىنىپ كۆرۈڭ!» دەيدۇ. مۇدۇنىڭ خەن بېگى خەن شىننىڭ سەركەردىلىرىدىن ۋاڭ خۇاڭ، جاۋلىلار بىلەن ۋەدىلەش-كەن قوشۇلۇش ۋاقتى بار ئىدى. لېكىن، ۋاڭ خۇاڭ، جاۋلىلار-نىڭ قوشۇنلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكتىن، مۇدۇ خەن خاقا-نى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى بىرىمىكىن دېگەن گۇمانغا كېلىدۇ. شۇڭا، ئالچىنىڭ گېپىنى ئېلىپ، مۇھاسىرىنىڭ بىر يۈزچىكىنى ئېچىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋدى ئوقياچى سىپاھلارغا: «ھەممەڭلار ياننى تولۇق تارتىپ، ئوقنى سىرتقا قارىتىڭلار!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ئېچىپ بېرىلگەن بۇرچەكتىن ئۇدۇل چىقىپ، زور قوشۇنغا قوشۇلىدۇ. مۇدۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى ئې-

لىپ ئارقىسىغا ياندۇ. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ، ياخشىلىشىش بېتىمى تۈزۈش ئۈچۈن ليۇجىڭنى ھونلارغا ئەۋەتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەن بېگى خەن شىن ھونلارنىڭ سەر-كەردىسى سۈپىتىدە جاۋلى، ۋاڭ خۇاڭلار بىلەن بىللە توختامغا خىلاپ ھالدا، دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، چىن شى ئاسىيلىق قىلىپ، خەن بېگى خەن شىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دەيجۈنگە ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانلىقى ئۇلارغا قارشى فەن كۈەينى ئەۋەتىپ، دەيجۈن، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنى ناھىيىلىرى بىلەن قايتۇرۇۋالىدۇ، لېكىن چېگىرنىڭ سىرتىغا چىقمايدۇ. بۇ چاغدا ھونلارغا خەن سەركەردىلىرى كۆپلەپ قېچىپ ئۆتۈپ تەسلىم بولۇپ تۇرغانلىقتىن، مۇدۇ دەيجۈننىڭ يەرلىرىگە ھەمىشە تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى. خەن خاقانلىقى خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى، گاۋدى يەنە ليۇجىڭنى ئەۋەتىپ، خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىكىنى (قۇنجۈينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بەردى. ھەر يىلى ھون ئېلىگە مەلۇم مىقداردا مەشۇت، يىپەك رەخت، ھاراق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. قۇدىلىشىش ئارقىلىق قېرىنداشلىق ئەھدىسى تۈزگەچكە، مۇدۇ ئۆزىنى بىر ئاز يىغىشتۇرغانىدى. كېيىن، يەن بېگى لۇۋەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز گۈرۈھىدىكى نەچچە مىڭ كىشى بىلەن ھونلارغا تەسلىم بولدى ۋە ھەمىشە شاڭگۇننىڭ شەرقىگە پاراكەندە-چىلىك سېلىپ تۇرىدىغان بولدى.

گاۋزۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، خۇيدى، خان ئانا لۈتەيخۇ زامانىدا، خەن خاقانلىقى ئەمدىلا ئەمىن تاپقانلىقى ئۈچۈن، ھونلار كۆرەڭ-لىپ كېتىدۇ. مۇدۇ تەڭرىقۇت گاۋدىنىڭ خانىشىغا بولمىغۇر گەپلەر بىلەن مەكتۈپ يوللايدۇ. خانىش مۇدۇغا قارشى ئۇرۇش قىلىش غەرىزىدە بولغان بولسىمۇ، سەركەردىلەر: «خاقان گاۋدى

دانىشمەن، باتۇر تۇرۇقلۇق پىڭچىڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈ-
شۇپ قالغانىدى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىش لۇخوۋ ئۆزىنى
تۇتۇۋېلىپ، ھونلار بىلەن يەنە قۇدىلىشىدۇ.

4

خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى، خەن
خاقانى ھونلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «ھون ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىد-
قۇتقا خاقان ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ، كىچىك ئىشك
ئاغىسى شىخۇرچاندىن يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: «ئوڭ تۇغ قان
تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلماستىن، ئېلىبېك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەس-
لىھىتى بويىچە، ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ،
قېرىنداشلارچە تۇغقانچىلىقىمىزنى بۇزغاچقا، خەن خاقانلىقى بىز-
دىن يامانلىدى. قوشنا ئەللەر ئۆزئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بو-
لۇپ قالدۇق. كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقى
ئارقىسىدا، ئوڭ تۇغ قاننى جازالاپ، ئۇنى غەربكە، ياۋچىلار
ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم. ياۋچىلار پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى.
خەننىڭ بولسا ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنغا ئارام بېرىش،
ئاتلارنى ئاسراشتىن ئىبارەت. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇ-
رۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا خەلقى تىنچلىق-
قا ئېرىشىپ، ئۇششاقلار ئۆسۈپ يېتىلسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا
خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تىنچ، خۇشال - خۇرام
ئۆتسەك، دەپتۇرلەر. مەن بۇنىڭ ئۈچۈن ئىنتايىن خۇشالمەن.
قەدىمكى دانىشمەن ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىرادىسى ئەنە شۇ بولغان.
خەن خاقانلىقى ھون ئېلى بىلەن قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى تۈز-
دى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەڭرىقۇتقا چوڭ سوۋغا - سالاملار
ئەۋەتتى. ۋەھالەنكى، ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداش-
لىق - تۇغقانچىلىقنى بۇزغۇچىلار ھەر قاچان ھون ئېلى تەرەپتىن

بولۇپ كەلدى. لېكىن، ئوڭ تۇغ قان ۋە قەسى ئۆتۈپ كەتكەن ئىش. تەڭرىقۇت ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلىمىگەيلا. ئەمما، تەڭرىقۇت نىڭ نىيىتى مەكتۈپىدەك بولىدىغان بولسا، ئەمەلدارلىرىغا ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلماسلىق، ئىشەنچلىك بولۇش ۋە تەڭرىقۇت نىڭ مەكتۈپىغا ئەمەل قىلىشنى ئۈچۈك جاكارلىغاي. ئەلچى: «تەڭرىقۇت ئەللەر ئۈستىگە ئۆزى قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇ رۇشلار قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشتى. جەڭ - جېدەللەرنىڭ جاپا-سىنى ئىنتايىن تارتتى، دېدى. ئوتتۇراڭچى بەگ يى، جارچى بەگ جىيەن ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئۆزۈم كىيىدىغان بىر ياقلىق شاھانە كىمخاب تاشلىق، تاۋار ئەستەرلىك تون، بىر ياقلىق كىمخاب كەمزۇل، ئىككى ياقلىق تاۋار تاش ئەستەرلىك تون، بىر تار-غاق، بىر زەررىن كەمەر، بىر جۈپ زەر تۈگمە، ئون توپ كىمخاب، ئوتتۇز توپ تاۋار، قىرىق توپ قىزىل دۇردۇن، قىرىق توپ كۆك دۇردۇن ھەدىيە قىلدىم» دېگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇدۇ ۋاپات بولىدۇ. ئوغلى قايۇق (كىئوك) تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتالغانىدى.

(سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دىن ئېلىندى.)

تۈرك

1

جەر جارا لىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىدا
سىندا يازغان «ئېپ ئەبى ئەددۇنيا» دېگەن بىر كىتابىدا پەيغەمبەر-
رىمىزدىن ئەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھادىسىنى رىۋايەت
قىلغان: «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم
بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاش-
تۈردۈم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈس-
تىگە ئەۋەتىمەن.»

يۇقىرىقى رىۋايەتتە ئەپسانىۋى ئامىللار بىلەن رىۋايەتلىك
ئامىللار ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ رىۋايەت 7 - ئەسىرلەردىكى تۈر-
كىي خەلقلەرنىڭ دۇنيادىكى تەسىرى ۋە 11 - ئەسىرلەردىكى
ئورنى بىلەن باغلانغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇد قەشقەرى
يۇقىرىقى رىۋايەتكە ئۇلاپلا بەزى زۆرۈرى ئىزاھلارنى بەرگەن. ئۇ
تۈرك سۆزىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك مەنىلەردە قوللىنىلىشى ھەق-
قىدە مۇنداق ئىزاھات بېرىدۇ:

تۈرك سۆزى نوھ ئوغللىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە بىرلا
كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نوھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە
«بەشەر - ئادەمزات» سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ.
بۇ سۆز ھەم بىرلىك، ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.
مەسىلەن، «رۇم» سۆزى تەڭرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ

ئوغلى ئىسوغا ۋە ئىسو ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك، رۇم
ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ. تۈرك سۆزىدىمۇ ئەھۋال
شۇنداق. بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك
ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى ئۇلارغا تەڭرى ئۆزى ئات قويدى.
ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا
ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە
تۈركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەبلىك، قېرىد-
لارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي - ساد-
دا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان -
ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،

خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ:

بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،

بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ. ①

2

بۇ رىۋايەتمۇ ئىسلام دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. رىۋايەت مۇ-
ھەممە ئەلەيھىسسالام ئېغىزىدىن دېيىلگەن دەپ ھەدىس سۈپىتىدە
بايان قىلىنغان. ئەمەلىيەتتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ
تۈركلەر ھەققىدە ئېيتقان خېلى كۆپ ھەدىسلىرى بار. چۈنكى
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام سودىگەرلەر بىلەن ماڭغا چاغلىرىدا تۈر-
كىي خەلقلەر ئارىسىغا نەچچە رەت كەلگەن. تۈركىي خەلقلەرنى
چۈشەنگەن.

مەھمۇد قەشقەرى بۇ رىۋايەتنى مۇنداق بايان قىلغان:
ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا

بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغانىدىم: زامان ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلەگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەنىكەن.^②

3

يىراق قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن نوھ بىننى ئادەم سانىنىڭ ئوغلى ياپەسنىڭ تۈرك ئاتلىق بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇ ياپەسنىڭ ئەۋلادلىرىغا باشلىق بولغان. تۈرك ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۈنەرۋەن، ئەقىللىق بالا ئىدى. ئۇ ئالەم ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ يۈرۈپ، بىر كىچىك دەريا ۋادىسىغا باردى. بۇ جاينى «سەيلۈك» دەپ ئاتىتتى. بۇ ئېقىن سۇلىرى، بۇلاقلىرى كۆپ، چىرايلىق سايىرايدىغان ھەر تۈرلۈك قۇشلار ياشايدىغان خۇش ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. تۈرك بۇ جاينى كۆڭلىگە ياقىتۇرۇپ، ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئوت - گىياھ ۋە قومۇشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇردى، ئاندىن كېيىن چېدىر - ئۆيلەرنى پەيدا قىلدى، چارۋا تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كىيدى. ئۇنىڭغا ناھايىتى ئادىل ۋە سېخىي پادىشاھلىق بەخشەندە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەقتائالانىڭ بەندىلىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق تەربىيە ئاستىغا ئالدى ھەم ناھايىتى ياخشى پەرزەنتلەرنى كۆردى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىگە «فۇدەك» دەپ ئىسىم قويدى. فۇدەك ئوۋ قىلىشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئۇ بىر كۈنى سەھرادا كېيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ ئولتۇرغاندا، بىر پارچە كاۋاپ قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتتى. فۇدەك بۇنى يەردىن ئېلىپ دەرھال ئاغزىغا سالدى ۋە كاۋاپنىڭ لەززەتلىك ئىكەنلىكىنى سەزدى - دە، شۇنىڭدىن باشلاپ تاماقنى تۈز بىلەن يەيدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. ئىنسانلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇنداق ئادەتنى بىلمەيتتى.^③

تۈرك ياپەسىنىڭ ئون بىر ئوغلىنىڭ تۇنجىسىدۇر. تۈركلەر ئۇنى ياپەس ئوغلان دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ باشقا ئوغللاردىن ئەڭ ھوشيار ۋە ئەقىللىق بولۇپ، خەلقنى باشقۇرۇشقا ماھىر ئىدى. ئاتىسى ياپەس ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھۆكۈمرانلىق تەختىدە تۈرك ئولتۇردى. ئۇ ئىنتايىن مەرد ۋە مەردانە بولۇپ، زۇلۇمغا قارشى ئىدى. تۈركلەر سىلۇل ۋە سەلكان دەپ ئاتىشىدىغان بىر جاي بولۇپ، ئۇ يەردە قۇشلار سايرىشىپ، كۆڭۈلنى خۇشالاندۇرۇپ راتتى. بۇلقلاردىن ئېقىپ چىققان سۇلار ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. تۈرك ئەنە شۇ جايدا ماكانلاشتى. ئۇ ياغاچتىن ۋە ئوت چۆپلەردىن ئۆي ياساشنى، كېڭىز ئۆيلەرنى ياساشنى، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم تىكىپ كىيىشنى، تاماققا تۈز سېلىپ يېيىشنى ئىجاد قىلدى.

ئۇنىڭ زامانىسىدا دادىسىدىن كېيىن ئوغۇل بالغا دادىسىنىڭ مىراسىدىن بىر دانە شەمشەردىن باشقا مىراس تەگمەيتتى. بارلىق مىراس قىز بالغا تەۋە ئىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۈرك كەيۈمەرس بىلەن ئەسىرداش ئىدى. كەيۈمەرس ئەجەم شاھلىرىنىڭ دەسلەپكىسى ئىدى، تۈرك مۇتۈركىستان سۇلتانلىرىنىڭ دەسلەپكىسى ھېسابلىنىدۇ. تۈرك ئىككى يۈز قىرىق يىل ئۆمۈر كۆردى.

تۈركنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئىچىدە ئەلەنجەخان ئەڭ ياخشىسى ئىدى. تۈركنىڭ ئۆمۈر پىيالىسى سۈنۈشقا ئاز قالغاندا، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ۋە چوڭلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئەلەنجەخاننى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغۇزدى.

- ①، ② «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئېلىندى.
- ③ «تارىخى ھەمدى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.
- ④ «قىسسە سۇل غارايىپ» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

ئېل ئىلتەر ۋە كۆل ئېركىن

ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئوغۇزخان داستاندا بايان قىلىندى. مۇئەرىخلەر يەنە شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، موغۇل (موڭغۇل) يۇرتىدا ئىككى تاغ بار بولۇپ، بۇ تاغلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى قۇياش چىققان تەرەپتىن قۇياش پاتقان تەرەپكىچە سوزۇلغان. بۇ ناھايىتى چوڭ تاغلاردۇر. بىرىنىڭ نامى بوقراتۇ بوزلۇق، ئىككىنچىسىنىڭ ئېتى ئۇسقۇنلۇق تەيرام ئىدى. بۇ تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى موغۇل يۇرتىدا يەنە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنى قۇتتاغ دەپ ئاتايدىكەن. بۇ تاغلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر جايدا سۇ ئېقىپ چۈشىدىغان ئون ساي، يەنە بىر يېرىدە توققۇز ساي بار ئىدى. بۇ سايلارنىڭ ھەممىسىدىلا چوڭ دەريالار بار ئىدى. قەدىمكى زاماندىكى ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ سايلارنىڭ ئارىسىدا ئولتۇراتتى. ئون سايدا ئولتۇرغانلارنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز سايدا ئولتۇرغانلارنى توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى، كەنتلىرى ۋە ئېكىن مەھسۇلاتلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. بۇلار يۈز يىگىرمە ئۈرۈك ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار بىر - بىرىگە دۈشمەنلىك قىلىپ بۇزۇلاتتى. بىر كۈنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، بىز ئىككى جايدا ئولتۇرۇشلۇق ئەلدۈرمىز. ھەرقايسىمىز بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ سايلالى. ئەگەر كىم ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىسا، بېشىنى كەمسۇن ۋە مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلسۇن، دەپ قارار قىلىشتى. ئون ئۇيغۇر ئېلىدىن مەنگۈ تاي ناملىق بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا

ئېل ئېلتەر دېگەن لەقەم قويدى. توققۇز ئۇيغۇرلار ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى تۆرە قىلىپ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭغا كۆل ئېركىن دەپ لەقەم قويدى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوغلانلىرى يۈز يىلغىچە تۆرىلىك قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا بىر ئۇيغۇر بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئون ئۇيغۇرغا تۆرە بولغانلارنى ئېل ئېلتەر، توققۇز ئۇيغۇرغا تۆرە بولغانلارنى كۆل ئېركىن دەپ ئاتايدىغان بولدى. كۆپ ئەللەرنىڭ تۆرىلىرىمۇ ئەنە شۇ ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئۇلاردىن كېيىن تۆرە بولغانلار بولسا ئىدىقۇت دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. . . ئۇلار ئۈچ مىڭ يىلغىچە مۇشۇ يۇرتتا ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇلار يەنە بۇزۇلدى. بىر - بىرىنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ تۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسى ئۆز يۇرتىدا ئولتۇرۇپ قالدى. يەنە بىر مۇنچىسى ئېرتىش دەرياسىدىن ئىككى بويىغا كەلدى. بۇلار ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ، بىر تارمىقى بېشبالىق شەھىرىگە كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىپ ۋىلايەتلەرنى ئاتاۋات قىلدى. ئىككىنچى تارمىقىمۇ بېشبالىق ئەتراپىغا كېلىپ، يىلقا ۋە قوي ئاسراپ، كۆچۈپ، قونۇپ يۈرۈشتى. ئۈچىنچى تارمىقى بولسا، ئېرتىش دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا مال باقمىي پەقەت بېلىق، قۇندۇز ۋە كېيىك، سۆسەر ئوۋلاپ ئۇلارنىڭ گۆشلىرىنى يەپ، تېرىلىرىنى كىيىم قىلىپ كىيەتتى. بۇلار يىپەك، پاختا ۋە ماتادىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك ۋە باش كىيىملەرنى ئۆز ئۆمرىدە زادىلا كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئەگەر ئانىلىرى قىزلىرىنى قارغىسا، يىلقىلىق ۋە قويلۇق كىشىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، گۆش يەپ، قىمىز ئىچىپ، بېشىڭغا يامان كۈنلەر كەلسۇن، دەپ قارغايتتى. چىڭگىزخان زامانىدا، بارچۇق ئارت تېگىن ناملىق بىر ئىدىقۇت چىڭگىزخانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، ھەر يىلى مال سوۋغات قىلاتتى. چىڭگىزخان ئاتلىنىپ ماۋرائۇننەھر ئۈستىگە كەلگەندە، بارچۇق ئىدىقۇت ئۆزى ئەسكىرى بىلەن كېلىپ يولدا چىڭگىزخانغا قوشۇلۇپ، ياخشى خىزمەت.

لەرنى قىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدە تۈركىي تىلنى ئوقۇغان كىشىلەر ناھايىتى كۆپ بولاتتى. ئۇلار دەپتەدارلىق ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى دەۋردە، ماۋرائۇننەھر، خوراسان ۋە ئىراقتىكى دىۋان خادىملىرى، دەپتەدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاردىن تەيىنلەنگەنىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغلانلىرى خىتاي يۇرتىدىكى دىۋان ۋە دەپتەدارلارنى ئۇيغۇرلاردىن تەيىنلەيتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرغان ئوغلى ئۆكداي قاغان خوراسان، مازاندىران ۋە گىلان قاتارلىق جايلارنى ئۇيغۇر كۆركۈز دېگەن بىر كىشىگە تاپشۇرغانىدى. بۇ خەلق ھېسابنى ياخشى بىلەتتى. ئۇلار ھەر يىلى ئۈچ - تۆت مىڭ مالنى سەمىرىتىپ، ئۆكداي قاغانغا ئەۋەتەتتى.

(بۇ رىۋايەت ئۇيۇلغانى باھادىرخاننىڭ «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.)

ئېل ئىلتەر، كۆل ئېركىن ۋە قاراخان

بۇندىن بىر نەچچە مىڭ يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن غايەت زور قۇرغاقچىلىق تۈپەيلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ دۇنيانىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە باشلاپتۇ. كۆچمە-كەنلەر دەريا بويلىرىغا ئورۇنلىشىپ ئون توققۇز كىچىك خانلىق قۇرۇپتۇ. بۇ كىچىك خانلىقلار ئۆز مەنپەئەتلىرىنى سىرتقى دۈش-مەنلەردىن ھىمايە قىلىش ئۈچۈن دەريانىڭ غەربىدىكى ئون قەبىلە بىرلىشىپ بىر چوڭ خانلىق قۇرۇپ، ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ ئۇنىڭغا «ئېل ئىلتەر» (ئەل باشلىغۇچى) دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپتۇ. ئۇلار بۇ بىرلەشمە خانلىقنى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتايتۇ. دەريانىڭ شەرقىدىكى توققۇز كىچىك خانلىقمۇ بىر-لىشىپ، ئۆزلىرى سايلاپ چىققان خانغا «كۆل ئېركىن» (دېڭىز-دەك ئېركىن) دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپ، «دۆلىتىنىڭ ئىسمىنى توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتايتۇ. ئۇلار بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يۇرتلىرىنى ھەر قانداق كۈچلۈك دۈشمەندىن ساقلاش ئۈچۈن، ھېلىقى ئىككى بىرلەشمە خانلىق بىرلىشىپ كۈچلۈك، قۇدرەت-لىك بىر دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپ، ئۆزلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ئادەمگە «قاراخان» (قۇدرەتلىك، ئۇلۇغ، بۈيۈك خان) ئۇنۋانىنى بېرىپتۇ. بۇ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ مەركىزى قەشقەر بولۇپ، ئۇنى «ئورداكەنت» دەپ ئاتايتۇ.

[بۇ رىۋايەت مۇرات رەمىزنىڭ «تالىپقۇل ئەخبار» (تارىخىي خەۋەرلەر توپلىمى) غا كىرگۈزۈلگەن.]

ئۇيغۇر موما

قەدىمكى چاغلاردا قۇمۇلدا خىسلەتلىك بىر ئايال ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر ئۇيغۇر موما دەپ ئاتىشىدىكەن. ئۇيغۇر مومىنىڭ بىر ئادىتى ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە، باش توخۇ چىلاش بىلەن تەڭلا پۈتۈن كوچا - كويلارنى سۈپۈرۈپ، سۇ سېپىپ، پاكپاكىز قىلىدىكەن. ئەمما ئۇنىڭ بۇ خىل خالىس ئىشلىرىنى ھېچ كىشى ئوقمايدىكەن. ھەممە ئادەم قوشنىلىرىمىز قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىشىپ، بىر - بىرىدىن سەھەر تۈرۈپ، ھويلا - ئارام، كوچا - كويلارنى سۈپۈرۈشكە تۇتۇنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرغۇچە، سۈپۈرۈ-لىدىغان يەر سۈپۈرۈلۈپ، سۇ سېپىلىدىغان يەرگە سۇ سېپىلىپ بولۇنىدىكەن.

يۇرتداشلار ئامال يوق، سەھەر تۈرۈشماپتۇ. تازىلىقمۇ قىلماپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، يۇرت ئاۋۋالقىدەكلا چىنىدەك ئېرىغىدەكلىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇۋېرىپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئۇيغۇر موما ئۆلۈپ كېتىپتۇ. كىشىلەر ئادەتتىكى ئادەمنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش دەپنە قىلىپ، ئىشنى تۈگىتىپتۇ. لېكىن، شۇ كۈندىن باشلاپ، مەھەللىلەرنى تازىلاش ئىشى توختاپ قاپتۇ. يۇرتداشلار شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۆلۈپ كەتكەن ئايالنىڭ تازىلىق قىلىشتەك ساۋابلىق ئىش قىلىدىغان ئايال ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ روھىغا ئاناپ ياغ پۇرىتىپتۇ، قەبرە بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىپ قايتىپتۇ.

كېيىنچە، يۇرتداشلار ھويلا - ئارام، كوچىلارنى سۈپۈ-
رۇپ، خېلى كۈچسىمۇ ئاۋۋالقىدەك پاكىز بولماپتۇ. يۇرت ئاق-
ساقاللىرى بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرۈپ، شۇنداق خۇ-
لاسى قىلىپتۇكى، ئۇيغۇر موما تازىلىق قىلغان چاغدا مىننەت
قىلماي، رازى - رىزالىق بىلەن خالىس ئىش قىلغاچقا، ھويلا
- يوللار پاكىز بولغان، بۈگۈنكى كۈندە تازىلىق قىلغانلار دېگەن-
دەك رازى بولماي ئىش قىلغان بولغاچقا، قىلغان ئىشى چالا
بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر مومىنىڭ قىلغان ئىش-
لىرىنىڭ ھەقىقەتەن خالىس، مىننەتسىز، ساۋابلىق ئىش بو-
لۇپ، ھەممە ئادەمنى رازى قىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.
قىز - چوكانلارغا ئۇيغۇر مومىدەك ئايال بولۇش ھەققىدە نەسىد-
چەتلەر قىلىنىش بىر ئادەتكە ئايلانغان.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قۇمۇلدىن شەۋكەت

كۈسەن خانى ئاچور (ئالىپ چور)

قەدىمكى زامانلاردا ئۆتكەن كۈسەن خانى ئاچورنىڭ ئاجايىپ
بىرخىل ماھارىتى بار بولۇپ، دەھشەتلىك ئەجدىھانى ئىتائەت
قىلدۇرالايدىكەن. ئەينى چاغلاردا ئەجدىھانىڭ كاساپىتى تۈپەيلى
ھەممە ئائىلىدە ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇلار يوقىلىپ تۇرىدىكەن.
پادىشاھ بۇ ئىشلارنى ئۇققاندىن كېيىن، شەمشىرنى ئې-
لىپ، شىمالىي تاغدىكى ئەجدىھا بار جايغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك
بولسا ئەجدىھا ئۇخلاپ ياتقۇدەك. ئۇ ئويلاپتۇكى، مۇبادا مەن
ئەجدىھانى بۇ خىل ھالەتتە ئۆلتۈرىدىغان بولسام، كىممۇ مېنىڭ
كارامىتىمگە قول قويسۇن؟ ياخشىسى ئالدى بىلەن ئەجدىھانى
تىللاپ ئويغىتاي. شۇنداق قىلغاندىن كېيىن ئەجدىھا ئويغىنىپتۇ
- دە، بىردىنلا بىر شىرغا ئايلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھ بولسا ئەجد-
ھانىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغۇدەك، ئەجدىھا قاتتىق بىر ھۆركىرەپ،
خۇددى بۇلۇتتەك ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ
قىلچە ھودۇقماستىن «ئەگەر سەن ياۋاش بولۇپ ئەيۋەشكە كەلمەي-
دىغان بولساڭ، كالاڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن» دەپ تەھدىت
ساپتۇ.

ئەجدىھا خاننىڭ ھەيۋىسىدىن قاتتىق قورقۇپ كېتىپ، شاھ-
قا: «مېنى ئۆلتۈرمىگىن، مەن سېنىڭ مىنىشىڭگە مۇۋاپىق
كېلىمەن، قەيەرگە بېرىشنى خالىساڭ، سېنى شۇ يەرگە ئۇچۇپ
ئېلىپ بارىمەن» دەپتۇ. پادىشاھ ماقۇل دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن
خان دائىم بىر يەرگە بارماقچى بولسا، ئەجدىھانى مىنىپ سەپەر
قىلىدىغان بوپتۇ.

(بۇ رىۋايەت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خەنزۇ ئەدىب دۈەن
چىڭشىنىڭ «يۈيۈڭ خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن.)

غازبای

تېرىم (تارىم) يايلىقىدىكى غازبای قەدىمكى خوتەن رايونى دائىرىسىدىكى نۇرغۇن دورىلارنى يەكۈنلەپ 312 ماددىلىق دورا قامۇسى يازغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يونانلىق ئالىم ئەپلاتون ئۆز شاگىرتلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئالتە ئاي تاغ - دەريالارنى كېزىپ غازباينى تاپقان؛ غازباينىڭ يۇرتىدا ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەرنىڭ يەرلەرگە تۆكۈلۈپ ياتقانلىقى، بىنەپشە، ئارپىبەدىيان، سىنا، يۇمىلاقسۇت، ئوغرىتىكەن، ئاق لەيلى، لالە ئوت، ئاچچىقتاۋۇز... قاتارلىق نەچچە مىڭ خىل ئوت - چۆپ دورىلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ ھەممىلا يېرىنى قاپلىغانلىقىنى كۆرگەن. غازباينىڭ 312 ماددىلىق دورىلار كىتابىنى كۆرۈپ ئاپىرىنلار ئوقۇغان ھەمدە ئەپلاتوننىڭ ھەرخىل ئىلىملەر تەھسىل قىلىدىغان ئالىم ئىكەنلىكى، ئەگەر ئەپلاتون بۇ ئەسەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالسىلا، غازدە باي ۋە تارىم خەلقىگە ھەر جەھەتتىن زور ياردەملەر بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتقان، غازبای كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، قىممەتلىك ئەسەرنى قىرىق ياشلىق ئوغلى بارىنىڭ قولىغا چىڭ تۇتقۇزۇپ كەلگەنلەر بىلەن بىللە ئەپلاتوننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئەپلاتون بارىنى ئالىي ئېھتىرام بىلەن قىزغىن قارشى ئالغان، غازباينىڭ ئەسەرنى زور ئىشتىياق بىلەن كېچە - كۈندۈز ئوقۇپ چىقىپ، غازباينىڭ

تېببىي ئىلىمىدىكى ماھارىتىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ھەمدە بۇنىڭغا جاۋابەن ئامراق قىزى ئەنقىيەلۇسنى بارىغا نىكاھلاپ بەرگەن. مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن بارىي بىلەن ئەنقىيەلۇس تارىمغا قايتى-ماقچى بولغاندا ئەپلاتون غازىباينىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان تۆھپىسىگە جاۋابەن ھازىرقى خوتەن رايونىغا قاراشلىق شەھەرلەرنى تېخىمۇ ھەيۋەت - گۈزەل قىلىپ قۇرۇشقا ياردەملىشىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ھۈنەرۋەنلەر قوشۇپ ئەۋەتكەن. بۇ ھۈنەرۋەنلەر بارىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن دىيارى خەلقى بىلەن بىللە ھازىرقى كېرىيە، خوتەن، قارىقاش، گۇما شەھەرلىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن، بىنالار سالغان. يەرلىك خەلق خاتىرە ئۈچۈن كېرىيىنى سىھراب، خوتەننى زىھراب، قاراقاشنى فاراب، گۇمىنى داراب دەپ يونانچە ناملار بىلەنمۇ ئاتىغان. خوتەن (زىھراب) خوتەن دىيارىدىكى مەركىزىي شەھەر بولغان خوتەن خەلقى ۋە ھۈنەرۋەنلەر بارىي ۋە ئەنقىيەلۇس خانىم ئۈچۈن يۈز خانىلىق توققۇز قەۋەتلىك مۇنار ئوردا سالغان. بۇ بىنا بىر مىڭ ئىككى يۈز يىلدەك خاراب بولماي سالامەت تۇرغان، «ئوردا ئالدى بازار» دەپ چوڭ رەستە ياساپ ئاۋاتلاشتۇرۇلغان. خوتەن دىيارى ئاۋاتلىشىپ ئون يىلدىن كېيىن بارىي خان بولغان. خوتەن دىيارىدىكى بۇ شەھەرلەرنىڭ نامى نەچچە يۈز يىللار يونانچە ئاتىلىپ كېيىن ئۇدۇن قاتارلىق نەچچە خىل نامغا، ئەرەب، پارس مەدەنىيىتى تەسىرىدىن كېيىن خوتەن دېگەن نامغا ئۆزگەرگەن.

[بۇ رىۋايەت ھىندىستاندا مىلادى 1200 - يىللىرى يېزىلغان «ھەدىقە-تۈل ئەقالىم» (ھەرقايسى ئەللەر تەزكىرىسى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.]

تاتاگاتا

تاتاگاتا بۇددا يىگىرمە چوڭ جەيتىيا^① ھەققىدە سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، ئەجدىھالارغا بۇ چوڭ جەيتىيالارنى قوغداشنى تاپىلاپتۇ. ئەجدىھالار بۇنى قوغدىيالمىي قالغىنىمىز دەپ ئۆزرە ئېيىپ-تىپ قوبۇل قىلماپتۇ. تاتاگاتا بۇنى يەنە يىگىرمە سەككىز ياكىسا سەركەردىسىگە تاپشۇرۇپتۇ. يىگىرمە سەككىز ياكىسا شۇنداق دەپ-تۈكى: «يىگىرمە جەيتىيانى ئەۋلىيا بىزگە تاپشۇردى. بىز بۇددا-غا ھۆرمەت بىلەن بويسۇنىمىزكى، باش تارتىشقا ھەددىمىز ئە-مەس، لېكىن گۇماسلا خوشبۇي تېغى^② دېگەن جاينى ساقلاشنى زىممىمىزگە ئالمىقىمىز تەس.» ياكىسلار بۇ جاينى ساقلاش تەس دەپ ئۆزرە ئېيتقاچقا، ناگا (ئەجدىھا شاھى) قوغداش مەسئۇلىيىد-تىمنى ئۆز رازىلىقى بىلەن زىممىسىگە ئاپتۇ. «بۇ چاغدا ئەجدىھا شاھى جېرىغا بادادۇ، يەنى ئاق بۇد دەپتۈكى «بۇزۇكۋارىمىز تاتاگاتا ئۇدۇن دۆلىتىدىكى بۇددا دىنى مۇقەددەس جايى كوسرىنكا (كالا باش تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېغىدىكى چوڭ جەيتىيا گاندامۇ-نىنى ساقلاشنى ماڭا تاپىلدى. لېكىن، ئۇ دۆلەتنىڭ شەھەر - يېزىلىرى قۇرۇق، ئادەمزاۋاتتىن ئەسەر يوق بولۇپ، ھەممە خەلق

① بۇددا دىنىدا ساربرا بارلىرى مۇنار دېيىلىدۇ. ساربرا يوقلىرى جەيتىيا دېيىلىدۇ. جەيتىيا-نى بۇددا خاتىرىلىنىدىغان تۆت خىل جايغا، يەنە تۇغۇلغان جاي، بۇددا يولىغا كىرگەن جاي، ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن جاي، نېرۋانغا يەتكەن جايغا سېلىش شەرت.

② مۇشۇ رىۋايەت بويىچە بولغاندا، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ بۇددا دىنى مۇقەددەس جايى - كوسرىنكا-كا تېغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

باشقا ئەللەردىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىكەن، بەزىلىرى مەملىكەت.
نىڭ باشقا جايلىرىغا، بەزىلىرى ئىبادەتخانىغا ئورۇنلاشتى. بۇد.
ساتۋا ماخاسا، ئۇلۇغ پرايتكا بۇددا، ئۇلۇغ ئارخات، كامالەتكە
يەتكەن سىرامان، بەش خىسلەتلىك دانىشمەن بىر - بىرىدىن
قېلىشماي ئىستىقامەت قىلىپ، ئۇلارغا بېقىش ئاتا قىلدى. گۇما
سالادا بۇرۇن ئادەمزات يوق ئىدى. بۇ يەرگە كەلگەنلەرنىڭ ھەم-
مىسى باشقا ئەللەردىن كەلگەنلەر ئىكەن. « ساگارا: » بۇ يىگىرمە
سەككىز ياكى سەككىز دىلەر بۇ يەرنى ساقلاشتىن باش تارتتى.
بۈگۈن مەن ئۇلارنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىدىن رەنجە-
دىم. ئەگەر ئۇلار ساقلىمىسا، مەن قاتارلىق ئەجدىھالار بەتنامىغا
قالىمىز» دەپتۇ. بۇدساتۋا ساگاراغا: « ئۇنداق دېمەڭ، بۇنىڭ
سەۋەبى شۇكى، ھازىر ئىككى تۈمەن بەخت - سائادەت ساھىبى
تۆت چىنلىقنى^① دەپ سالى، يەنى سۈلى دۆلىتى، ھازىرقى كاشى-
غەر دۆلىتىدىن ئۇ يەرگە بېرىپ كۈچى زورايدى. شۇنىڭ بىلەن
گۇماسالا خۇشبۇي تېغىدىكى چوڭ جەيتىيا بار جايغا كېلىپ كېچە
- كۈندۈز تېۋىنىپ ھەممە نەرسە بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. ئەجدە-
ھا شاھلار شۇنى بىلىۋېلىڭلاركى، ئۇ ۋاقىتتا سىلەر مەڭگۈ قور-
سىقىڭلار ئاچمايدىغان، چارچىمايدىغان بولسىلەر» دەپتۇ.

(بۇ رىۋايەت خەنزۇچە «گادىجور. جايلار قىسمى» نىڭ «يۈرۈتقۇچى
ئاتلىغ نوم بىتىگ» گە كىرگۈزۈلگەن. «بۇددا ئىلى ئۇدۇن» ناملىق كىتاب-
بىدىن ئېلىندى.)

① تۆت چىنلىق - كۈلەت، بەخت - سائادەت، ئەخلاقلىق ئاۋۇملار، تەڭرى يولى قاتارلىقلار.
نى كۆرسىتىدۇ.

قۇتقا

راۋىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، تارىم بويىدا، لوپنۇر-
نىڭ ئىچكىرىسىدە، قويۇق توغراقلىق ئارىسىدا بىر گەمە بولۇپ،
ئۇ يەر قۇتقانىڭ^① ئارامگاھى ئىكەن. ئۆتكەن زامانلاردا كىشىلەر
كۈز پەسلىدە ئۇ يەرگە بېرىپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ قايتىپ
كېلىدىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇتقا ئەسلى يۇرتتا، ئەل ئارىسىدا
تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ناھايىتى مېھرىبان، پەزىلەتلىك ئايال بو-
لۇپ، قوشۇمچە ئەمچىلىك^② قىلىدىكەن. ئۇنىڭ قولى شىپالىق
بولۇپ، ساقايىمىغان بىتاپ كىشىلەر قۇتقانىڭ قولىدا ساقىيىدۇ-
كەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى يۇرتقا كېسەللىك تاراپ كېتىپتۇ.
قۇتقانىڭ ھويلىسىدا بىر خاسىيەتلىك ئۈجمە دەرىخى بولۇپ،
شۇنىڭ يىلتىزى مۇشۇ خىل كېسەلگە شىپا بولىدىكەن. قۇتقا بۇ
يىلتىزنى قېزىپ ئېلىپ، ھەر كۈنى كېسەللەرگە دورا قىلىپ
بېرىپتۇ. شۇ تەرىزدە يىلتىزنى قېزىپ ئىچكىرىلەپ يەر ئاستىغا
كىرىپ كېتىپتۇ. بىمارلارمۇ بارغانسېرى ئازلاپتۇ. ئەمما، كې-
سەللىك يىلتىزىدىن تۈگىمەپتۇ. قۇتقا شاگىرتلىرىغا دورا ياساش-
نى ئۆگىتىپ قويۇپ، ئۆزى يىلتىز ئىزدەپ يۇرت تەۋەسىدىن
يىراقلاپ كېتىپتۇ، قۇتقا ئۆزى بارغان دائىرىدە بىر كامار ئېچىپ

① لوپنۇر تەرەپلەردە ياشتا چولا، مۇرمەتلىك ئاقباش ئاياللارنى «قۇتقا» دەپ ئاتايدۇ.

② ئەمچى - تېۋىپ.

ئوچۇقچىلىققا چىقىپ، شۇ يەرگە بىر گەمە قېزىپ، شۇ يەردە ئارام ئالغاچ يىلتىز ئىزدەپ، شاگىرتلىرى ئارقىلىق يۇرتقا يوللاپ تۇرۇپتۇ.

قۇتقا بۇ ئىشلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن شۇنى ئويلاپتۇكى: ئۈجمە بەك خاسىيەتلىك دەرەخ ئىكەن، بىر تۈپ ئۈجمە دەرەخىنىڭ يىلتىزى مۇشۇ يەرگە كەلگەندەك تۇرىدۇ. مەن يۇرتقا قايتماي، مۇشۇ يەردە ئۈجمە دەرەخى ئۆستۈرۈپ، بىر ساۋابلىق ئىش قىلاي. مېۋىسىنى يەرمىز، يوپۇرمىقىدا پىلە باقارمىز، يىلتىزى ئۈزىراپ يۇرتقىچە يېتىپ بېرىپ قالسا، شۇ يەردىنلا قېزىپ، دورا ياساپ، كېسەللەرگە شىپا قىلارمىز.

قۇتقا شۇنىڭدىن كېيىن گەمىسىنى ماكان قىلىپ، ئۈجمە كۆچىتى تىكىپ، پەرۋىش قىلىپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇنىڭ بۇ ساۋابلىق ئىشىدىن يۇرتداشلىرى كۆپ مەنپەئەتدار بوپتۇ، ھال كۈنى ياخشىلىنىپتۇ، كېسەللەردىن خاراچ تېپىپتۇ. قۇتقانىڭ نامى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ساقلىنىپ كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ياسىن توختى، دېھقان، لوپنۇردىن.

تاتاتۇڭا

تاتاتۇڭا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن، تولىمۇ ئەقىللىق، سۆز - نۇتۇققا ماھىر، ئۆز ئېلىنىڭ يېزىقىنى پىششىق بىلەتتى. نايماڭلار خانى تايانخان ئۇنى بەكمۇ ھۆرمەتلەپ، ئۇستاز قىلىۋالغان ھەم ئالتۇن مۆھۈرى ۋە خەزىنىسىنى باشقۇرتقۇزغان. چىڭگىزخان قورىغار (غەرب) غا يۈرۈش قىلىپ، نايماڭلار ئېلىنى مۇتەرز قىلغاندا، تاتاتۇڭا مۆھۈرنى ئالغىنىچە كېتىپ قالغان. بىراق، ئۇزۇن ئۆتمەي تۇتۇۋېلىنغان. ئۇ چىڭگىزخان ئالدىغا كەلتۈرۈلگەندە، خان ئۇنىڭدىن: «تاياننىڭ ئەل - يۇرتى ماڭا تەۋە بولغان تۇرسا، يەنە مۆھۈرنى ئېلىپ نەگىمۇ بارارسىز؟» دەپ سورىغاندا كەن، تاتاتۇڭا «مۆھۈرنى ئۆلگۈچى ساقلاش مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم، ئۇنى ئۆز ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىمەن، باشقىلارغا بېرىشكە ھەققىم يوق» دېگەن. چىڭگىزخان بۇنىڭدىن ناھايىتى تەسىرلىنىپ، «بۇ ھەقىقىي ۋاپا ئەھلى ئىكەن» دەپتۇ - دە، ئۇنىڭدىن «مۆھۈرنى قەيەرگە ئىشلىتىدۇ» دەپ سورايتۇ. تاتاتۇڭا: «پۇل - ئاشلىقنى كىرىم - چىقىم قىلغاندا، قەبىلىلەرنى ۋەزىپىگە قويغاندا، ھەرخىل ئىشلارنى بېجىرىشكە توغرا كەلگەندە، ئىشەنچلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئاڭلىغاندا پۈتۈككە مۆھۈر باسماي بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان تولىمۇ خۇرسەن بولۇپ ئۇنى ئۆز ئارامگاھىدا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، يارلىق چىقىرىلغاندا مۆھۈر بېسىلىش يولغا قويۇلغان؛ مۆھۈرنى تاتاتۇڭا تۇتقان. بىر كۈنى، چىڭگىزخان تاتاتۇڭادىن:

«سىز ئۆز ئۇلۇسىڭىزنىڭ يېزىقىنى پىششىق بىلەمسىز» دەپ سورىغاندا، ئۇ بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا شاھزادە - بەگزادىلەرگە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن دۆلەت تىلى (موڭ-غۇل تىلى) نى خاتىرىلەشنى ئۆگىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ رەسمىي يېزىقى ياردەملىغان. تاتاتۇڭا ئوردىدا ئۇزۇن يىل ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭغا خان ئالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشىك ئاغىسى دېگەن مەنسەپ تارتۇق قىلىنغان، يەنى ئايىمىقنىڭ خوجىدارى دېگەن پەخرى نام بىلەن تارتۇقلانغان.

(«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 124 - جىلد «تاتاتۇڭا تەزكىرىسى» دىن ئېلىندى.)

چوقتىرىشت ۋە نوقتىرىشت

رەۋايەتلەرگە قارىغاندا، چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ باش سانغۇنلىرى ئىكەن. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش داۋاملاشقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان ئۇرۇش توققۇز قېتىمغا يېتىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەڭ ئاخىرقى تۆت مەيدان چوڭ ئۇرۇشقا چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت قوماندانلىق قىلغانىكەن.

مىلادى 989 - يىلى، قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قەدىرخان بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەر ئوردا كەنتىنى ناھايىتى تېزلىكتە قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۇدۇنغا يۈرۈش قىلىدۇ. ھازىرقى قارىقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسى تەۋەلىكىدىكى كەپتەرخانا (قومات پاشىسىم) دەپ ئاتىلىدىغان يەرگە كەلگەندە چوقتىرىشت ۋە نوقتىرىشت قوماندانلىقىدىكى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىر مەيدان دەھشەتلىك جەڭ قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ، قاراخانلار سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاز بولمىغان چىقىملارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بىر يۈز قىرىق مىڭ لەشكەرگە ئىگە بۇ قوشۇن يەنىلا ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى يېڭىدۇ ھەمدە ئۇدۇن قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلىغانچە سۈر - توقاي قىلىپ ئۇدۇل ئۇدۇن سېپىد.

لىغىچە قىستاپ كېلىدۇ، شۇنداقلا ھېچقانچە كۈچىمەيلا ئۇدۇن پايتەختىنى بېسىۋالىدۇ. چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت ئامال- سىزلىقتىن ئۇرۇشتا ھايات قالغان ئازغىنا ئاقساق - چولاق لەشكەرلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا چېكىنىدۇ.

چىرانىڭ تاغلىق رايونلىرىدا، ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئىسلام قوشۇنلىرى ناماز ئوقۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئىسلام قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ھالاك بولىدۇ. بۇ كۈن دەل مىلادى 1000 - يىلى 11 - نويابىر ئىدى. ئۇدۇندىكى ئارمىيە - خەلق چوقتىرىشت ۋە نوقتىرىشتىن بىر تۇتاش قوماندانلىقىدا غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ، ئۇدۇن پايتەختىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭدە قاراخانىلار سۇلالىسى تولىمۇ ھال- سىراپ كەتكەنلىكتىن، بەش يىلغىچە ئۇلۇغ تاغلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە چېقىلىشقا پېتىنالمىدۇ.

مىلادى 1006 - يىلى، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قەدىر خان ئۆزى شەخسەن قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ قېتىم يۈسۈپ قەدىر خان قوشۇنلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ، لەشكەرلەرنىڭ ساپاسى يۇقىرى، ھەيۋەتسى زور بولغاچقا، ھېچقانچە چوڭ ئۇرۇش قىلمايلا ئۇدۇننى قايتا بېسىۋالىدۇ. چوقتىرىشت بىلەن نوقتىرىشت ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشتا ھالىدىن كەتكەن نەچچە يۈزلىگەن ئاقساق - چولاق لەشكەرنى باشلاپ، چىرا تاغلىرىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق جەڭ قىلىدۇ. ياز ئۆتۈپ قىش كېلىدۇ. تاغلىق رايوندا قەھرىتان سوغۇق جاندان ئۆتىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ، لەشكەرلەرگە ئاش، ئوزۇق، ئات - ئۇلارغا يەم - بوغۇز بارغانسېرى ئاز قالىدۇ. ئاخىر بېرىپ پۈتۈنلەي ئاش، ئوزۇقسىز قالىدۇ. ئۇنى ئاز دەپ قاراخانىلارنىڭ خانلىق لەشكەرلىرى بارغانسېرى

رى ھۇجۇمنى كۈچەيتىپ، ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى ئۆلۈم گىردابىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئاخىر چوققىرىشتىن بىلەن نوقتىرىشت ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. پەقەت قېپقالغىنى كېيىن - كىلەرگە بۇ ئېچىنىشلىق تارىخنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان، بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان ھاشى چوققىرىشتىن قورغىنى بىلەن ھاسا چوققىرىشتىن قورغىنىدىن ئىبارەت ئىككى قەلئە بولىدۇ، خالاس^①.

(بۇ «گۆھەر زېمىن - خوتەن» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.)

① بۇ ئىككى قەلئە چىرا ناھىيىسىنىڭ چاقار يېزىسى تۈزۈشلۈك جايىنىڭ غەربىگە 12.7 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئەبۇ ھەسەن

قاراخانلار سۇلالىسى بىلەن ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش بولغان. كۆلىمى چوڭ بولغان ئۇرۇش جەمئىي توققۇز قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش بەشىدە چى ۋە ئالتىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتۇر.

مىلادى 970 - يىلى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى نەچچە تۈمەن ئۇزۇن سەپەر قوشۇنى چىقىرىپ، قەشقەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇ چاغدا قەشقەر قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ پايدە تەختى بولۇپ، نوپۇسى يۈز مىڭغا يېقىنلىشاتتى.

قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك خانى ئەبۇ ھەسەن ئىلگىرىدىكى بۈيۈك خان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ جىيەن ئوغلى ئەلى ئارسلانغا خانغا جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۇدۇن قوشۇنلىرى ھۇجۇمنى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشتۇرالمىي، ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەبۇ ھەسەن نەچچە تۈمەن قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن قوشۇنىغا قارشىلىق كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ھازىرقى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونغا كەلگەندە، ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئۆزىنى ئوڭشاپ، كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن قاراخانلار قوشۇنلىرىغا ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ زەربە بېرىدۇ ھەمدە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىدۇ. قاراخانلار خانلىق قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئەلى ئارسلانخانمۇ دەل مۇشۇ قېتىمدا

تىملىق ئۇرۇشتا جېنىدىن جۇدا بولىدۇ. بۇ دەۋرلەردە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى، شىمالىي قىسمى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن رايونلار قاراخانىلار سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچى ناھايىتى زور ئىدى. گەرچە بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۇلارنىڭ نەچچە تۈمەن قوشۇنى ئۇدۇن قوشۇنلىرىغا يېڭىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا كۈچى يەنىلا ناھايىتى زور ئىدى. شۇڭا ئەبۇ ھەسەن ناھايىتى تېزلىكتە يەنە نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ ياردەمگە ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۆزى شەخسەن قولمىدا مەندانلىق قىلىپ، ئۇدۇن قوشۇنلىرىغا ئۈزلۈكسىز تۈردە قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئىككى تەرەپ يەتتە كېچە - كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇدۇن قوشۇنلىرىدىن نۇرغۇن لەشكەر قىرىلىپ كېتىدۇ. قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ ياردەمچى قىسمىلىرىمۇ ئېچىنىشلىق قىرىلىپ كېتىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قاراخانىلار خانلىق قوشۇنلىرىنىڭ مۇھىم قوماندانلىرىدىن بولغان بۇرۇنقى بۈيۈك خان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئوسمانمۇ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانىلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا يىگىرمە ئالتە يىلغىچە ئۇرۇش بولمايدۇ.

مىلادى 996 - يىلى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قەشقەردە قوراللىق قوزغىلاڭ يۈز بېرىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى دەرھال نەچچە تۈمەن كىشىلىك يىراققا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى تەشكىللەپ، قەشقەر شەھىرىنى قورسۇۋالىدۇ. ئۇدۇن قوشۇنلىرى شەھەر ئىچىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئوبدان ماسلاشقانلىقتىن بىر ھۇجۇم بىلەنلا

قەشقەر شەھىرىنى بويسۇندۇرىدۇ. ئەبۇ ھەسەن ئوتتۇرا ئاسىيادە-
كى ئىككى دەريا ۋادىسىغا چېكىنىپ تۇرۇپ، پەرغانە، بۇخارا
قاتارلىق جايلاردىن ئەسكەر يىغىپ نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇن
تەشكىللەپ، قەشقەرگە دەھشەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ. كۈچلۈك
ھۇجۇم ئاستىدا قالغان ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئامالسىزلىقتىن،
قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە چېكىنىپ، ئۆز ئېلىگە
قايتىپ، ئۇدۇننى مۇستەھكەم ساقلىماقچى بولىدۇ. قاراخانىلار
خانلىق قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن قوغلاپ ھۇجۇم قىلىپ،
يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇق دېگەن يېرىگە كەلگەندە، ئىككى تەرەپ
قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. قاراخانىلار قوشۇنلىرى بۇ قېتىمقى ئۇ-
رۇشتا ئېچىنىشلىق چېقىمغا ئۇچرايدۇ. قاراخانىلار سۇلالىسىدە-
نىڭ بۇرۇنقى بۈيۈك خانى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى
بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ مۇھىم قوماندانى ھۈسەيىنمۇ ئۆلۈپ كې-
تىدۇ. ئەبۇ ھەسەن چېقىمنىڭ ئىنتايىن ئېغىرلىقىغا قارىماي يەنە
داۋاملىق قوشۇننى كۆپەيتىپ شەخسەن قوماندانلىق قىلىپ ئۇدۇن
قوشۇنلىرىغا داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. يەكەن ئەتراپىدا يەنە
قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى ئوغ-
لى يۈسۈپمۇ ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئەبۇ ھەسەن ۋە ئۇنىڭ
ئاچىسىمۇ مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كېتىدۇ. مەلۇماتلارغا
قارىغاندا، ئەبۇ ھەسەننىڭ ئاچىسى ئەلانۇر باتۇرلۇقتا تەڭدىشى
يوق، ئەلەم ۋە قەلەمدە كامالەتكە يەتكەن ئايال قوماندان ئىكەن.
ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنى
ئوڭشاپ، قوشۇننى كەينىگە ياندۇرۇپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ،
قەشقەر شەھىرىنى يەنە بويسۇندۇرۇپ ئۈچ يىلدىن ئارتۇق ئىگىدە-
لىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانىلار
سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئالتىنچى قېتىملىق دەھشەت-
لىك ئۇرۇشتۇر. ئەبۇ ھەسەن ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كەتكەندىن كې-
يىن، ئۇنىڭ ئورنىغا يۈسۈپ قەدىرخان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ

ئۇلۇغ خانى بولىدۇ. يۈسۈپ قەدىر خانمۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ئىككى دەريا ۋادىسىدا بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن
تەشكىللەپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن قەشقەرنى قايتۇرۇۋالىدۇ. ئار-
قىدىنلا ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلىپ، مىلادى 1006 - يىلى ئۇلۇغ
ئاغلىق ئۇدۇن دۆلىتى ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىدۇ.

(بۇ رىۋايەت «گۆھەر زېمىن - خوتەن» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.)

كىتاۋبەگ ۋە ئالتۇن يارۇق

قەدىمكى زاماندا، تىنجۇ دېگەن بىر يۇرت بولۇپ، ئۇ يەرگە كىتاۋ دېگەن بىر ئادەم بەگ ئىكەن. ئۇ مەلۇم بىر يىلى قىزىنىڭ توي ئىشى مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كالا، قوي، قۇشلارنى ئۆلتۈرۈپ، زىياپەت ئۆتكۈزۈپتۇ. توي تۈگەپ ئون كۈن ئۆتەر - ئۆتمەستىن كىتاۋبەگ پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، تۈ-يۇقىمىزلا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. گەرچە كىتاۋبەگ ئۆلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەممە يېرى مۇزلاپ پەقەت يۈرىكىلا ئىسسىق تۇرغۇدەك. بەگنىڭ مۇلازىملىرى ئۇنىڭ جەسىتىنى تۆت كۈن ساقلاپ، ئاخىر بولالماي ئاچىقىپ كۆمۈشكە تەييارلىنىۋاتقاندا، كىتاۋبەگ تۈيۈق-سىز تىرىلىپ قاپتۇ. بۇنى كۆرگەن چاكارلار قورقۇپ قېچىشقا تەمىشلىپتۇ. كىتاۋبەگ ئۇلارنى چاقىرىپ توختىتىپ مۇنداق دەپ-تە: «مەن تويدا ئۆلتۈرگەن جانلىقلار ئۇ دۇنياغا بېرىپ، تەڭرىد-گە ئىزز قىلدى. تەڭرىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن تۆت دېۋە كېلىپ مېنى (روھىمنى) تۇتۇپ تەڭرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. تەڭرى مېنى سوئال - سوراققا تارتتى. سوراقنىڭ ئاخىرىدا پەقەت ئالتۇن يارۇقنى كۆچۈرۈپ تارقاتساملا گۇناھىمنىڭ ساقىت بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى.»

بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇلازىملار كىتاۋبەگنى ئۆيىگە قايتۇرۇپ كەپتۇ. كىتاۋبەگ ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، بەگلىكتىنمۇ، مال، مۈلۈكتىنمۇ كېچىپ «ئالتۇن يارۇق»نى كۆچۈرۈشكە نە-يەت باغلاپتۇ. كۆپ ئىزدىنىش ئارقىلىق كىتابىنى تاغ ئارىسىدىكى بىر بۇتخانىدىن تېپىپ كېلىپ، كېچە - كۈندۈز ئۆلتۈرۈپ كۆچۈرۈپ «گۇناھىنى يۇيۇش» پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپتۇ.

(بۇ رىۋايەت «ئالتۇن يارۇق» تىن ئېلىندى.)

توپ ئاتار غوجام

شۇ قەدەر گۈزەل، ھەيۋەت، مۇقەددەس چىن ماچىن دۆلىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىدا ياشايدىغان، ئالەمدە تەڭرىنى يوق، باتۇر-ئوق، چېۋەرلىكتە، پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن «توپ ئاتار غوجام» دېگەن بىر باتۇر ئۆتكەنكەن. بۇ ئادەم تەڭرىتاغلىرىنى قوغدايدىكەن. ئۇنىڭ شاپائىتىدىن بۇ يەردە ياشايدىغان ھەر قايسى قەبىلىلەر خاتىرجەم، ئىناق، توق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، غەم - غۇمىسىز ياشايدىكەن. شۇڭا ھېچقانداق بىرەر يات كۈچ بۇ يەرلەرگە قولىنى سۇنۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىكەن. ھەتتا ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلارنىڭ چۈشلىرى بۇزۇلۇپ، مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىپ، گاھلىرى ئۇنىڭ سايىسىدىن ئۆركۈپ يۈرۈشىدىكەن. چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە مۈشۈكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىد. لىپتۇ دېگەندەك، ھىندى ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ قىنىغا پاتماي قالغان ئىران شاھى جەمىشدا جاھان ئەينىكى ئارقىلىق دۇنيانى كۆزىتىپ، دۇنيادا تەڭداشسىز تەڭرىتاغلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قويۇشقا تاسلا قاپتۇ. ئۇ ئېسىنى يىغىپ، قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ چارىلىرىنى ئويلاپ-تۇ. ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ، شاھى جەمىشدا جاھان ئەينىكىدە تەڭرىتاغ بويلىرىنى قايتا ئىنچىكىلەپ كۆرۈشكە باشلاپ-تۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھەيۋەتلىك، سۈپسۈزۈك بوغدا كۆلى كۆرۈنۈپتۇ. ئۇنىڭ ئاستىدا بولسا پۈتمەس - تۈگەمس ئالتۇن - جاۋاھىرلار؛ ئەتراپىدا ياپېشىل ئورمان ۋە ئوتلاق، توققۇز ئېقىننى بويلاپ ئېقىۋاتقان زۇمرەت سۇلار؛ مال - چارۋىلار، ھەر خىل مېۋىلىك باغلار، ئېكىنزارلار نامايان بوپتۇ. شاھى

جەمىشەد كەمەك ھەييار قاتارلىق ئالتە باتۇرغا^① شۇنداق پەرمان قىلىپتۇلەركى:

— ئەسكەر تارتىپ بۇ گۈزەل زېمىننى دەرھال ئىشغال قىلىڭلار! — دەپتۇ.

— خوپ شاھ ئالىيلىرى، — دەپتۇ نۆۋكەرلەر، — پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرمەي ھەرگىز قايتمايمىز.

— دەرھال ئاتلىنىڭلار، — دەپتۇ شاھ جەمىشەد يەنە ئۇ يەرنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ئارقاڭلارغا قايتماڭلار.

— خوپ شاھ ئالىيلىرى، باش ئۈستىگە، — دەپتۇ نۆۋكەر-

لەر. بۇ بىر توپ ئاتارمەن — چاپارمەنلەر ئەس — ھوشىنى

يوقاتقىنىچە تەڭرىتاغلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپتۇ. ئۇلار ھىندى

تاغلىرىدىن ھالقىپ كوئېنلۇن تاغلىرىغا يېتىپ بېرىپتۇ. يەنە

داۋاملىق ئۇچۇپ تەڭرىتاغلىرىدىكى جەمىشەد شاھ ئېيتقان تەڭرى

كۆلىگە داخۇر كولىۋاغا كۆل ئاستىدىكى ئالتۇن — جاۋاھىرلارنى

قاچىلاشقا باشلاپتۇ. شۇ پەيتتە توپ ئاتار غوجام:

— ئەي زۇغۇيلار، ئوغرىلار، ئالغان ئالتۇن — جاۋاھىرلار-

نى دەرھال ئورنىغا قويۇڭلار؛ بولمىسا، مۇشۇ كۆلگە غەرق

قىلىۋېتىمەن، — دەپ ئۈنلۈك ۋارقىراپتۇ. ئۇنىڭ ساداسىدىن

يەر — جاھان زىلزىلىگە كەپتۇ. تاغلاردىن قايتقان ئەكس سادا

ئۇلارنىڭ يۈرەك — باغرىنى تىترىتىپ يۈرىكىنى غايەت زور بىر

كۈچ غايىبىتىن مۇجۇۋاتقانداك بىلىنىشكە باشلاپتۇ. كەمەك ھەي-

يار بۇرادەرلىرىگە:

— ئۇنىڭ بىر ۋارقىرىشى بۇنچىلىك بولسا، ئاتقان توپى

بىزنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىمەدۇ نېمە؟ — دەپتۇ. توساتتىن

بوغدا كۆلى دەھشەتلىك چايقىلىشقا باشلاپتۇ. كەمەك قاتارلىق

زۇغۇيلار كۆل سۈيىنىڭ چايقىلىشىدىن ساراسىمىگە چۈشۈپتۇ.

توپ ئاتار غوجام ئۇلارنىڭ ئالدىغا پەيدا بولۇپ ئۇلارنى بىردىنبىلا

① ئالتە باتۇر — كەمەك ھەييار، مەلىكە پامبال، زۇھالە، قۇززات، پەررۇ ئاددىي تەرىقىفۇل ئېقىل، بادىرەتپار قاتارلىق جادۇگەر پالۋانلار.

ئالاقىنىغا ئېلىۋاپتۇ ۋە:

— سىلەر بىكاردىن — بىكار ئاۋارە بولماڭلار، مېنىڭ ئىسمىم توپ ئاتار غوجام، ۋەزىپەم سىلەردەك ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئەدەبىنى بېرىش، بىلىپ قويۇڭلاركى، مەنكى بوغدا، مەنكى ئادەم، مۇشۇ ساماۋى كۆلنىڭ مۇئەككىلى بولىمەن. تەڭرىتاغ ۋادىلىرىنى قوغداشقا مەسئۇلمەن! — دەپتۇ. زۇغۇيلار توپ ئاتار غوجامنىڭ ئالاقىنىدىن ھەرقانچە قىلىپمۇ چىقىپ كېتەلمەپتۇ. كەمەك ئۆزىنىڭ يەتمىش ئىككى تۈرلۈك ھۈنرىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ئۇ ھۈنەرلەر كارغا كەلمەپتۇ. كەمەك بىلەن مەلىكە پايىمال ئائىلاچ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ساماۋى بوغدا كۆلىدىن سۈزۈۋالغان ئالتۇن — جاۋاھىرلارنى كۆلگە تاشلاپتۇ ۋە توپ ئاتار غوجامنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشنى ئىلتىجا قىپتۇ. توپ ئاتار غوجام:

— مەن مەرد تۇرمەن، رەھىمدىلمەن، لېكىن دوستلارغا رەھىمدىلمەن. سىلەردەك زۇغۇيلارغا رەھىمدىللىك قىلمايمەن. بىلىپ قويۇڭلاركى، بۇ ئەزىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ بىر تال گىياھى، ھەتتا بىر سىقىم تۇپرىقىغا قول سالغانلارغا ئامانلىق بەرمەيمەن، — دەپتۇ — دە، ئالاقىنىدىكى زۇغۇيلارنى توپ ئاتقاندا كېتىپتەن كەن، كوئېنلۇن تېغىدىن ھالقىپ چۈشۈپ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، كەمەك قاتارلىق جادۇگەرلەرنىڭ پۇت — قوللىرى سۈنۈپ ئاران دېگەندە تەنلىرىنى سۆرىگىنىچە جەمشىد شاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىۋاپتۇ. بۇنى كۆرگەن جەمشىد شاھ ئۆز — ئۆزىگە: بۇ بىر زور خورلۇق بولدى. بۇ خورلۇقنى تارتىماققا ئەمەل — چارە، بۇ پاجىئەگە سېنىڭ سۈكۈت قىلماقتىن باشقا چارەك يوق، — دەپتۇ پىچىرلاپ ۋە زەھەر يۇتۇۋالغان يىلاندا كەتلىگەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **خېۋىر تۆمۈر**، توقسۇندىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتىن پېنسىيىگە چىققان. توپلىغۇچى: زۇنۇن رېھىم، سايباغ رايونىدا ئىشلەيدۇ.

فارابى

1

شىمالىي سۈرىيە ھۆكۈمرانى، ھەمدانى سۇلالىسىنىڭ قۇر-
غۇچىسى سەيپۇل دەۋلە 943 - يىلى دەمەشق شەھرىنى پايتەخت
قىلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرغان كۈنلەردە، فارابى ئۇنىڭ ھۆ-
زۇرىغا كېلىدۇ. ئىبن خەللىكاننىڭ قىزىقىپ ھېكايە قىلىشىچە،
بىر كۈنى فارابى پىيادە مېڭىپ سەيپۇل دەۋلە (915 - 967)
نىڭ ياسىداق ئوردىسىغا كىرىپ كېلىدۇ. ياش پادىشاھنىڭ سارد-
يىغا توپلانغان ھەرخىل مۆتىۋەرلەر ھەرخىل ئىلمىي مەسىلىلەر
ئۈستىدە سۆھبەتلىشىۋاتاتتى. ئۇلار ئۈستىگە تۈركىي كىيىم
كىيگەن فارابىنى تونۇمايتتى. پادىشاھ بۇ ناتونۇش كىشىنى ئول-
تۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاندا، فارابى پادىشاھقا: «خالىغان جايدىمۇ
ياكى بەلگىلەنگەن جايدىمۇ؟» دەپ سوئال قويدۇ. سەيپۇل دەۋلە
ئۇنىڭغا: «خالىغان جايدا» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. فارابى كىشىلەر
ئالدىدىن ئۆتۈپ، توپتوغرا سەيپۇل دەۋلە يېنىدىكى بوش ئورۇنغا
كېلىپ ئولتۇرىدۇ. سەيپۇل دەۋلەنىڭ يېنىدا مۇھاپىزەتچى مەمە-
لىك ئولتۇرغانىكەن. ئۇ سەيپۇل دەۋلەگە ئۆزلىرى چۈشىنىدىغان
ئايرىم تىل بىلەن: «بۇ شەيخ ئەدەبىسىزلىك قىلدى، مەن ئۇنىڭغا
بىر قانچە سوئال قويۇپ كۆرەي، جاۋاب بېرەلمىسە، ئۇنىڭ
جاجىسىنى بېرەيلى» دېدى. بۇ تىلنى فارابى ياخشى بىلەتتى.
فارابى دەرھال ئۇنىڭغا: «ئەمىر، ئۆزىڭىزنى تۇتۇۋېلىڭ، ھەر

قانداق ئىشقا پەقەت ئۇنىڭ ئاخىرىدىلا باھا بېرىش كېرەك» دەيدۇ. سەيپۇل دەۋلە فارابىدىن: «سىز بۇ تىلنى بىلىمىسىز؟» دەپ سورىغاندا، فارابى: «بىلىمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سۆھبەت باشلىنىدۇ، ھەر خىل ئىلمىي تېمىدىكى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. پەقەت فارابىلا بۇ مەسىلىلەرگە روشەن ئىزاھات بېرەلەيدۇ. سەيپۇل دەۋلە فارابىدىن: «ئىچىملىك ئىچىشنى خالامسىز؟» دەپ سورىدايۇ. فارابى: «ياق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. «تاماق يېيىشنى خالامسىز؟» دەپ سورىدايۇ. فارابى يەنە «ياق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. «مۇزىكا ئاڭلاشنى خالامسىز؟» دەپ سورىدايۇ. فارابى: «ھەئە» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. فارابىنىڭ ئىلمىدىن قايىل بولغان سەيپۇل دەۋلە ئۆز سارىيىدىكى ئاتاقلىق سازەندىلەرنى چاقىرىپ نەغمە قىلدۇرىدۇ. فارابى سازەندىلەرنىڭ ماھارىتىدىن نۇقسان تاپقاچقا، سەيپۇل دەۋلە فارابىدىن: «سىز بۇ ساز ئۇستىلىرىدىنمۇ ياخشىراق چالدىغان ئوخشىمىسىز؟» دەپ سورىدايۇ. فارابى: «شۇنداق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ ھەم بەلبېغىغا ئورالغان قۇتىدىن بىر تال تارنى ئېلىپ، مۇزىكىنى سازلاپ چېلىشقا باشلايدۇ. ئولتۇرغانلار ئۇنىڭ تۈنجى مۇزىكىسىنى ئاڭلاپ روھلىنىدۇ، ئىككىنچى مۇزىكىسىنى ئاڭلاپ يىغلىشىدۇ. فارابى ئۈچىنچى مۇزىكىسى بىلەن ئۇلارنى ئۇخلاپ قويۇپ سارايدىن تەنھا چىقىپ كېتىدۇ. سەيپۇل دەۋلە بۇ شەيخنىڭ فارابى ئىكەنلىكىنى شۇ ۋەقەدىن كېيىن بىلىدۇ ۋە ئۇنى ئۆز ھەرىمىگە تەكلىپ قىلىپ ئۇستاز تۇتىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، سەيپۇل دەۋلە ئوچۇق چىراي، سۆزمەن، مەلۇماتلىق، تەدبىرلىك، ئىلىم - سەنئەت سۆيەر بولۇش بىلەن بىللە، ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن بىر قەدەر ماھارەتلىك ئىكەن.

ئېمىن خەلىپىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ھەر قايسى خەلىپىلەردىن كېيىن خانلىق سارايلىرىغا توپلانغان شائىر - ئەدىبلەر،

ئالىم - قەيسەرلەر سەيپۇل دەۋلە سارىيىغا توپلانغاندەك كۆپ بولمىغان. سەيپۇل دەۋلە سارىيىدا ماھىر يازغۇچى ساھىپ ئىبن ئەببەد (995 - يىلى ئۆلگەن) ۋەزىرلىك قىلاتتى. بۇ سارايدا توققۇز يىل ئىشلىگەن شۆھرەتلىك ئەرەب شائىرى ئەبۇ تەيىب ئەل مۇتە ئەببى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەشھۇر ئالىم ۋە شائىرلار ئوخشىمىغان جايلاردىن كېلىپ بۇ يەرگە توپلانغانىدى. مۇتە ئەببى فارابى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. ①

2

يەتتىسۇنىڭ بالاساغۇن دېگەن يېرىدە ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ئەبۇ ناسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز ھەزرىتى ئىمام مۇھەممەد غەززا-لى ① ھەزرىتى ئىمام رازىلار ② دىن ئارتۇق كامالەت تاپقان، دىنىي ئىلىملەردە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن، پەننىي ئىلىملەردە ئىبن سىنادىنمۇ ③ ئۈستۈن ئىدىكى، شەرىئەت ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەفسىر، ھەدىس، تېۋىپلىق، پەلسەپە، ئىدىئولوگىيە، ئەدەبىيات-تىن تارتىپ شاھمات، نەرد ئويۇنلىرىغىچە بىلىمەيدىغىنى يوق ئىدى. جۈملىدىن مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەنىدى. قال-لۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. راك، ئوشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئو-شاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە يايغان ھەم شاگىرت-لىرىغا ئۆگەتكەنىدى. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ئۆز ھال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشىپ قىلغانىدى. «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» (سا-

① ئىمام مۇھەممەد غەززالى (1059 - 1111) خۇراسانلىق ئالىم.

② ئىمام پەخرى رازى (1149 - 1209) ئەرەب پەيلاسوپى.

③ ئىبنى سىنا - ئەبۇ ئەبلى ئىبن سىنا، ئۇ مىلادى 980 - يىلى بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن، مىلادى 1037 - يىلى ھەمدەندە ۋاپات بولغان.

زەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتابىدا: «مۆزىكىنىڭ تىلىسىز مۇڭ-لىرى ئىنساننىڭ روھىغا مەنئى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىل-دۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ» دەپ ئېيتقان ۋە يەنە: «يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغاي-سىزىلەر» دېگەن. بۇ ئەزىز تۈرلۈك ئىلىملەر ھەققىدە بىر يۈز ئون تۆت پارچە كىتاب يازغان. ②

- ① ئا. مۇھەممەت ئىمىننىڭ «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى.
② مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

1

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تۇغۇلغان كۈنى يەر شۇنداق تەۋرەپتۇ، يەردىن سۇ چىقىپ، بۇلاقلارنىڭ سۈيى راۋان بوپتۇ. قىش كۈنى بولسىمۇ گۈللەر ئېچىلىپ، زېمىن يېشىللىققا ئايلىنىپتۇ. بۇ ئىشقا ھەيرانۇ ھەس بولغان مۇنەججىم، ئەھلى پاراسەتلىكلەر قۇرۇ ئېچىپ: «بۇ ئوغۇل جاھانگىر (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى) بولىدۇ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرىدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپتۇ. بۇ ھۆكۈمنى ئاڭلىغان بۇددىستلار «بۇ بەچە بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز ئىكەن» دەپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇشۇپتۇ. ئەمما، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئانىسى ئۇلارنى توسۇۋېلىپ ئۆلتۈرگىلى قويماپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئانىسى قازا قىلىپ كېتىپ، ئانىسىنىڭ ھېمايىچىلىرىدىن ھارۇن بۇغراخاننىڭ تەربىيىسىگە قاپتۇ.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇقنىڭ تەڭ دېمەتلىكلىرىدىن قىرىق ئاغىنىسى بار ئىكەن. بۇ قىرىق ئاغىنە ھەر كۈنى يىغىلىپ بەزمە باراۋەت قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن، شىكارغا چىقىپ ئوۋ ئوۋلايدىكەن، ئاخشىمى كۆڭۈل ئىزھارلىرىنى ئېيتىپ ھەمسۆھبەت بولىدىكەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون ئىككى ياشقا تولغان كۈنلەر-نىڭ بىرىدە قىرىق ئاغىنىسى بىلەن شىكارغا چىقىپتۇ. بىر تىكەندىن ئېلىپ يېنىغا كېلىشىگە ئۇنىڭ تۈۋىدىن بىر توشقان چىقىپ قە-

چىشقا باشلاپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق توشقاننى قوغلاپتۇ. توشقان بىر جايغا بېرىپ توختاپتۇ. سۇلتان توشقاننى ئەمدى ئاتاي دەپ تۇرۇشىغا، توشقان بىر مەردى كالانغا ئايلىنىپتۇ ھەمدە سۇلتان سۇتۇققا:

— كېلىڭ ئەي پەرزەنتىم، پېقىر سىزنىڭ ئارزۇيىڭىزدا بولۇپ يۈرەتتىم. ئەلھەمدۇلىللا، سىزگە تەنھا مۇيەسسەر بول-
دۇم. ئاتتىن چۈشۈڭ، ماڭا قاراپ قەدەم ئېلىڭ. بىر نەچچە ئېغىز سۆزۈم بار، ئېيتاي، — دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ھەمدە ئاتتىن چۈشۈپ، مەردى كالاننىڭ ئالدىغا كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەردى كالان:

— ئەي پەرزەنتىم، سىزنىڭ بەختىڭىز مېنىڭ بەختىم، سىزنىڭ نازۇك بەدىنىڭىزنى ئاتەشى دوزاخقا قالمىسۇن دەيمەن. سىز نېمە ئۈچۈن بۇتقا چوقۇنۇپ كۈپرى بىدئەتنى لازىم قىلد-
سىز؟ سىزنى ياراتقان خۇدايىڭىز بار. شۇ خۇدانىڭ ئەلچىسى پەيغەمبەر يۈرگەن يولدا يۈرۈڭ، — دەپتۇ ھەمدە پەيغەمبەرنىڭ كىملىكىنى، دوزاخنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ كۆڭلىدە بىر ۋەھىمە پەيدا بوپتۇ. مەردى كالاننىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، مەردى كالانغا كۈندە بىر قېتىم مۇلاقەت بولۇپ تەلىم ئېلىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئەمما مەردى كالان: «ئەي پەرزەنت، سىز ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى كۆپ، سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولۇپ، تەلىم بېرىپ، تەربىيە قىلىپ، كامالەتكە يەتكۈزىدىغان كىشى پات پۇرسەتتە يېتىپ كېلىدۇ» دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئەسلىدە بۇ مەردى كالان ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئۆزىنىڭ خىزىر ئەلەيھىسسالامغا يولۇققانلىقىنى ۋە كەلىمەتەيىنىنى ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى ھېچ كىشىگە تىن-
ماپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق قىرىق ئاغد-
غىسى بىلەن يەنە ئوۋغا چىقىپتۇ. شىكار قىلا - قىلا ئاتۇشتىكى

«باقۇ» دېگەن يەرگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا بۇ يەردە بىر قانچە خۇش سۈرەت، ياخشى ئەخلاقلىق ئادەملەر ئولتۇرۇشقۇدەك. يۈك - تاقلىرىمۇ ئوچۇق - ئاشكارا تۇرغۇدەك. ھەزرىتى سۇلتان بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ ھەمدە بۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە كارۋانلارنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. كارۋان باشلىقى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ھەزرىتى سۇلتانغا سالام قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان ئاتتىن چۈشۈپ كارۋان باشلىقى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. كارۋان باشلىقى ھەزرىتى سۇلتاننى ئىززەت - ئېكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئالدىغا ماتا قويۇپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان «خىزىر ئېيتقان كىشى شۇ بولسا كېرەك» دەپ گۇمانلىنىپ، كارۋان بېشىدىن سورايتۇ:

— ئېتىڭىز نېمە؟

— ئېتىم ئەبۇ نەسىر سامانى.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان «خىزىر ئېيتقان كىشى مۇشۇ ئىكەن» دەپ ئويلاپ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. بۇ كۈنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر ساماندىن ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەرنى سوراپ بىلىۋاپتۇ. ئەتىسىدىن باشلاپ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە بۇ يەرگە كېلىپ ئەبۇ نەسىر ساماندىن تەلىم ئېلىپ، ھەپتىيەك ۋە قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلىپتۇ. دەل ئالتە ئاي بولدى دېگەندە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى قىرىق بۇرادىرىگە بىلدۈرۈپتۇ ھەمدە ئۇلارغا: «ئەي يارەنلىرىم، ئەگەر ماڭا دوست - ئاشىنا بولساڭلار ماڭا ئوخشاش ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇڭلار...» دەپ نەسىھەت قىپتۇ. قىرىق بۇرادەر-نىڭ بەزىسى ئۆز ئىختىيارىچە مۇسۇلمان بوپتۇ، بەزىسى ھەزرىتى سۇلتاندىن قورقۇپ مۇسۇلمان بوپتۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئەبۇ نەسىر ساماندىن مۇسۇلمانچىلىقتىن تەلىم ئالسا، يەنە بىر تەرەپ-تىن يېقىن كىشىلىرىنى مۇسۇلمانچىلىققا دالالەت قىپتۇ. ئاز ئۆتمەي مۇسۇلمان بولغانلار ئالتە يۈزدىن ئېشىپتۇ.

ھارۇن بۇغراخان بۇددىستلىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق، لەشكىرىدە مۇتولا ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھارۇن بۇغراخان چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئۇنىڭغا بىر شىرنىڭ پەنجە ئۇرغانلىقى ئايان بوپتۇ. ئۇ قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسىدىن سوراپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسى:

— بۇنداق چۈشنى شەيتانى دەيدىكەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بىراق ھارۇن بۇغراخان تازا خاتىرجەم بولالماپتۇ. ئۇ ئايغا قىچى قويۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلىپ قاپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئومىرالىرىنى يىغىپ ئۆزىگە دۈشمەن پەيدا بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەگ، ۋەزىر، ئومىرالار كېڭەش قىلىشىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئەتىسى بۇ قاراردىن سۇلتان سۇتۇقنىڭ ئانىسى خەۋەر تېپىپ ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ھەمدە ئۇنىڭغا:

— شۇنچە يىلدىن بۇيان مۇشەققەت بىلەن ئاران چوڭ قىلغان بالامنى نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرسىلەر؟ — دەپتۇ. بۇ سۆزگە راسا ئاچچىقى كەلگەن ھارۇن بۇغراخان:

— ئەي خوتۇن، بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەندىنمۇ يامان گۇناھ بارمۇ؟ — دەپتۇ.

ئانىنىڭ ھەزرىتى سۇلتانغا مېھىر — مۇھەببىتى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىكەن. شۇڭا ئۇ ھارۇن بۇغراخانغا:

— بالامدىن ئىمتىھان ئېلىپ باق، بالامنىڭ ھەقىقەتەن مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەنلىكى ئىسپاتلانسا ئاندىن ئۆلتۈرسەڭ. مۇ كېچىككەن بولمايسەن، — دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى ئوردىدا خىزمەت قىلىدىكەن. ئۇ كىشىمۇ: «شۇنداق، ئاۋۋال سىناش كېرەك» دەپ ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپتۇ. بۇ سۆز ھارۇن

بۇغراخانغا ماقۇل كەپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئومىرالىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ بۇتخانا سالماقچى، بۇتخاننىڭ خىشلىرىنى ھەزىرتى سۇلتانغا قويدۇرماقچى بولۇشۇپتۇ. خىشلارنى تەييار قىلغاندىن كېيىن ھەزىرتى سۇلتانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى چاقىرتىپتۇ. ھەزىرتى سۇلتان كەپتۇ. ھارۇن بۇغراخان:

— ئەي پەرزەنت، سېنى بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىردى دېيىشىۋاتىدۇ، بۇ قانداق گەپ؟ — دەپ سوراپتۇ. ھەزىرتى سۇلتان سۇتۇق ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە قەسەم ئىچىپتۇ. بىراق، ھارۇن بۇغراخان ئىشەنمەپتۇ. ئۇ سۇلتان سۇتۇققا: «بىز بىر بۇتخانا ياسىماقچىمىز، شۇ بۇتخانىنىڭ ئۆلىمى سەن قويسەن. قانداق، قىلالامسەن؟» دەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەندىشە ئىچىدە قاپتۇ. «قانداق قىلىسام بولار» دەپ خىيال ئىلكىدە تۇرغاندا ھەزىرتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ھازىر بولۇپ: «ئەي پەرزەنت، ھەرگىز ئىككىلەنمە، مەسچىت دەپ ئۆلىمىنى قويىۋەر» دەپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۇلارنىڭ شەرتىگە ماقۇل بوپتۇ. پەشلىرىنى قىستۇرۇپ يارەنلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇتخانغا ئۇل قويۇشقا باشلاپتۇ. تۆتىنچى خىشنى ئېلىپ قويماي دەپ تۇرغاندا ھارۇن بۇغراخان چاقىرىپ: «ئەي پەرزەنت، توختا، سېنى بۇنىڭدىن زىيادە تۇپراققا بۇلغاشقا تاقىتىم يوق. ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم. نېمە قىلىشنى خالىساڭ شۇنى قىل» دەپتۇ.

ئەتىسى ھەزىرتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنى ئەھۋالدىن خەۋەردار قىپتۇ ۋە: — ئەي بۇزۇكۋارىم، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇددىستلار بىزنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىمىزنى بىلىپ قالسا ھەممىمىزنى ئۆلتۈرىدۇ، شۇڭا ئىلاجىنى قىلىنماق بولمايدۇ، — دەپتۇ.

ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ ھازۇن بۇغراخانغا قارشى ھۇجۇم قىلماق بوپتۇ. تاڭلا كېچىسى ھەزىرتى سۇلتان سۇتۇق قىرىق نەپەر كىشى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىنى ئېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

ۋە ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەپتۇ. ئىسلام لەشكەر-لىرى ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى تۆت يۈز ئاتنى، جەڭ سالاھىنى، بىر ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈكنى ئېلىپ قايتىپ چىقىپتۇ. ئەتىسى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ھارۇن بۇغرا-خاننىڭ بېشىنى غەم دەرياسى بېسىپتۇ. قىرىق مىڭ لەشكەر بىلەن تۆگە تاغنى قورشاپتۇ. بۇددىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوت-تۇرسىدا قاتتىق جەڭ باشلىنىپ يەتتە كېچە - كۈندۈز داۋام قىپتۇ. ئۇلاردىن بەش مىڭ كىشى، مۇسۇلمانلاردىن يۈز كىشى جېنىدىن جۇدا بويىتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ سېپى كۈندىن - كۈنگە ئاۋۇپ ئون ئىككى مىڭغا يېتىپتۇ. مۇسۇلمانلار زەپەر قۇچۇپ بۇددىستلارنى چېكىندۈرۈپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئاتلار ئورۇقلاپ، ئوزۇق - تالقانلار تۈ-گەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن مەس-لىھەتلىشىپ، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ ئالادىن نېمە كەلسە شۇنى كۆرۈشكە بەل باغلاپتۇ. تاڭلا كېچىسى سۇتۇق بۇغراخان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ئەگەشتۈرۈپ ئوردىغا كەپتۇ. باش توخۇ چىلىغاندا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان شەمشىرىنى يالىڭاچ-لاپ ئوردىغا كىرىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان قاتتىق ئۇيقۇدا، بىر خىزمەتكارى بېشىدا چىراغ ياندۇرۇپ ئولتۇرۇپتىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق «ھارۇننىڭ بېشىنى كېسەي» دەپ شەمشىرىنى تەڭلەپتۇيۇ، ئەمما: «دۈشمەننى ئۇخلاۋاتقاندا ئۆلتۈرۈش مەردلىك ئەمەس. ياخشىسى ئۇنى ئىمانغا دەۋەت قىلاي. ئېھتىمال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئەگەر ئىمان ئېيتىشقا ئۇنىمىسا ئاندىن ئۆلتۈرەي. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ تۈزىنى يېگەنمەن» دەپ ئويلاپ شەمشىرىنىڭ ئۈچىنى مارۇن بۇغراخاننىڭ پۇتىغا سانجىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان چۆچۈپ ئويغى-نىپتۇ. قارىسا سۇلتان شەمشىرىنى يالىڭاچلاپ تۇرغۇدەك. ھا-رۇن دەپتۈكى: «ئەي سۇلتان، سەندە شۇنچە دۆلەت تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن بۇنداق قىلىسەن.»

ھەزرىتى سۇلتان: «قۇرۇق گەپنى قويۇپ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغىن» دەپتۇ. ھارۇن ئۇنىماپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان شەمشىرىنى نەچچە قېتىم تەڭلەپ، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى ھەققىنى ئويلاپ ياندۇرۇۋاپتۇ. ئاخىر بولالماي ئاللا دەرگاھىغا مۇراجىئەت قىلىپ: «ئىبارا خۇدايا، سەن ھەممىنى بىلىسەن. بارچىنى كۆ-رۈپ تۇرسەن. بېشىنى كېسەي دەپ نەچچە مەرتىۋە شەمشەر تەڭلىدىم. يەنىلا تۈز ھەققىنى ساقلىدىم. قەھرىڭ بىلەن ئۇنى يەرگە يىتتۈرسەڭ» دەپتۇ. سۇلتاننىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بوپتۇ. يەر تىترەپ - تەۋرەپ ھارۇننى سىنەسىگە يۇتۇپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان: «ھازىر ئىمان ئېيتساڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن. خۇ-دايىتائالا سېنى بۇ بالادىن خالاس قىلسۇن. ساڭا دۇئا قىلاي» دەپ ھارۇنغا نەسىھەت قىپتۇ، بىراق ھارۇن: «سېنىڭ دىنىڭغا كىرگىنىمدىن يەرگە كىرگىنىم تۈزۈك» دەپ ئىمان ئېيتىشنى يەنىلا رەت قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق غەزەبكە كېلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەنكەن، يەر يېرىلىپ ھارۇننى پۈتۈنلەي يىتۈپ كېتىپتۇ. شۇ زامان سۈبھى يورۇپ، ئالەم نۇرلىنىپتۇ. سۇلتان سۇتۇقنىڭ كارامەتلىرىنى كۆرگەن لەكىمىڭ - لەكىمىڭ ئادەم دەرھال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ. سۇلتان نۇتۇق بۇغراخان پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ پۈتۈن يۇرتنى ئىسلامغا مۇشەرىپ قىپتۇ. ئاتۇش مەشھەتتىكى ھارۇن بۇغراخان يۇتۇلۇپ كەتكەن جاي شۇندىن باشلاپ «يەر يۇتتى» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپ-تۇ.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نە-سىر سامانى دېگەن كىشىدىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز ئىسمىنى ئابدۇلكېرىم دەپ ئۆزگەرتىپ، پۈتكۈل قاراخانىلار دۆلىتى تەۋەسىگە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ

تىكلەپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى، سۇتۇق بۇغراخان چۈشىدە نۇرانە چېھىر، شېرىن سۆز بىر ئاقساقال بوۋاينى كۆرۈپتۇ. ئۇ: «ئوغ-لىم، سەن ئەتە كۈنپېتىش تەرەپكە سەپەر قىلغىن، جاھاننىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار بول. سەپەردە ساڭا بىرىنچى قېتىم بىر نەرسە ئۇچرايدۇ، سەن ئۇنى كۆمۈۋەت. ئىككىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقسەن، سەن ئۇنى قۇتۇلدۇر. ئۈچىنچى قېتىم بىر نەرسىگە يولۇقسەن، سەن ئۇنى مەيۈسلەندۈرمەي، تەلىپىنى قاز-دۇر، ئائۇمىد قالدۇرما. تۆتىنچى قېتىم ئالدىڭغا ئۇچرىغان نەرسىنى ئىككىلەنمەي يەۋەتكىن. بەشىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقسەن، ئۇ نەرسىگە قاراپمۇ قويماي دەرھال قاچقىن» دەپتۇ - دە، غايىب بوپتۇ.

سۇتۇق باغراخان ئويغىنىپ بۇ ئىشنىڭ چۈشى ئىكەنلىكىگە ھېچ ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. ئەتىسى سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، كېچە كۆرگەن چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ ھەم تەبىر بېرىشىنى سورايتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى: - كېرەملىك سۇلتانم، جانابلىرى چۈشلىرىدە كۆرگەن كىشى خىزىر ئەلەيھىسسالامدۇر. سىلنىڭ سەپەر قىلىشلىرى خىزىرنىڭ تاپشۇرۇقىدۇر. سىلى دەرھال سەپەرگە ئاتلانسىلا قاز-داق؟ دەپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. خېلى ئۇزۇن يول يۈرۈپ بىر قۇم-لۇققا يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەردە خىزىرنىڭ دېگىنىدەك سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئالدىغا بىر ئالتۇن تاۋاق ئۇچراپتۇ. ئۇ ئالتۇن تاۋاقنى كۆمگەنكىن، تاۋاق يەنە توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. تەكرار كۆمگەن بولسىمۇ، تاۋاق ئوخشاشلا توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭغا بىر كۆك كەپتەر ئۇچراپتۇ. قار-غۇدەك بولسا ئۇ نالە قىلىپ «مېنى قۇتۇلدۇرغىن» دەۋاتقۇدەك،

سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى چاپىنىنىڭ يېڭىگە يوشۇرۇپ قويۇپتۇ.
 ئۈچىنچى قېتىم بىر لاچىن ئۇچراپتۇ. ئۇ:
 — ھەي ئادەمزات، كەپتەرنى كۆردۈڭمۇ؟ — دەپ سوراپ-
 تۇ. سۇتۇق بۇغراخان:
 — ھەئە، كۆردۈم. ئۇنى يېڭىگە يوشۇرۇپ قويدۇم، —
 دەپتۇ. لاچىن:

— مەن ناشتا قىلىمىغىلى ئۈچ كۈن بولدى. ئولجامنى قايتۇ-
 رۇپ بەرمىسەڭ تۈگەشكىنىم شۇ، — دەپ يېلىنىپتۇ. سۇتۇق
 بۇغراخان لاچىنغا يوتىسىدىن بىر لوڧما گۆش شىلىپ بېرىپتۇ.
 لاچىن رازى بولۇپ ئۆز يولىغا مېڭىپتۇ. كەپتەرمۇ خەتەردىن
 قۇتۇلۇپ قاپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. تۆتىنچى قېتىم
 خېلى يىراقتا ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىس - تۈتەك، قارا تۇمان
 قاپلىغان بىر چوڭ تاغ كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ بۇ تاغنى قانداقمۇ يەپ
 بولارمەن، دەپ غەم قىپتۇ. ئاخىر قەتئىي نىيەتكە كېلىپ تاغنى
 يېيىش ئۈچۈن يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ تاغقا يېقىنلاشقانسېرى
 تاغ كىچىكلەۋاتقۇدەكمىش. ئۇ نۇرغۇن مەنزىلنى بېسىپ تاغنىڭ
 ئالدىغا كېلىپ قارىسا، ئۇ تاغ ئەمەس، بەلكى بىر غېرىچ ئۇزۇن-
 لۇقتىكى گىياھمىش، ئۇنىڭ شېخىدا ياڭاقىدەك بىر تال مېۋە
 تۇرارمىش. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئېلىپ يەپتۇ. ئۇ مېۋە شۇن-
 داق تاتلىق ۋە شېرىن ئىكەنكى، دۇنيادىكى ھەر قانداق مېۋىدىن
 تەملىك ئىكەن.

سۇتۇق بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋېتىپ بەشىن-
 چى قېتىم ئېشەك تاپىنىدەك سېسىق، بەتبۇي بىر نەرسىگە
 يولۇقۇپتۇ. ئۇنىڭدا بۇ سېسىقچىلىققا چىداپ تۇرغۇدەك سەۋر -
 ئاقەت قالماپتۇ. ئۇ دەرھال ئارقىسىغا قاراپ قېچىپتۇ. شۇنداق
 قىلىپ سۇتۇق بۇغراخان بىر كۈنلۈك سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ
 ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ.

ئەبۇ نەسىر سامانى سۇتۇق بۇغراخاندىن ھاردۇق سوراپ

ئوردىغا كەپتۇ. سۈتۈق بۇغراخان سەپەردە كۆرگەن كەچۈرمىشلەر-
رىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ ھەمدە سەپەر ئۈستىدە
يولۇققان بەش ۋەقەنىڭ سىرىنى ئەبۇ نەسىر سامانىدىن سوراپتۇ.
ئەبۇ نەسىر سامانى:

— كېرەملىك سۇلتانىم، ئۆزلىرى خىزىرىنىڭ تاپشۇرۇقى
بىلەن كۆمۈپ قويسىلا توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان ئالتۇن تاۋاق
كىشىلەرنىڭ قىلغان ساۋابلىق ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى
كىشىلەر باشقىلار كۆرسۈن - كۆرمىسۇن بىرەر ياخشى ئىش
قىلسا، ئۇ ئىش ھامان بىر كۈنى جامائەتكە تونۇلىدۇ. بۇ ياخشى
ئىش ۋە ياخشى خىسلەت ئۇنتۇلمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئەل ئاغزىدا
ۋە دىلىدا مەدھىيىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى قې-
تىم كۆك كەپتەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشلىرى دۇنيادا ئاجىزلارنى
كۈچلۈكلەرنىڭ بوزەك قىلىدىغانلىقىنى، خورلىنىشقا ئۇچرىغان
ئاجىزلارغا يار - يۆلەك بولغان كىشىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئاللاننىڭ
ئۆزى ئۆستۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچى قېتىم لاچىن-
نىڭ سىلىمدىن ئولجىنى قايتۇرۇپ بېرىشلىرىنى تەلەپ قىلىشى،
سىلىمنىڭ يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆشنى ئۇنىڭغا سېلىپ بېرىش-
لىرى — دۇنيادا كىشىنىڭ كىشىگە، نەرسىلەرنىڭ نەرسىلەرگە
ھاجىتى چۈشىدىغانلىقىنى، ئەگەر بىرەر كىشىنىڭ ئىككىنچى
بىر كىشىگە ھاجىتى چۈشسە، ئىككىنچى بىر كىشىدە بۇ ھاجەتنى
راۋا قىلغۇدەك ئىمكانىيەت تۇرۇپمۇ ھاجەتنى راۋا قىلمىسا، ئې-
غىر گۇناھقا مۇپتىلا بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر شۇ كىشىدە ھاجەت-
مەننىڭ ھاجىتىنى قاندۇرۇشقا پەقەت ئىمكانىيەت بولمىغان تەق-
دىردىمۇ، خۇددى سىلى يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆش كېسىپ
لاچىننى رازى قىلغانغا ئوخشاش كىشىلەرنى، ئۆز قېرىنداشلىرى-
نى رازى قىلىش، ئۇلاردىن ھېچ نەرسىنى ئايىماسلىق، بىر -
بىرىگە سادىق بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى؛ ساداقەتمەنلىك، مېھىر
— ۋاپانىڭ ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ياخشى خىسلەت ئىكەن-
لىكىنى كۆرسىتىدۇ. تۆتىنچى قېتىم سىلىنىڭ ئالدىلىرىغا ئىس

- تۈتەك قاپلىغان ھەيۋەتلىك بىر تاغنىڭ ئۇچرىشى ۋە سىلىنىڭ سەۋر قىلىشلىرى، ئاخىرىدا ئالدىلىرىغا تاغ ئەمەس، مېۋىلىك گىياھ ئۇچرىغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ مېۋىسىنىڭ شۇ قەدەر تاتلىق، شېرىن بولۇشى - ئەگەر ئادەم سەۋر قىلىپ ئۆزىنى بېسىۋالسا، ئاچچىقىنى يەڭسە، خۇددى سىلىگە چوڭ كۆرۈنگەن تاغ بارا - بارا كىچىكلەپ، ئۇنىڭ ئورنىدىكى مېۋىنىڭ شۇ قەدەر شېرىن بولغىنىغا ئوخشاش ياخشى نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى، ئادەم غەزەپ- لەنگەندە ئەقىل قاچىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بەشىنچى قېتىم سىلىگە ئۇچرىغان ئېشەك تاپىنىدەك بەتبۇي، سېسىق نەرسە، دەل غەيۋەت - شىكايەتنىڭ ئۆزىدۇر. غەيۋەت - شىكايەت ئېشەك تاپىنىدەك سېسىقتۇر. بۇ كىشىلەر غەيۋەت - شىكايەتتىن قېچىش، غەيۋەتخورلارغا يېقىنلاشماسلىقى لازىملىقىنى، غەيۋەت - شىكايەتنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ، ئىناقلىق بوستانىغا غۇم - ئاداۋەت تېرىيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، - دەپتۇ.

سۈتۈق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەبىرىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. پۈتكۈل قاراخانلار دۆلىتى تەۋەسىگە ياخشىلىق، ئۆز- ئارا ياردەم قىلىش، مادارا قىلىپ، ئازارلاشماسلىق، خەير - ئېھسان قىلىش، غەيۋەت - شىكايەت قىلماسلىق، بىر - بىرىگە ساداقەتمەن بولۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مانا شۇنداق ئاقىل ۋە ئادىل پادىشاھنىڭ دەۋران سۈرۈشى بىلەن قاراخانلار- دۆلىتى روناق تاپقانكەن.

مۇلاھاجىنىڭ «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

ئابدۇللا بۇغرا

ئابدۇللا بۇغرا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاي دەپسە ئايدىن چىرايلىق، كۈن دەپسە كۈندىن چىرايلىق، ئەقىل - پارا - سەتتە ئەپلاتوندەك، كۈچ - قۇدرەتتە رۇستەمدەك ئىكەن. ئات مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، ماھىرلىق بىلەن چەۋەندازلىق قىلىدەكەن. بۇرۇنقى خەت تارتىپ، بالاغەتكە يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقنى ئۆتكۈزۈپ، دادىسىغا ھەمىياق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بوپتۇ. رەقىب - لەر ئۇنىڭ مەزمۇت چوڭ بولۇۋاتقانلىقىدىن قاتتىق ھەسەت قىلىپ، كېچە - كۈندۈز قارغاپ، قان يۇتۇپ تۇرىدىكەن. كۈنلەر - دىن بىر كۈنى ئۇ ئاكىسى ئوسمان بۇغراخان بىلەن بىرلىكتە ئاتا - ئانىسىدىن بىسوراق ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ئېتىنى مىنىپ قەشقەردىكى خان ئوردىسىنىڭ شىمالىغا چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ۋاقىت بىلەن ھېسابلاشماي بەشكېرەم دەرياسىنى بويلاپ ئۇزاقلارغا يۈرۈپتۇ. كىم بىلسۇن، تۇيۇقسىز ھاۋا تۇتۇلۇپ، چاقماق چېقىپ، ئاسمان شىددەتلىك گۈلدۈرلەپ، يامغۇرلار شار - قىراپ يېغىپ، دەھشەتلىك قىيان كېلىپ، بۇ ئىككى شاھزادىنى ۋەھىمىلىك قاينام ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كېتىپتۇ. ئوردا نۆكەر - لىرى بۇ پاجىئەنى شاھقا مەلۇم قىلىپ، تەرەپ - تەرەپنى ئىزدەپ - تۇ. كۆپ ئاقتۇرۇپ، ھېچ يەردىن شەپسىنى ئۇچرىتالماپتۇ. ئەتىسى كۈن نەيزە بويى ئۆرلەپ، ھۆل - يېغىن توختاپ، ھەسەن - ھۈسەن ئىنتايىن رەڭدار جىلۋىلىنىپ تۇرغان بىر دەقىقىدە بەش -

كېرەمنىڭ بۇچى كەنتىدىن بىر نۇر، چۈمبۇس كەنتىدىن بىر نۇر ئالتۇندەك پارقىراپ كۆزنى قاماشتۇرۇۋاتقۇدەك. كىشىلەر ئۆيەرگە بېرىپ قارىغۇدەك بولسا بۇچىدا ئابدۇللا بۇغراخاننىڭ، چۈمبۇستا ئوسمان بۇغراخاننىڭ ئالتۇن مېيىتى ئاپپاق خەسگە رەتلىك كېپەنلىنىپ تۇرغۇدەك. ئۇنىڭدىن ئۆتكۈر بىر سېرىق نۇر چىقىپ تۇرغان. كىشىلەر بۇ كارامەت مۆجىزىدىن ئەقلى لال بولۇپ، ياقىلىرىنى چىشلەپتۇ ھەم خانلىق رەسمىيىتى بويىچە ئۆز جايىغا دەپنە قىلىپ، گۈمبەز قاتۇرۇپ، تۇغ - ئەلەملەرنى تىك. لەپ، ۋەخپە ئايرىپ، شەيخ بېكىتىپ دۇئا - تىلاۋەتلىرىدە ياد ئېيتىپ تۇرىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قادىرئاخۇن مەخسۇم ھاجى، مۇھەممەد ئەيسا قازى قەشقەر كونا شەھەر قوغان يېزىسى بۇچى ۋە قازىرىق كەنتلىرىدىن.

قىزىلچى خېنىم

ئوردا خېنىمنىڭ چىرايلىقتا كۈن بىلەن بەسلەشكۈدەك،
ئەۋرىشىملىكتە ئايدىن قېلىشمىغۇدەك، جىگەرلىك، باتۇر بىر
قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى قىزىلچى خېنىم ئىكەن.
ئوردا خېنىم خوتەنلىك كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ يۈرگەن
كۈنلەردە قىزىلچى خېنىممۇ باشقىلارنىڭ توسقىنىغا قارىماي ئۆ-
زىنىڭ كېنىزەكلىرىنى باشلاپ، قولغا قىلىچ، نىزە، قالقان
ئېلىپ، كۇپپارلار بىلەن جەڭ قىپتۇ.
قىزىلچى خېنىم جەڭدە ئەرچە ياسىنىۋالغانىكەن. ئۇنىڭ
باھادىر - غەيرەتلىكلىكى، ئۇرۇشتىكى چىۋەر - جەدۋەسلىكى
ھېچبىر ئەردىن قېلىشماپتۇ. ئوردا خېنىم ئۆز قىزىنىڭ كارامەت
ياخشى جەڭ قىلىۋاتقانلىقىدىن ئىچ - ئىچىدىن سۆيۈنۈپ، تەھ-
سىن ئوقۇپتۇ. مۇسۇلمانلارمۇ بارىكالا ئېيتىشىپتۇ. كۇپپارلار
ئۇرۇش مەيدانىدا مۇنداق بىر باتۇرنىڭ بولۇشىدىن كۆپ ۋەھىمىگە
چۈشۈپتۇ، قىزىلچا خېنىم ئۆز سېپىگە ھەر بىر قېتىم باستۇرۇپ
كەلسە قىرىق قەدەم ئارقىغا شەرتسىز چېكىنىپتۇ. قىزىلچى خې-
نىمنى بىر ئامال قىلىپ بۇرۇنراق كۆزدىن يوقاتمىسا ئۆزلىرىد-
ىنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەيدانىدا غەلىبە قىلالاماسلىقىغا كۆزى
يېتىپ، ئۇنىڭغا قاپقان قۇرماق بوپتۇ.
قىزىلچى خېنىمنىڭ جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىپ، كۇپپار-
لارنى لاغ - لاغ تىترىتىشى مۇسۇلمانلارنى چەكسىز شادلاندۇرغان
بولسا، كۇپپارلارنى قايقۇغا ساپتۇ. قىزىلچى خېنىم ئۆزىنىڭ

دۈشمەننىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئۆزىنى بىرەر - يېرىم دەممۇ چەتكە ئالماي، دۈشمەن سېپىگە ئۆز-لۈكىسىز ئىچكىرىلەپ كىرىۋېرىپتۇ. كۇپپارلار كۆرۈنۈشتە داغ-غان بولۇۋېلىپ، ئىككى مەرگەن قىزىلچا خېنىمنىڭ ئىككى قولىنى قارىغا ئېلىپ ئوق ئۈزۈپتۇ، شۇ ئان خۇددى ئاسماندىن تاراقلاپ مۆلدۈر تۆكۈلگەندەك قىزىلچى خېنىمنىڭ قولىدىن قىلىچ، نەيزە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇ بىر ئاماللار بىلەن قىلىچنى چىشلەۋېلىپ، كۇپپارلار بىلەن يەنە بىر قەپەس ئېلىشىپ ئاستا-ئاستا سەپتىن چېكىنىپ، ئۆز سېپىگە قايتىپ كېلىۋاتسا، كۈپ-پارلار يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلاپتۇ.

قىزىلچى خېنىمنىڭ قولىدىكى ئوقيا ئوقلىرى زەھەر بىلەن سۇغىرىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بەدىنىگە زەھەر ئۆتۈپ ھوشسىزلىنىشقا باشلاپتۇ. قىزىلچى خېنىم توساتتىن ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ سېپى يىراقراق بولغاچقا، ئۇنى دەمال-لىققا قۇتقۇزۇۋالغىلى بولمايدىكەن، لېكىن كۇپپارلار بولسا داۋاملىق يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلاپتۇ.

قىزىلچى خېنىم كۇپپارلارنىڭ قان تېمىپ تۇرغان قىلىچىغا ۋە ياۋۇز قىياپىتىگە قاراپ غەزەپ بىلەن ھومىيىپ، ئورنىدىن تۇرۇشقا شۇنچە كۈچىگەن بولسىمۇ، جايىدىن مىدىر - مىدىر قىلالماپتۇ. دۈشمەننىڭ ۋەھشىي قولىغا چۈشۈپ كېتىش خەۋىپى قاش بىلەن كىرىپكىنىڭ ئارىلىقىچىلىك قاپتۇ. كۇپپارلاردىن قورقۇشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلگەن قىزىلچى خېنىم نېمە قىلارنى بىلەلمەي، بىر ئاسمانغا، بىر يەرگە قاراپ، ئىلتىد-جا قىلغانىكەن، يەر بىردىنلا يېرىلىپ، قىزىلچى خېنىمنى ئۆز قوينىغا ئاپتۇ - دە، يۈمۈلۈپ قاپتۇ. كۇپپارلار بۇ كارامەت، مۆجىزىنى كۆرۈپ، ھەيرانۇ ھەس بولۇشۇپ، نېمە قىلارنى بىل-مەي، يەرگە قاتتىق غەزەپ بىلەن ھومىيىپ قاراپ قويۇپ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ كېتىپ قېلىشىپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ مۇسۇلمانلار قىزىلچى خېنىمنى ئۆز قولىغا ئالغان يەرگە كېلىپ، دۇئا قىلىپ، مەدەت تىلىشىدىغان بولغان. ھاجەتمەنلەر ھاجىتىنىڭ راۋا بولۇشىنى تىلىگەن، كېسەلمەنلەر بىمارلىقىدىن خالاس بولۇپ كېتىشىنى تىلىگەن، تۇغ-ھاس ئاياللار پەرزەنت كۆرۈشىنى تىلىگەن. بۇ ئادەت تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىنمەكتە.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قۇربان مامۇت (55 ياش)، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيە، ھاراپ يېزا پەسەن كەنتىدىن.
خاتىرىلەپ رەتلىگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان.

ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام

1

ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ^① ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى خۇاجە مەئما (ئەركىلەتمە ئىسمى ئەبۇل-مەتتاھ)، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئابدۇلغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەش-مەرى ئىكەن.

ئانا قارىندىن يېڭىلا چۈشۈپ دۇنياغا ئەمدىلا كۆز ئاچقان ئەبۇلپەتتاھنى يۇيۇپ زاكىلىغاندا، ئۇنىڭ ئىككى مۇرىسىدە قىل-دەك ئىككى قىزىل خالىنىڭ بارلىقى بىلىنىپتۇ. ئاقىل ۋە مۇ-نەجىملىكتىمۇ يېتىشىپ ئالدىنقى قاتاردا سانالغان ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ كۆڭلى ھەم خۇش بوپتۇ، ھەم غەش بوپتۇ. چۈنكى ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ تەبىرىچە ئوڭ مۇرىسىدىكى قىزىل خالى ئوقۇپ ئالىم بولۇشنىڭ، سول مۇرىسىدىكى قىزىل خالى مۇراد - مەقسىتىگە يەتمەي تۇرۇپ ئالەمدىن بالدۇر كېتىش-نىڭ بەلگىسى ئىكەن.

خۇاجە مەئما راست دېگەندەك ئوقۇپ، ئەللامە دەرىجىسىگە يېتىپ «ئىلمىي ئاتايى غوجام» دەپ نام ئاپتۇ. شان - شۆھرىتى ئاتىسىنىڭكىدىنمۇ زور بوپتۇ.

خۇاجە مەئما بالاغەتكە يەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە دەرىستىن

① ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام - ئۇلۇغ ئالىم مەمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇستازى.

پارىخ بولۇپ سەيلە قىلىۋېتىپ، پادىشاھ سارىيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ ۋە بۇ يەردە بىر ساھىبجامال قىزنى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ قىز يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىمنىڭ قىزى ئىكەن. خۇاجە مەئماننىڭ بۇ قىزغا كۆڭلى چۈشۈپ قاپتۇ. شۇ كۈنى خۇاجە مەئما چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشكە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىغا بېرىش بېشارەت بولۇپتۇ. ئەتىسى خۇاجە مەئما سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىغا بېرىپتۇ، ئون كۈن ئىستىقامەتتە بولۇپ، تىلەك، مۇددىئالىرىنى ئېيتىپتۇ.

ئاز كۈن ئۆتمەي بىر كۈنى، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە خىزىر ئەلەيھىسسالام ئۆز قىزىنىڭ نىكاھىنى خۇاجە مەئماغا ئوقۇۋاتقۇدەك. ئەتىسى بۇ چۈشكە مۇنەججىملەر: «قىزىڭىز خۇاجە مەئماغا نېسىپ بولۇپتۇ» دەپ تەبىر بېرىشىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم قىرىق كېچە - كۈندۈز شاھانە توي قىلىپ، قىزىنى خۇاجە مەئماغا نىكاھلاپ بېرىپتۇ. ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتۈپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى خۇاجە مەئما ئاتىسى ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ ئالدىدا دەرس تەكرارلاپ ئولتۇرغانىكەن، خۇاجە مەئماغا شىكارغا بىللە بېرىشى ھەققىدە يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىمنىڭ ئالدىدىن كىشى كەپتۇ. بىراق، ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام رۇخسەت قىلماپتۇ، ئاتىسىنىڭ بۇ يولسىزلىقىغا خۇاجە مەئماننىڭ تازا ئاچچىقى كەپتۇ، ئىلاج بولماپتۇ. ئىككىنچى قېتىم يەنە كىشى كەپتۇ. ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام يەنىلا ئۇنىماپتۇ. ئۈچىنچى قېتىم كىشى كەلگەندە خۇاجە مەئما ئاتىسىنىڭ توسقىدىنغا ئۇنىماي، كىتابلىرىنى يېپىپ قويۇپ، پادىشاھنىڭ خىزمىتىگە راۋان بولۇپتۇ. بۇ ئىش ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامغا ھار كەپتۇ. ئۇ ئوغلىغا قاراپ، «ئى پەرزەنت، كېتىڭ! كېتىڭ!» دەپ نەپەس قىپتۇ. خۇاجە مەئما شۇ نەپەس بىلەن بىر نەچچە قەدەم ماڭماي ئاتىدىن يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ. قەشقەر خەلقى بۇ زاتنىڭ

ئىشقى پىراقىدا ماتەم تۇتۇپ، داد - پەرياد كۆتۈرۈپتۇ. ئەمما،
 ھۈسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ كۆزىدىن بىر قەترە ياشمۇ ئاقماپتۇ.
 بەلكى، ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، جايىدىن قوپماي، يەتتە
 كېچە - كۈندۈز ئولتۇرۇپتۇ. كىشىلەر: «بىزنىڭ بۇ زاتنىڭ
 دەردىدە يۈرىكىمىز كاۋاپ بولۇپ، كۆز ياشلىرىمىز سەلدەك ئېقىد-
 ۋاتسا، ئاتا بولغۇچىنىڭ بىر قەترە ياشمۇ ئاققۇزماي، يېڭى كى-
 يىملىرىنى كىيىپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك خاتىرجەم ئولتۇرغىنى
 نېمىسى؟ دۇنيادا مۇنداقمۇ باغرى تاش ئادەم بولامدۇ؟» دەپ
 مالاىەت قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ مالاىەتنى ئاڭلىغان ھۈسەين پەي-
 زۇللا غوجام يارەنلىرىدىن بىرىنى تەشتەك كەلتۈرۈشكە بۇيرۇپ-
 تۇ. ئاندىن قولىنى ئاغزىغا سالغانىكەن، قان ئاغزىدىن ئوققەك
 ئېتىلىپ چىقىپ، تەشتەك ئۈچ مەرتىۋە تولۇپتۇ. ھۈسەين پەي-
 زۇللا غوجام مالاىەت قىلغانلارغا قاراپ: «ئى يارەنلەر! مەن
 پەرزەنتىمگە نېمە ئۈچۈن ھازا قىلماي؟! ھازا قىلدىم، ئەمما
 سىلەرگە ئاشكارا قىلدىم. ئاشكارا يىغلاپ ياش تۆكۈش ئۆلگۈ-
 چىگە ئاچچىقلىق ۋە ئازابىتىن باشقا ھېچنېمە ھاسىل قىلىپ بېرەل-
 مەيدۇ. ئىشەنمىسەڭلار ياشنى قاچىغا ئېلىپ ئىچىپ بېقىڭلار،
 زەھەردىن باشقا نېمە تېتىمايدۇ. ئۆلگۈچى ئۈچۈن تۆكۈلگەن
 ياشنىڭ ھەر بىر قەترىسى ئاللاتائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن دەريا
 بولۇپ، ئۆلگۈچىنى ئۆزىگە غەرق قىلىپ ئازابقا سالىدۇ. شۇنداق
 تۇرۇقلۇق مۇنداق جاپانى كىم ئۆز پەرزەنتىگە راۋا كۆرىدۇ؟»
 دەپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خەلق ئارىسىدىكى: «ئاتا قارغىشى-
 نى ئالسا بويىنى قايرىلىپ ئۆلىدۇ» دېگەن ماقال ئەنە شۇنىڭدىن
 قالغانىكەن. ①

ھۈسەين پەيزۇللا غوجام ئۆمرىدە كۆپ ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ ھاردۇق يېتىپتۇ. كۆپ رەنجۇ مۇشەققەتلەرنىمۇ چېكىپ-تۇ، شۇڭا ھاردۇقنى چىقىرىش ۋە غەم - قايغۇدىن خالاس بولۇش ئۈچۈن سەپەر قىلىشنى ئىختىيار قىپتۇ. سەكسەن شا-گىرتىنى ئەگەشتۈرۈپ مەككە مۇكەررەمگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇنىڭ ئىلا-ھىي ھېكمەت جەھەتتىكى فازىل، زاھىتلىقى پۈتۈن مەشرىق، مەغربىنىڭ ھەممىسىگە خېلى بۇرۇندىلا مەلۇم ئىكەن. شۇڭا مىسىر ئالىملىرى ھۈسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئالدىغا چىقىپتۇ. ئىززەت - ئېكرام بىلەن شەھەر ئىچىدە-كى بىر كاتتا تەكياخانغا^① چۈشۈپتۇ، بىر نەچچە ۋاقىت ھەمسۆھ-بەت ۋە ئىلمىي مۇنازىرىدە بوپتۇ.

ھۈسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ كەمتەر - كىچىك پېئىل، ئاددىي - ساددىلىقىنى كۆرگەن مىسىر دانىشمەنلىرى ئۇنىڭ «ئەللامە»لىكىگە دەرگۇماندا بولۇشۇپتۇ، سىناپ كۆرمەكچى بولۇشۇپ، ئۇنىڭدىن: «ئىماننىڭ ئەسلى نېمىدۇر؟» دەپ سوئال سورىشىپتۇ. بۇ سوئالنىڭ نېمە غەرەزدە سورىلىۋاتقانلىقىنى دەر-ھال پەملەپ يەتكەن ھۈسەين پەيزۇللا غوجام: «ئەي ساھىللار، ئىماننىڭ ئەسلىسى خامپىدىكى بىر سەر ئۇندۇر» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. مىسىر دانىشمەنلىرى ئۇنى تۈزلۈكتە (بىلىمسىزلىكتە) ئەيمىلەپ مەسخىرە قىلىشىپتۇ. ھۈسەين پەيزۇللا غوجام بولسا «بۇسۇزنىڭ راست - يالغانلىقىنى تاڭلا مەن بۇ شەھەردىن چىققاد-دىن كېيىن بىلەرسىلەر» دەپ ئەتىسى تاڭ سەھەردە مەككىگە قاراپ راۋان بوپتۇ. راست دېگەندەك بىر نەچچە ۋاقىتلار ئۆتكەن-دىن كېيىن بۇ شەھەردە قاتتىق قەھەتچىلىك يۈز بېرىپتۇ. ئاچار-

① تەكياخانا - مېھمانخانا مەنىسىدە.

چىلىق ۋە ئۆسۈزلۈك دەردىدىن كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ گۆشىدە،
كە، بىر - بىرىنىڭ قېنىغا زار ھەم تەشنا بولۇشۇپ، ئىمانى
خارامۇش بولۇشۇپتۇ. شۇ چاغدىلا ئۇلار ھۈسەيىن پەيزۇللا غو-
جامنىڭ سۆزىنىڭ ھەق ۋە راستلىقىغا ئىشىنىپ، قىلغانلىرىغا
پۇشايمان قىلىشىپتۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مەككىگىچە قوغلاپ
بېرىپ خاتا قىلغانلىقىغا ئىقرار قىلىشىپ، ئەپۇ سورىشىپتۇ ھەم-
دە مىسىرغا تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشىپتۇ. چوڭ - كىچىك
ھەممە ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ ئىستىقبالغا چىقىپ، قىز-
غىن قارشى ئېلىشىپتۇ. ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام بىر مەزگىل
دەرسگۈيلۈك قىپتۇ. كېيىن خەلقنىڭ رۇخسىتى بىلەن قەشقەرگە
قايتىپتۇ. ②

① («تەزكىرەئى ئۆۋەيس» ناملىق قولىيازىدىن ئېلىندى.)

② نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەھىم سابىت

ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان

ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان قەشقەردە پادىشاھ بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە ماچىندىكى^① ئۇيغۇر بۇددىستلاردىن چوقتىردى- شىت، نوقتىرىشىتلار ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، قەشقەر شەھىرىنى قاتتىق قامال قىپتۇ. قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، تىرىكچىلىك قىيىنلىشىپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان يارلىق جاكارلاپ ئامباردىكى بارلىق ئاشلىقنى خالايق- لارغا تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ. بۇنىڭ بىلەنمۇ قەھەتچىلىك بى- سىلماپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان قانداق قىلىش مەس- لىسى توغرىسىدا ئۆلىما، ئومىرا، ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش قىلغانىكەن، ئۇلار «ئەمدى قاراپ تۇرساق بولمايدۇ، تۈرۈۋەرسەك سانسىز مۇسۇلماننىڭ جېنىغا زامىن بولىمىز. بۇددىستلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشايلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئەتىسى سەئىد ئېلى ئارسلانخان يالۋاچ مەۋلانە مەھمۇدنى چوقتىرىشتى، نوقتى- رىشىتلار تەرەپكە ئەۋەتىپ ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. دۆلەتۋاغىنىڭ بارگاھ دېگەن يېرىدە جەڭ مەيدانى راسلىنىپتۇ. سەئىد ئېلى ئارسلانخان چوقتىرىشتى، نوقتىرىشىتلارنىڭ ئەل- لىك مىڭ لەشكىرىگە روبرو بولغان ھالدا ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن جەڭ مەيدانىغا ھازىر بوپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چېلىندى.

① ماچىن — ھازىرقى خوتەن.

خان جەڭ دۇمبىقى، ناغرا، كانايىلارنىڭ ساداسى ئاسمان - زېمىننى لەرزىگە سايپتۇ. سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ لەشكەر باشلىقى مۇھەممەد ئېلى زۇلپىقار مەيدانغا چۈشۈپ نام - نەسەپلىرىنى ئايان ۋە بايان قىلىپ چوقتىرىشتى، نوقتىرىشتىنىڭ مەيدانغا چۈشكەن لەشكەر باشلىقى بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپتۇ. چوقتىرىشتىنىڭ لەشكەر باشلىقى مۇھەممەد ئېلى زۇلپىقار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپ قاتتىق ئېلىشىپتۇ. جەڭ شۇنداق دەھشەتلىك بولۇپتۇكى، قىلىچ، نەيزە - ئوقىلارنىڭ بىر - بىرىگە تېگىشىدىن چاچراپ چىققان ئۇچقۇنلار جەڭ مەيدانىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇپتۇ. قان دەريادەك ئېقىپتۇ. جەڭنىڭ قاتتىقلىقىنى كۆرگەن يەتتە قەۋەت ئاسمان پەرىشتىلىرى تەھسىن - ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. شۇ كۈنى ھەزرىتى پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان چوقتىرىشتىنىڭ لەشكەرىدىن بىر مىڭ بەش يۈز كىشىنىڭ جېنىغا تالاپەت يەتكۈزۈپتۇ. مۇسۇلمانلاردىن يۈز كىشى شاھادەت شەرىپىتى ئىچىپ جەننەتلىمەن، پىردەۋى ئەۋلادقا تەئەللۇق بولۇپتۇ. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ مال - مۈلۈك، ئەسۋاب، ياراغ - جابدۇق غەنىمەت ئاپتۇ. بۇ كۈن چوقتىرىشتى، نوقتىرىشتىلار ئۈچۈن قىيامەت قايم بولغاندەك، يورۇق جاھان قاراڭغۇ بولغاندەك بىلىنىپ، شەھەرنى تاشلاپ قېچىپتۇ. چوقتىرىشتى لەشكەرلىرىنىڭ بېشى قوناقنىڭ بېشى ئۈزۈلگەندەك ئۈزۈلۈپ قېنى دەريادەك ئېقىپتۇ. چوقتىرىشتى، نوقتىرىشتىلارغا ھېچقانداق ئەمىنلىك بولماپتۇ. ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان جەڭگە كۆپ قېتىم يالغۇز ۋە كۈللەپ كېتىپ ھالدا چۈشكەن بولسىمۇ، بۇددىستلار نەچچە قېتىم قورشاپ كېلىپ سەئىد ئېلى ئارسلانخانغا تىغ سالغان بولسىمۇ، ئەمما تىغنى ھەرگىز ئۆتكۈزەلمەپتۇ. بۇنىڭغا ھەيران قالغان بۇددىستلار سىرنى بىلىشكە ئىنتىلىپتۇ. «قانداق كىشى سەئىد ئېلى ئارسلانخان پادىشاھقا نېمە سەۋەبتىن

تىغ ئۆتمەيدىغانلىقىنى، قانداق چاغدا ۋە قانداق قىلسا تىغ ئۆتمەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ خەۋەر ئېلىپ كەلسە، بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن بېرىمىز، مەنەپدار بولسا بەگلەرنىڭ بېگى قىلىمىز، پۇقرا بولسا دارخان (ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغا مىراس قالدىغان خانلىق ھوقۇقى) قىلىمىز» دەپ خاس ئاممىغا يارلىق جاكارلاپتۇ.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئۈچ» ئاتلىق بىر لەنتى كەمپىر بار ئىكەن. بۇ ئىشنى قىلىشنى ئۇ ئۈستىگە ئاپتۇ ھەمدە ھىيلە - مىكىر بىلەن ئۆزىنى نىقابلاپ ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ. بىر نەچچە ۋاقىت ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا يۈرۈپ لەشكەر ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ. ئاخىر ئۇ ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ تەرىتىگە سۇ ھازىرلايدىكەن، ئۆيىنى سۈپۈرۈپ، يىراقنى يېقىن قىلىدىكەن. ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخانمۇ بۇ لەنتى بەدرەككە بەكمۇ ئىشىنىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان غازى پادىشاھم جەڭدىن يېنىپتۇ. جەڭ ئەھۋالىنى خوتۇن، بالا - چاقىلىرىغا ئېيتىپ بەرگەچ، جەڭ نەتىجىسىدىن تولمۇ خۇشال - لىنىپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ كەيپىنىڭ خۇشلۇقىنى كۆرگەن ھېلىقى لەنتى كاپىر ھىيلىگەرلىك بىلەن سەئىد ئېلى ئارسلانخاننى بولۇشىغا ماختاپتۇ. ئارقىدىن:

— پادىشاھ ھەزرەتلىرىم، جەڭ قىلغاندا ئۆزلىرىگە ئەسلا تىغ كار قىلمايدىكەن. بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ سوراپتۇ.

ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ خۇشاللىقى تارقاپ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپتۇ. بىر ھازا تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇ لەنتى كاپىرغا مۇنداق دەپتۇ: «سەن بۇ ئىشنى سورىمىساڭ بولاتتى. بوپتۇ، كۆڭلۈڭ قالمىسۇن، دەپ بېرەي، ماڭا نامازدىن باشقا ھەر قانداق چاغدا ئوق بولسۇن، تىغ بولسۇن ئەسلا كار قىلماي.

دۇ. نامازغا تۇرغىنىمدا پۈتۈن بەدىنىم سۈدەك ئېرىدۇ. مانا شۇ چاغدا تىخ تۈگۈل، يىكەن سانجىسىمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ. «ئۈچ ئاتلىق بۇ جادۇگەر سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ مۇبارەك ئاغزىدىن بۇ سىرنى بىلىۋالغاندىن كېيىن بىر نەچچە كۈن سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ خىزمىتىنى ناھايىتى ياخشى قىپتۇ. پەيت تاپقان بىر كۈنى بۇ كۇپارلار ئىسلام لەشكەرلىرى ئارىسىدىن قېچىپ چىقىپ چوقتىرىشتى، نوقتىرىشتى، چىكالۇخالال ما-چىنلار ئارىسىغا بېرىپ خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. چوقتىرىشتىلار بۇ مەلۇنغا ھەددى - ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش سوۋغا قىپتۇ. ئارىدىن كۈنلەر ئۆتۈپ، ھوشۇر ئېيىغا ئون بوپتۇ. ناماز بامداتقا ئەزان ئوقۇلۇپتۇ. مۇسۇلمانلار سەپ - سەپ بولۇپ نامازغا تۇرۇپتۇ. سۈننەتنى ئادا قىپتۇ، تەگبىر ئېيتىلىپ نامازنىڭ پەرزى باشلىنىپتۇ. «موللا ئەلەم» ئىسىملىك بىر كىشى ئىمام ئىكەن. بۇ كىشى ئەسلىدە «سۈرە ئىننا ئەنتەينا» نى ئوقۇماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما تىلى سۈرە ئىننا ئەنتەيناغا كېتىپ قاپتۇ. سۈرە يېرىملاشقاندا كۇپىپارلار مەسچىتكە باستۇرۇپ كىرىپ مۇ-سۇلمانلارنى شاھادەتكە بىر - بىرلەپ يەتكۈزۈپتۇ. «سۈرە ۋەكە قابىلاھى شەھىدا، مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا» غا يەتكەندە ھەزرىتى پادىشاھىمنىڭ باشلىرىغا تىخ تېگىپ جېنى تېنىدىن جۇدا بوپتۇ. شۇ زامان ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان پادىشاھنىڭ بېشىدىن «خۇيمۇ بىغەم ئىكەنلا» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. شۇندىن باشلاپ ئۇ زاتى شېرىپنىڭ «موللا ئەلەم» دېگەن مۇبارەك نامى «موللا بىغەم» گە ئۆزگىرىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ. ①

(موللا ھاجىمنىڭ «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى.)

① بۇ رىۋايەتنىڭ «ئوردا غەبىتىنىڭ بېشىغا چىققان دەلىلى» ناملىق يەنە بىر ۋارىيانتىمۇ بار.

نۇرئەلانۇرخان

نۇرئەلانۇرخان كىچىكىدىنلا ھەزرىتى ئەلى ھەققىدىكى جەڭ-
نامىلارنى ئوقۇشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن. ئۇ ھەزرىتى ئەلى
توغرىسىدىكى جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇپ، ئۇنىڭ ۋەسىپى تەرىپى-
رىنى جىق ئاڭلاپ، ھەزرىتى ئەلىگە بولغان ئىخلاسى كۈندىن -
كۈنگە ئېشىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى، ئۇ ئىبادەت قىلىپ
ئولتۇرۇپ ھەزرىتى ئەلىنى يادىغا كەلتۈرۈپتۇ ھەمدە: «ئۇلار
خۇدايا، مېنىڭ ۋاقتىمدا شۇنداق بىر زات ئۆتكەن بولسا، مەن شۇ
زاتنىڭ جۈپتى بولغان بولسام قانداق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرنى
ئويلاپ، خىيال ئىلكىدە ئۇخلاپ قاپتۇ. چۈشىدە ھەزرىتى ئەلىنى
كۆرۈپتۇ. ئۇ بۇ چۈشتىن بەكلا سۆيۈنگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ-
نىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھامىلىدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس
قىپتۇ. بۇ ئىش ئۆز ئائىلىسىگە ئۆچمەس داغ چۈشۈرىدىغان
نومۇسلۇق ئىش بولغاچقا، ئاتا - ئانىسىغا نېمىدەپ چۈشەندۈرۈش-
نى بىلەلمەپتۇ. ئويلا - ئويلا، ئويلىغانىپىرى قورقۇنچ بېسىپتۇ.
ھامىلىنى يوقىتىشقا ھېچبىر ئامال قىلالماپتۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ
قېشىدا تۇرغاندا، قورساقتىكى ھامىلە خۇددى ئىيسا ئەلەيھىسسا-
لام بېبى مەريەمنىڭ قارىنىدا يېتىپ تۇرۇپ قانداق سۆزلىگەن
بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئوردىدا پەتنە
- پادىشاھنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولپتۇ ۋە كۈنىپىرى ئۇلغىيىپ،
نۇرئەلانۇرخاننىڭ ئانىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئانا ئۆز قىزد-
ىنىڭ قىلمىشىدىن باشتا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەھۋالنى

ئۇققاندىن كېيىن، ئارتۇقچە بىر نېمە دېيىشكە جۈرئەت قىلالماپ-
تۇ. نۇرئەلانۇرخاننىڭ ھامىلىدار بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى
خەۋەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ. سۇل-
تان سۇتۇق بۇغراخان دەرغەزەپكە كېلىپ، قىزىنى ئۆلتۈرمەكچى
بوپتۇ. بىراق، ئانىسى ئۇنى قاپۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ ھىجرىيە كا-
لېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىنىڭ ئونى — جۈمە كۈنى ئىكەن.
نۇرئەلانۇرخان بېشىغا كونا بىر لىچەكنى سېلىپ، تىلەمچى ئايال
سۈرىتىدە ياسىنىپ ئۆيىدىن چىقىپتۇ. ئۇ شۇ يۈرگىنىچە ئاتۇش
تەۋەسىدىكى بىر يولغا كىرىپتۇ. يول يېرىملاشقاندا نۇرئەلانۇرخان
تەۋەللۇت قىپتۇ. بېشىدىكى لىچەكنىڭ يېرىمىنى يىرتىپ، بالە-
نى يۆگەپتۇ — دە، يول قىرغىقىغا قويۇپ قويغاندىن كېيىن،
يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. بىر يەرگە بارغاندا يول توسۇلۇپتۇ. ئۇ
ئالدىدىكى تاغدىن ئۆتەلمەي، خۇداغا تېۋىنىپ ئىبادەت قىلىۋاتقان-
دا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قولىدا قىلىچ، يەنە بىر قولىدا
بوۋاقنى كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ نۇرئەلانۇرخاندىن
سورايتۇ:

— بۇ بالا سېنىڭمۇ؟
نۇرئەلانۇرخان سۇلتان يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋال غايىبىتىن
ئاڭلانغان ئاۋازغا ئاساسەن: «ھەئە، مېنىڭ» دەپ جاۋاب بېرىپ-
تۇ.

— دادىسى بارمۇ؟ — دەپ سورايتۇ سۇلتان.

— ھەئە، بار، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇرئەلانۇرخان.

— كىم؟

— ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ ۋەجھۇھۇ.

— گۇۋاھ بارمۇ؟

— بار، ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاه گۇۋاھ بولالايدۇ.

سۇلتان قىزىنى ئېلىپ شەھەرگە يېنىپتۇ. خالايق يىغىلىپ-

تۇ. بۇ مەيدانغا ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاهمۇ ھازىر
بوپتۇ. سۇلتان خالايق ئالدىدا ئەبۇ نەسىر سامانىدىن سوراپتۇ:
— سىز ھەزرىتى ئەلىنى كۆرگەنمۇ؟

ئەبۇ نەسىر سامانى: «ھەئە، ئۇرۇش مەيدانىدا بىللە بول-
غان» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلتان بالىنى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ
قولغا بېرىپتۇ. ئۇ بالىنى كۆرۈپ: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەل-
نىڭ پەرزەنتى، مەندىكى ئامانەتنى ئالغىلى كەلدىڭىزمۇ؟» دەپتۇ
ۋە كۆپچىلىككە قاراپ: «ئاگاھ ھەم دەنا بولۇڭلاركى، ھەزرىتى
رەسۇلىللا بىر تال خورمىنى ماڭا ئامانەت بەرگەن. بۇ ئوغۇل
دۇنياغا كەلگەندە ئەنە شۇ خورما بىلەن ئېغىزلاندۇرۇشۇمنى ۋە
ئىسىم - شەرىپلىرىنى ئۆزىنىڭ، ئاتىسىنىڭ، بوۋىسىنىڭ ئىس-
مى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇشۇمنى ئېيتقان. مەن بۇ خورمىنى
ئاغزىمدا ئۈچ يۈز ئوتتۇز ئۈچ يىل ساقلىدىم. ئەمدى ئامانەتنى
تاپشۇرىمەن» دەپتۇ - دە، خورمىنى ئېلىپ بالىنىڭ ئاغزىغا
سېلىپ قويۇپتۇ. نام - شەرىپىنى «ھەزرىتى مۇھەممەد سەئىد
ئېلى ئارسلانخان» دەپ قويۇپتۇ. ئاندىن ھەزرىتى رەسۇلىللانىڭ
بۇ ئوغۇلىنىڭ نام - ئەھۋالى ھەققىدىكى مەكتۇپىنى سۇلتانغا
تاپشۇرۇپتۇ. سۇلتان مەكتۇپتىكى بېشارەتكە بىنائەن ئوغۇلىنىڭ
دۈمبىسىنى سىلاپتۇ. ئىككى تارغاق ئارىسىدىن نۇر بىلەن يېزىل-
غان تۆۋەندىكى خەت كۆرۈنۈپتۇ:

ئاناسى نۇرئەلانۇرخان،
ئاتاسى شاھى مەرداندۇر.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن،
شەھىدۇ ئارسلانخان دۇر.

بوۋاسى ئۆۋەيس ئەۋلىيا،
كەرەملىك شاھى سۇلتاندۇر.

بىلى دېسەك ئاتى ئۇنىڭ،
ساتۇق بۇغرائى خاقاندۇر.

بۇنى ئاڭلاپ جامائەت ھەيران قاپتۇ. سۇلتان خۇرسەن بو-
لۇپ، نەچچە يۈز قوي، كالا، تۆگە سويدۇرۇپ، يۇرتقا كاتتا
نەزىر بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرت خەلقىنىڭ بۇ بالغا
بولغان ئىخلاسى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ، ئېتىقادى كۈچىيىپ-
تۇ.

(«تەزكىرە ئى ئارسلانخان» دىن ئېلىندى.)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەھىم سابىت

يۈسۈپ قادىرخان مەلىكىسىنىڭ نىكاھلىنىپ چۈش كۆرگەنلىكى ھەققىدە

رەۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بو-
لۇپ تەخمىنەن سەكسەن يىل ئۆتۈپتۇ. بۇ ئارىلىقتا، بەش پادىشاھ
ئارقا - ئارقىدىن دەۋر سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.
ئالتىنچى پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان سەلتەنەت تەختىگە ئول-
تۇرۇپ ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى ئۈ-
چۈن زور تۆھپە قوشۇپتۇ. ئۇ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان ھە-
جىرىيە 415 - ، 424 - يىللىرى خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇر-
لارنىڭ خانى ياغلاقالقا لۇنى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى ئىسلام دىنىغا
كىرگۈزگەنىمىش. ئۇنىڭ پادىشاھلىق زېمىن دائىرىسى ماۋرائۇن-
نەھرگىچە كېڭىيىپتۇ، خەلق تىنچ، خاتىرجەم ياشاپتۇ، يۇرت
ئاۋاتلىشىپ، ئىلىم - مەرىپەت گۈللىنىپتۇ، شاھ يۈسۈپ قادىر-
خاننىڭ داڭقى قوشنا ئەللەردە تارقىلىپتۇ. شۇ چاغدا قەشقەردىكى
«ساچىيە» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولمىش ھۈسەيىن پەيزۇللا
غوجام دېگەن ئالىمنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، باشقا يۇرتلاردىن نۇر-
غۇن تالىپلار كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان بوپتۇ. ئۆز ۋاقتى-
دا مەھمۇد قەشقەرىمۇ بۇ ئالىمدىن ئىلىم ئۆگەنگەنىكەن. بۈيۈك
مۇدەررىس ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجىنىڭ كىچىك ئوغلى ئوبۇل
پۈتۈھ ئابدۇلجەپپار ھۈسەيىنمۇ «ئىلمى ئاتا غوجام» دەپ نام ئال-
غان ئۆز دادىسىدىن كۆپلەپ بىلىم ئاپتۇ. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ
تارىخىي ۋە دىنىي ئىلىمگە چوڭقۇر ھەۋەس قويۇپ شىجائەت بىلەن

ئۆگىنىپتۇ. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە «قەشقەر تارىخى»، «ئۇستاز-لارنىڭ توپلانغان يېرى» قاتارلىق مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىپ تاماملاپتۇ.

ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار ھۈسەيىن قۇرامىغا يەتكەن مەز-گىلدە، دادىسىدىن دەرس ئېلىپ بولۇپ ھاۋالىنىپ كېلىش ئۈ-چۈن يېقىن كىشىلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كەپتۇ. ئۇلار ئايلى-نىپ يۈرۈپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوردىسىغا تەۋە گۈللۈك باغنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قاپتۇ. باغ ئىچىدە ئىنتايىن گۈزەل بىر ساھىب-جامال قىز يۈرەرمىش. شۇ زامان ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار ھۈسەيىننىڭ يۈرىكىگە ئوت چۈشۈپ بۇ قىزغا كۆيۈپ قاپتۇ. ئۆيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قىز كۆز ئالدىدىن نېرى كە-مەي كۈنلىرى ئۇيقۇسىز ئۆتۈپتۇ. ئوبۇل پۈتۈھنىڭ بۇرادەرلىرى بۇ ئىش ھەققىدە ئۆزئارا قىزغىن سۆھبەتكە چۈشۈپتۇ. بەزىلە-رى: «بۇ قىز يۈسۈپ قادىرخان پادىشاھنىڭ ئارزۇلۇق قىزى، سىلگە نېسىپ بولماسمىكىن» دەپتۇ. بۇ پىكىرگە قوشۇلىدىغان بەزىلىرى: «راست، يۈسۈپ قادىرخان پادىشاھ تۇرسا، سىز ئالىمنىڭ بالىسى بولسىڭىزمۇ بەرمەسمىكىن» دەپتۇ. ئارىدىن بىرى: «بۇرادەرلەر، ماڭا بىر ئوي كېلىۋاتىدۇ، ئېيتىپ باق-سام» دەپتۇ. ھەمراھلىرى «قېنى سۆزلەپ بېقىڭ» دەپتۇ. ئۇ: «پادىشاھ يۈسۈپ قادىرخان ئاتۇش مەھشەدە دەپنە قىلىنغان سۇ-تۇق بۇغراخاننىڭ پۇشتى. ئەگەر ئۇ تەلىپىڭىزنى ماقۇل كۆرسە، سىز ئاتۇش مەھشەدكە بېرىپ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا قۇرئان - تىلاۋەت قىلىپ بۇ مەقسىتىڭىز يۈزىسىدىن ئالالاڭا ئىلتىجا قىلىپ كۆرسىڭىز، ئاللا سىزنىڭ بۈيۈك تەلىپىڭىزنى ئىجابەت قىلسا ئەجەب ئەمەس» دەپتۇ. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ-تۇ. ئەتىسى ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار ھۈسەيىن دادىسىدىن رۇخسەت ئېلىپ ئاتۇش مەھشەدتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىغا بېرىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا قۇرئان - تىلاۋەت

قىلىپ تۈنەپتۇ. ئۈچ كېچە - كۈندۈز ئىتائەت قىلىپ ئولتۇرۇپ-
تۇ. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى ئۇ چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە مۇھەممەد
مەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ساھابىلىرى بىلەن كېلىپ يۈسۈپ
قادىرخاننىڭ قىزىنى ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار ھۈسەيىننىڭ نىكاھ
قىلىپ قويۇپ، قىزنىڭ ئۈستىگە بىر تۇتام خورمىنى چېچىپ
غايىب بوپتۇ. ئۇ بۇ چۈشىدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ خۇداغا
نۇرغۇن ھەمدۇ سانا ئوقۇپ قەشقەرگە راۋان بوپتۇ. شۇ كۈنى
كېچىسى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش چۈش
كۆرۈپتۇ. ئويغىنىپ دەرھال چىراغنى يېقىپ يۈسۈپ قادىرخانغا
كىشى ئەۋەتىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان دەرھال قىزىنىڭ ھۇجرىسىغا
كىرىپتۇ. قىز دادىسىغا ھۆرمەت تەزىمىنى بەجا كەلتۈرگەندىن
كېيىن، ئاتىسى ئولتۇرغان جايغا يېقىن ئولتۇرۇپ: «ئەي ئۇلۇغ
شاھ ئاتا، مەن بايا ئاجايىپ چۈش كۆردۈم، چۈشۈمدە رەسۇلىللا
نۇرغۇن ساھابىلەر بىلەن كېلىپ مېنى ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجى-
نىڭ ئوغلى ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار دېگەن كىشىگە نىكاھ
ئەھدە قىلىپ بىر تۇتام خورمىنى بېشىمدىن چېچىپ مۇبارەكلە-
دى. بۇ نېمە ئىش؟» دەپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان ھەيران بولۇپ
بۇ ئاجايىپ چۈشنى ئوردا ئالىملىرىغا ئېيتىپتۇ ۋە ئۇلاردىن
مەسلىھەت سورايتۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇ نىكاھ ھېساب دېسە،
بەزىلىرى قايتا نىكاھ قىلىش كېرەك، دەپتۇ. ئاخىر قايتا نىكاھ
قىلىدىغان بولۇپ تارقىلىپتۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ ئىككى
ياشنىڭ نىكاھ ئەھدىسى ئوقۇلۇپ پۈتۈن قەشقەر شەھىرىگە كاتتا
توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ مەلىكىسى ھۈسەيىن
پەيزۇللا غوجامنىڭ ئوغلى ئوبۇل پۈتۈھ ئابدۇلجاپپار ھۈسەيىننىڭ
ياتلىق قىلىنىپتۇ. ئىككى ياش مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدىن مەۋلىۋىن داموللا ھاجىم.

توپلىغۇچى: ئابدۇرېھىم ھاشىم

بۇۋى مەريەم خېنىم

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ھۆسن - جامالدا ئاي بىلەن بەسلەشكۈدەك، ئەقىللىق، چېچەن بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى بۇۋى مەريەم خېنىم ئىكەن.

بۇ قىز ئوردىدا خاس تەربىيە ئېلىپ، بىلىملىك بولۇپ چوڭ بوپتۇ. تالا - تۈزگە كۆپ چىقماپتۇ. بالاغەتكە يېتىش ھارپىسىدا بارا - بارا سەيلە - ساياھەتنى كۆڭلى تارتىپ قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە سىرتلارغا چىقىدىغان بوپتۇ. شۇ زامانلاردىكى سۇتۇق بۇغراخان جەمەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئاستىن ئاتۇشقا بېرىپ سەيلە قىلىدىكەن. شۇنداق سەيلە كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، بەشكې - رەملىك باغۋەن يىگىت مەھشەتتىكى شاھ چارباغلىرىدا باغۋەنچە - لىك قىلىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ، بۇۋى مەريەم خېنىمنىڭ ھۆسن - جامالىنى تاسادىپىي كۆرۈپ قېلىپ ئاشقى بىقارار بولۇپ قاپتۇ. ئۇنىڭدا يانغان ئىشق ئوتى ھايال ئۆتمەي مەلىكىنىڭ يۈرىكىگە بېرىپ تۇتىشىپتۇ. ئىككى ياش باغنىڭ بۇلۇڭىدا، مە - ۋىزارلىقنىڭ سايىسى ئاستىدا ئىما - ئىشارەتلەر ئارقىلىق قەلب سىرلىرىنى ئىزھار قىلىشىپ ۋىسال - ئارزۇلىرىغا يېتىشنى پىچىرلىشىشلار ئارقىلىق ئىپادىلىشىپتۇ.

تۇنجى ئاشق - مەشۇقلار سىماسىنى كۆرگەن بۇ ئىككى ياش ئۆز ئورۇن - مەرتىۋىلىرىنى، ئادەت كۈچلىرىنى ئوتتۇ - شۇپ، بارا - بارا يېقىنلىشىشقا، قوللىرىنى تۇتۇشۇشقا جابدۇنۇپ - تۇ.

بۇ بەغۋاش ياشلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان ئوردا

مەرھەمەتلىرى ئىشنىڭ بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ، بىرەر پېش-
كەللىكنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، پادىشاھقا ئەھۋالنى دە-
ھال مەلۇم قىپتۇ.

پادىشاھ بۇنداق كۆڭۈلسىز خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرغەزەپكە
كەپتۇ - دە، شۇ زامان بۇ ئىككى ئەدەپسىز بالىنىڭ كاللىسىنى
ئېلىپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرىدىغانلىقى ھەققىدىكى شۇم
خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە مەلىكە بىلەن يىگىتنىڭ كۆڭلىدىن
كېچىپتۇ. ئۇلار ئويلاشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، ھېچ ئىككىلەنمەستىن
قول تۇتۇشقان ھالدا باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، قۇمال-
تاغ ئارقىلىق بەشكېرەم تەرەپكە قاراپ قېچىپ كېتىپتۇ.

ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ پاك مۇھەببىتىنىڭ خاسىيىتى بىلەن
تاغدىن ئىككى ئادەم پاتقۇدەك بىر يول ئېچىلىپ، ھېلىقى ياشلار-
نىڭ قېچىش يولىغا كۆپ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇلۇپتۇ. ئۇلار تاغدىن
ئېچىلغان بۇ يول بىلەن كۈچىمەيلا ئۆتۈۋاپتۇ.

پادىشاھنىڭ ياساۋۇل - نۆكەرلىرى ئىشقى (ئىت) يولىنىڭ
جاكۇ (چوڭقۇر يەر مەنسىدە) دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئاشىقلارنى
تۇتۇۋاپتۇ. تاغنى تالقان قىلغۇدەك تۆكەرلەر پادىشاھ ئەمىرىنىڭ
كۈچى بىلەن شۇنداق دەرغەزەپكە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر
جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ غۇنچىدەك ھۆسن - جامالى، نارەسىدە
قەددى - قامىتى، سەبىي ۋە غۇبارسىز قەلبى، تەلمۈرۈپ تۇرغان
خۇمار كۆزلىرى ئۇلارنىڭ ۋەھشىي قىياپىتى ۋە رەھىمسىز قەلبى-
نى بىردىنلا يۇمشىتىپ، رەھىمدىللىك شارابى بىلەن مەستخۇش
قىلىپ قويۇپتۇ.

نۆكەرلەر ئۆمرىمىزدە پادىشاھ تۈگۈل، ئادەتتىكى كىشىلەر-
گىمۇ يالغان ئېيتىمغاندۇق، پەقەت سىلەرنىڭلا ئاجايىپ جىگەر-
لىكلىكىڭلار ۋە مەسۇم قەلبىڭلار بىزلەرنى ئۇلۇغ پادىشاھىمىز-
نىڭ ئالدىدا يالغان سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئەمدى بولغۇلۇق
بولدى، كاللىسى كېتىش نۆۋىتى كەلسە بىزنىڭ كەتسە رازى

بولۇپ كېتەيلى، ئەمما سىلەرنى تۇتالىمىدۇق دەپ مەلۇم قىلايلى،
سىلەر يوشۇرۇن ياشاپ، مۇراد - مەقسىتىڭلارغا يېتىڭلار. ئۆم-
رۇڭلار كۆڭۈللۈك ۋە بەختلىك ئۆتكەي، سىلەرگە ئامانلىق تە-
لەيمىز، - دەپتۇ - دە، ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپ قاپتۇ.
ئاشىق - مەشۇقلار بەشكېرەمنىڭ بەشتوغراق دېگەن يېرىگە
كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزۈپتۇ. پادىشاھ
ئۇلارنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇققان بولسى-
مۇ، لېكىن، سۈرۈشتۈرۈشكە ئۆمرى يار بەرمەي ئۆلۈپ كەتكەن-
دە. لېكىن قۇمالتاغدا ئاشىقلار ئۈچۈن ئېچىلغان كەسمە يول
كىشىلەر تەرىپىدىن «ئىشقى يولى» (جانلىق تىلدا «ئىشت يولى»
دەپىلىدۇ) دەپ ئاتىلىپ، ئاشىقلارنىڭ ئىش ئىزلىرى بىلەن
قوشۇلۇپ ھېكايە قىلىنىپتۇ.

پادىشاھ ئوردىسىدىكى مىرزىلار پادىشاھقا ئۇقتۇرماي مەخ-
پىي كېلىشىپ، ئۈستۈن ئاتۇشتىن كېلىدىغان چاقماق دەرياسى
(ئاقسۇ دەرياسى) سۈيىدىن بىر «قىزلىق سۇ» ئايرىپ، مەلىكە
ئائىلىسىنىڭ ئىشلىتىشىگە ئاجرىتىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كې-
يىن، بەشكېرەملىكلەر «بىر قىزلىق ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچىدە-
غانلار» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

مەلىكە ئۆمرىنى ئاخىرغىچە كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈپ، شۇ يې-
زىدا ۋاپات بوپتۇ. ئۇنىڭ جەسىتى بەشتوغراققا دەپنە قىلىنغان
بولۇپ، مەلىكىنىڭ قەبرىسى شۇنىڭدىن باشلاپ «بۇۋى مەريەم
خېنىم مازىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپتۇ ۋە ئەسەرلەردىن بۇيان
كىشىلەر ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدىغان، ئىخلاسمەنلىك بىلەن
دۇئا قىلىدىغان، ساپ دىلى بىلەن ئېتىقاد قىلىدىغان بىر مۇقەدد-
دەس جايغا ئايلىنىپتۇ. بۇ جاي ھازىرمۇ مۇھاپىزەت قىلىنىپ
ساقلىنىپ كېلىنمەكتە.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئېلى قاسىم، قەشقەر كۈنئەھەر بەش-
كېرەم يېزا يېڭىئېرىق كەنتىدىن.

رابىيە كاشىغەرى

يۈسۈپ قادىرخان غوجام زامانىسىدا رابىيە كاشىغەرى دېگەن بىر شائىرە ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئاجايىپ بىر ئادىتى بولۇپ، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى نامازدىگەردىن كېيىن ئۆگزىگە چىقىپ، يۇلتۇزلارغا قاراپ، مۇناجات ئوقۇيدىكەن. تۈن نىسپى بولغاندا ھۇجرىسىغا چۈشۈپ، ئازراق غىزالىنىپ، بىردەم ئارام ئېلىپ، شېئىر يازىدىكەن. ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئۇستازى ئۆگەتكەن بولۇپ، يەتتە يېشىدىن باشلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىكەن. رابىيە رەسەدە بولۇپ، يېشى سەل ئېشىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ياتلىق قىلىپ قويۇش توغرىسىدىكى تەلىپىنى رەت قىلىپ ئۇنىمايدىكەن. ئامال تاپالمىغان بىچارە ئاتا - ئانا ئىلاجىسىز ھەر قېتىم كەلگەن ئەلچىلەرنى ئىنتايىن تەسلىكتە ئۆزى بىلەن قايتۇرىدىكەن. بۇ ئۇچۇر قانداق بولغان قازىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. قازى رابىيەنىڭ دادىسىنى چاقىرىپ قىزىڭىزغا ئوبدان نەسىھەت قىلىشىڭىز، بىزنىڭ بۇ مەملىكىتىمىزدە قىزلارنىڭ ياتلىق بولۇش قەدرەلى ئېشىپ كەتسە، باشقا كىشىلەرگە گۇناھى يېتىدۇ. شۇڭا قىزىڭىزنىڭ تۇرمۇشىنى بۇرۇنراق ئوڭشىشىڭىز دەپتۇ. ئاتا قىزىغا كۆپ نەسىھەت قىلىسىمۇ رابىيە ئەسلا قۇلاق سالماپتۇ. قازى بەلگىلەپ بەرگەن مۆھلەت ئېشىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قازى بۇ ئىشنى يۈسۈپ قادىرخانغا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى رابىيەنى ئوردىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭدىن ياتلىق بولماسلىقىنىڭ سەۋەبىنى سورايتۇ.

رابىيە «مۇشۇ دۇنيادا خوتۇن كىشىنىڭ ئىشى ناھايىتى جىق، ئەمما ئۇنى ئەرلەر بىلمەيدۇ. مەن ئون نەچچە يىلدىن بېرى ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى ساناپ، ئاياللارنىڭ ئىشى بىلەن يۇلتۇز-لارنىڭ سانى تەڭ ئىكەن دېگەن ئويغا كەلدىم. مۇبادا يۇلتۇزدىن بىرەرى چۈشۈپ كەتسە، ئاياللارنىڭ بىر تۈرلۈك ئىشى قىسقۇردى-غاندەك تونۇشتا بولىمەن. شۇڭا، ئاسماندىكى يۇلتۇزلار مۇبادا ئازلاپ قالسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ياتلىق بولۇشنى ئويلىشىپ كۆر-مەن» دەپتۇ.

يۈسۈپ قادىرخان بىر ئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئەقىللىق قىزم رابىيە، مەقسىتىڭىزنى خەشەندىم. ئاياللارنىڭ ئىشى ھە-قىمەتەن كۆپ، ئەمما بۇنى ئېتىراپ قىلىدىغانلار يوق ھېسابتا. مەن بۇ تەڭسىزلىكنى ئوڭشاش ئۈچۈن خانلىق نامىدىن يارلىق چىقىرىمەن، سىز ئالدى بىلەن ياتلىق بولۇڭ، ئۆي تۇتۇڭ، پەرزەنتلىك بولۇڭ، بىزنىڭ بۇ ئېلىمىزدە ھەر قانداق ئادەمنىڭ بىر جۈپىتى، ئۆيى بولۇشى لازىم. جۈپىتى يوق، ماكانسىز كىشى-لەر يېپى يوق لەڭگەكتەك، تۇتۇقسىز كېلىدۇ. ياشاشقا ئىشەن-چى تولۇق بولمايدۇ. باشقۇرۇش تەس، پەرزەنت بولمىسا، چوڭ-لارنىڭ نام - نىشانى يوقايدۇ، ئېزى ئۆچىدۇ، شورى قۇرىيدۇ، ئىل - يۇرت غەربىسىنىپ، خاراب بولىدۇ، رەقىبلەرنىڭ ۋەيران قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ خاسىيەتلىك ياتقان جايلىرى نىجىسلارنىڭ ئايىغىدا خارلىنىدۇ» دەپتۇ.

رابىيە ئۇلۇغ شاھنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان نەسىھىتى-دىن تەسىرلىنىپ، ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ. بۇنىڭدىن ھەم-مەيلى مەمنۇن بوپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان غوجام ئىككى تۈرلۈك يارلىق چىقىرىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە ئېلان قىپتۇ. بىرى، جۈپ-تى بولغان، تېنى ساغلام ھەر قانداق ئەر كەك، بىر ھەپتىلىك ئىش - ئوقىتىدىن كېيىن، ھەر پەيشەنبە كۈنى كەچتە ئاياللىرىغا

پەيشەنبىلىك بېرىپ، ئاياللارنىڭ ئاشۇ بىر ھەپتىلىك ئەجرىنى ياندۇرۇشى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر قېتىمقى ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئەركەكلەر ئاياللىرىغا ۋە ئايال جىنىستىكى كىشىلەرگە ھېيتلىق بېرىش، بىر يۈرۈش ياخشى كىيىملىك تەييارلاپ، ئۆس-تىۋېشىنى يېڭىلاپ بېرىش قەرز. مۇبادا كىمدەكىم «پەيشەنبىلىك» ۋە «ھېيتلىق» بېرەلمىسە، ئۇنداق ئادەم ئەركەك ھېساب-لانمايدۇ. بۇ قائىدىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇش لازىم. ئىككىنچى، رابىيەنىڭ شېئىرلىرىنى «رابىيە كاشىغەرى» نامى بىلەن كۆچۈرۈپ تارقىتىش. مۇشۇ يارلىقتىن كېيىن رابىيە كاشىغەرنىڭ نامى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ. شېئىرلىرى ئاۋام ئارىسىدا ئوقۇلىدىغان بوپتۇ. ئەركەكلەر ئاياللارغا پەيشەنبىلىك، ھېيتلىق بېرىدىغان ئادەت بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەپتۇ. ئايال-لارنىڭ نەرسىسىنى ئېلىۋالىدىغان، ئۇلاردىن بىرەر نەرسە تەمە قىلىدىغان كىشىلەرنى «خوتۇن كىشىدىن پەيشەنبىلىك تىلەيدىغان» دەپ مەسخىرە قىلىش شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئوسمان قاسىم

مەھمۇد كاشىغەرى ھەققىدە رىۋايەتلەر

ئويچولپان

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى، ئوپال دىيارىنىڭ پادىشاھى شاھى ئېھ-
رامنىڭ ئىجازىتى بىلەن شاھزادە ئەمىر ھۈسەيىن ھەمراھلىرىنى
ئېلىپ كۈن يورۇش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ. بۈك - باراقسان
جانگال، تاغ - قاپتال، قايراقلاغا بۈركۈت قويۇپ، ئوقيا
ئۈزۈپ نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بوپتۇ. قايتىش ئالدىدا ئازىق دارىسى
تەرەپتىن بىر كېيىك كۆرۈنۈپتۇ. شاھزادە دەرھال كىرىچ تارتىپ
ئوقيا ئۈزۈپتۇ. مەجرۇھ كېيىك قاپتالدىكى توقايغا قېچىپتۇ.
كېيىكنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر تۆپىلىككە كېلىپ قالغان شاھزادە
كېيىكنى نەزەردىن قاپچۇرۇپ قويۇپتۇ، تۆپىلىكنىڭ ئاستىدىكى
يېشىللىققا پۈركەنگەن باغدىكى ئانار شاخلىرى ئارىسىدا خۇددى
تىنىق كۆكتە يالتىراپ تۇرغان چولپاندەك بىر ساھىبجامالغا تە-
كىلىپ تۇرۇپ قاپتۇ.

شاھزادىنى بۇ ھالدا كۆرگەن ھەمراھلىرى:

— نېمىگە مۇنچىۋالا زېھىن - زوق بىلەن قاراپ كەتتىلە؟

— دەپ سۈرۈشتۈرۈپتۇ.

— ئويدا چولپان كۆردۈم، — دەپتۇ شاھزادە ۋە تۆپىلىكتىن

چۈشۈپ، ھېلىقى باغنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى بۇلاقنى چۆرىدەپ

بەرىپا قىلىنغان سۆگەتلىك بوستانلىققا كەلگەندە ئارام ئېلىپ

ئوزۇقلىنىشقا پەرمان بېرىپتۇ. ئاتلارنى يول بويىدىكى قارا سۆ-

گەتلەرگە باغلاپ، بۇلاق بېشىدىكى چىمەنلىككە ئورۇن راسلاۋات-
قان شىكارچىلارنىڭ ئوپۇر - توپۇرنى ئاڭلاپ، ئۈجمە شاللىرى-
دىن ئىشلەنگەن يوغان دەرۋازىدىن چىقىپ كەلگەن باغۋەن ئېھتىد-
رام بىلەن سالام بېرىپ، ئۆزىنى موللا سەيپىدىن دەپ تونۇشتۇ-
رۇپ مېھمانلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە ھۈسەيىن «بىز
شىكار قىلغۇچىلار، بۇ ھاۋاسى تولىمۇ باب يەر ئىكەن، ئارام
ئېلىپ ئۆتسەك دېدۇق، رەھمەت، بىئارام بولمىسىلا» دەپتۇ.
شاھزادە موللا سەيپىدىن ئاكاغا ئاستىدىكى تۆگە يۇڭىدىن توقۇل-
غان پالاس ئۈستىدىكى يولۋاس تېرىسىدىن ئورۇن بېرىپتۇ ۋە
مۇلازىملىرىنى تىنىق بۇلاق سۈيىدىن ئۇسسۇزلۇق كەلتۈرۈشكە
بۇيرۇپتۇ.

موللا سەيپىدىن ئاكا «ئۇسسۇزلۇقنى ئۆزۈم كەلتۈرەي»
دەپ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆيگە كىرىپ قىزى بۇۋى رابىيە-
گە ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇۋى رابىيە چەبدەسلىك بىلەن بىر
ئانارنى سىقىپ گۈللۈك ساپال تاۋاقنى تولدۇرۇپ خۇنچىسىغا
سېلىپ ئاتىسىغا بېرىپتۇ. ئاتىسى ئۇنى ئېلىپ چىقىپ شاھزادىگە
سۇنۇپتۇ. سۇ ئورنىغا ئانار شەرىبىتى سۇنغان بۇ ئائىلىنىڭ ئاق
كۆڭۈل، مېھماندوستلۇقى ۋە سەمىمىيىتىنى چۈشەنگەن ئەمىر
ھۈسەيىن يەنىمۇ چوڭقۇر سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە يەنە بىر
تاۋاق سۇ سوراپتۇ. بۇ چاغدا شاھزادە ھۈسەيىننىڭ كۆڭلىدىن
«بۇ ئەھۋالنى شاھ ئاتامغا ئېيتسام، رەئىگە ئانار سېلىقى سېلىند-
سا، ئوردا ئەمىرلىرى سۇ ئورنىغا ئانار شەرىبىتى ئىچسەك نېمە-
دېگەن ياخشى» دېگەن خىيال ئۆتۈپتۇ. قىزنىڭ بۇ قېتىم سىقىد-
ۋاتقان ئانرىدىن شەربەتنىڭ كەم چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن موللا
سەيپىدىن قىزىغا: «مېھمانلار سۇ سورىغاندىكىن كۈپنىڭ مۇز-
دەك سۈيىدىن بەرسەك بولماسمىدى» دەپتۇ. قىز بۇنىڭدىن تە-
ئەججۈپلىنىپ: «ئى دادا، سۇ سورىغان مېھمان ئانار شەرىبىتىگە
لايىق بولغانلىقتىن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قىز يەنە چوڭ بىر ئانارنى سىقىپتۇ. تاۋاق يەنلا تولىماپتۇ. ئۈچىنچى ئاناردىمۇ تاۋاق تولماي ئاران يېرىملىشىپتۇ. موللا سەيپىدىن «قىزىم، ۋاقىت ئۆتمەسۇن» دەپ تاۋاقنى خونچىسىغا ئېلىۋاتقاندا، بۇۋى رابىيە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ: «دادا، قىسمەت ئۆزگىرىۋاتىدۇ. تاۋاقنىڭ يېرىملىقى سۈرۈشتە قىلىنىپ قالسا، شاھزادىنىڭ كۆڭلىگە رەئىنىڭ سېلىقىنى ئاشۇرىدىغان بىرەر خىيال كەچتىمىكىن، شەربەتتىن بەرىكەت قېچىۋاتىدۇ، دەك» دەپتۇ.

سۇنۇلغان شەربەتنى قولغا ئالغان شاھزادە راست دېگەندەك يېرىملىقنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

موللا سەيپىدىن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ۋە قىزى بۇۋى رابىيەنىڭ پەرىزىنى بايان قىپتۇ. شاھزادە موللا سەيپىدىننىڭ سۆزىدىن كېيىن، تېخى ھېللا رەئىگە ئانار سېلىقى سېلىش ھەققىدە كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەنلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ توۋا قىپتۇ. ئاغغىچە داستىخان يېيىلىپ شىكار نېمەتلىرى قويۇلۇپتۇ. موللا سەيپىدىنمۇ باغ مېۋىلىرىدىن كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار ھەمىتاۋاق بولۇپ شۇپ بۇۋى رابىيەگىمۇ نېسىۋە سۇنۇلۇپتۇ.

شاھزادە بۇۋى رابىيەنىڭ ئەدەپ - ھاياسى، ئەقىللىقلىقى، بىلىملىكلىكى ۋە گۈزەللىكىگە چوڭقۇر قايىل بولغان ھالدا موللا سەيپىدىن ئاكا بىلەن خوشلىشىپ ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋى رابىيەنىڭ مەھەللىسى «ئويچولپان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئات تويى

شاھى ئېھرام ئوغلى ھۈسەيىن بىلەن دېھقان ئەشرەپ موللا سەيپىدىن قىزى بۇۋى رابىيەنىڭ سەممىي مۇھەببىتى ۋىسال چەشمىسىدىن سۇ ئىچىپتۇ. ئاز ئۆتمەي ئارزۇ ئاسمىنىدا پەرزەنت

سۈبھىسى ئاقىرىشقا باشلاپتۇ. توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز
 سائەت، توققۇز دەقىقە تولغاندا بۇۋى رابىيە ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە
 ئاپتاپ تەلەتلىك بىر ئوغۇل تەۋەللۇت قىپتۇ. شاھ ئوردىسى
 خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپتۇ. شاھ پۈتۈن يۇرتتىكى ئۆلىما،
 قازىلارنى، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ قىزىل مەسچىتتىكى ئوردى-
 سىدا ئات تويى ئۆتكۈزۈپتۇ. شاھانە زىياپەت ئاخىرىدىكى دۇئادىن
 كېيىن تۈرك خاقانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە دۇنياغا يېڭىدىن كۆز
 ئاچقان ئاق يۆگەكلىك بوۋاقنى ئاق كىگىزگە ياتقۇزۇپ سىپاھلار
 ئوردا مېھمانخانىسى ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇپتۇ. مېھمانلا-
 رنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن «شاھىمىزغا مۇبارەك بولسۇن»
 دەپ مۇبارەكلىشىپتۇ. ئاندىن كېيىن يۇرت قازىسى ئوغۇلنى
 قولغا ئېلىپ، پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ «شاھزادىمىز يەتتە
 ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتۇ. شاھى ئېھرام مىيىقىدا كۈلۈپ
 قويۇپتۇ. يەنە بىرى بوۋاقنى قولغا ئېلىپ «پېشانىسىنىڭ كەڭ-
 لىكى ۋە قۇلقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ئاقىل ۋە باھادىر بولۇشى
 بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر»
 دەپتۇ. باشقىلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە شاھقا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن
 يۇقىرىقىدەك خۇشامەت ئۈنچىلىرىنى سېخىملىق بىلەن تۈكۈشكە
 باشلاپتۇ. شاھ ئۆز كۆڭلىدە بۇ سۆزلەرنىڭ ھېچبىرىنى ياقتۇر-
 ماپتۇ، ئەڭ ئاخىرىدا بۇۋى رابىيەنىڭ ئاتىسى موللا سەيپىدىن
 نەۋرىسىنى قولغا ئېلىپ: «تەڭرىم بىزگە يېڭى مېھماننى ئاتا
 قىپتۇ. مەن مىڭ مەرتىۋە شۈكرىلەر بەجا كەلتۈرمىەن. ئاتا -
 ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا بەخشەندە قىلىدىغان ھەر قانداق بايلىقى -
 ئىلىم ۋە ئەدەب ئۆگىتىشتىن ئەۋزەل ئەمەستۇر. تەڭرىم نېسىپ
 قىلسا، نەۋرىمىز تەربىيە كۆرۈپ ئالىم بولغاي» دېگەنكەن،
 پۈتۈن سورۇندىكىلەر «بارىكالا» دەپ توۋلىشىپتۇ. «ئاللاھۇ
 ئەكبەر» دېگەن تەگبىر ساداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. شاھ
 خۇشاللىقىدىن كۆز يېشىنى توختىتالماي نەۋرىسىنى قولغا ئې-

لىپ، پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن كۆپچىلىككە قاراپ: «مەن يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھلىقىدىن نەۋرەمنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ بىلىمەن. ئالىملىق ئىككىلا دۇنيانىڭ نىجادلىقى ۋە شاھلىقىدۇر. ۋەلىگە ئوخشاش قۇدىمىز سەيپىدىن ئاخۇن كۆڭلۈمدىكى ئارزۇيۇمنى تاپتى. مەن بەكمۇ رازى بولدۇم. شۇڭا بۈگۈندىن باشلاپ پۈتۈن ئەل - يۇرت بۇ كىشىنىڭ نامىنى (سەيپىدىن ۋەلىيۇللا) دەپ ئاتىغاي» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاققا نېمىدەپ ئات قويۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بوپتۇ. ئۆلىمالاردىن بىرى: «(مەھمۇد، ماختانغۇچى، يەنى ياخشى خۇلق - پەزىلەتلىرى بىلەن ماختانغۇچى دەپ قويساق. چۈنكى بۇ ئاتنى تەشكىل قىلغۇچى بەش ھەرپ خاسىيەتلىك مەنىگە ئىگە. د، (مەم) مېھىر - شەپقەت، مۇرۇۋەت، ماھارەت، مەمنۇندەيەت دېگەن مەنىلەرنى؛ د، (ھ) ھەمدۇسانا، ھاياتبەخش، ھاياتلىق، ھازىر (تەييار)، ھۆر، ھېلىم (مۇلايىم) دېگەن مەنىلەرنى؛ د، (مەم) مۇددىئا، مۇراد - مەقسەت، مۇنس (ھەم - راھ) دېگەن مەنىلەرنى؛ د، (ۋاۋ) ۋارسولئولۇم، ۋاپادار، ۋايىغا يەتكۈزۈپ دېگەن مەنىلەرنى؛ د، (دال) دىيانەتكار، دا - دىل، دىلكوشا، دىلرەبا دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ» دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ. شاھى ئېھرام مېھمانلار ئالدىدا: «كۆز نۇرىمىز بولغان نەۋرىمىزنىڭ ئېتى مەھمۇد ئىبن ھۈسەيىن بولسۇن. ئوغللىمىز ھۈسەيىن - بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۈرمىتىدىن ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن دەپ ئاتالسۇن. خالايق ئىچىدە ئىلىمۇ ھۈنەر شۇنداق روناق تاپسۇنكى، ئىلىم - ھۈنەر بىلىمىگەن بىرەر كىشى سەلتە - نىتىمىز تەۋەسىدە كۆرۈنمىگەي. ھەرقانداق كىشى ئىلىم - ئەخلاق ئىگىسى بولۇپ، پەزىلىتىنى ئارتتۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسانىي بىباھالىقىنى كۆرسەتكەي، كىمكى ئىلىم - ھۈنەر ئەھلى بولۇشقا ئادەتلەنمەيدىكەن، مۇنداق كىشىلەر ئۆزىنى ئۆزى خار قىلغۇچە - لاردۇر. ئۇنداقلا ھاشارغا ھەيدىلىپ سېلىقى ئېغىرلىتىلسۇن»

دېگەن پەرماننى چۈشۈرۈپتۇ.

ئېھرامنىڭ نەسىھىتى

مەھمۇد كىچىك تۇرۇپلا خوش چاقچاق، چەبدەس، چاققانلىق-قى، ئۆگىنىشتە ئەستايىدىل ۋە تىرىشچانلىقى، ئەستاساقلاش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ-تۇ. شاھزادىلەر ئۆگىنىشى زۆرۈر بولغان ھەربىي ئىلىملەردىن ئات چېپىش، تىغۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئۇمۇدۋازلىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى؛ دىنىي ئىلىملەردىن ناماز سۈرىلىرى، ھەپتىيەك، قۇرئان، ھەدىس، ئىلمىي شەرىئەتكە-چە؛ دۇنياۋى ئىلىملەردىن ئىلمىي ھېساب، ئىلمىي ھەدىس، ئىلمىي ئەبجەد، ئىلمىي تەجۋىت، ئىلمىي سەرب، ئىلمىي نەھ-ۋى، ئىلمىي مەنتىق، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي تىبابەت، ئىلمىي تەرىقەت، جۇغراپىيە قاتارلىق زامان ئىلمىدىن كامالى ماھارەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىگىلەپتۇ.

يېشى ئوتتۇزغا يېقىنلاشقاندا «مەدرىسە ئى ساچىيە» دىن ئۆس-تازى ھۈسەيىن ئىبن خەلەپ قەشقەرىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، ئوپال قىزىل مەسچىتتىكى ئوردىسىغا قايتىپتۇ. شاھزادە مەھ-مۇدنىڭ مەدرىسىنى تۈگىتىپ كەلگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن شاھى ئېھرام نەچچە توققۇز مال سويۇپ توي ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. دادىسى ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن ئوغلىغا تون - سەرپاي يېپىپتۇ. ئانىسى بۇۋى رابىيە بەخت تىلەپ پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ.

زىياپەت ئاخىرىدا شاھى ئېھرام نەۋرىسى مەھمۇدنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «كۆپ ئۇستازلار ئۆز ئىلھاملارنىڭ نۇرى بىلەن كۆزۈڭنىمۇ، كۆڭلۈڭنىمۇ مۇنەۋۋەر قىلدى. نۇرغۇن كىتاب ئو-قۇپ نۇرغۇن سىرى - ھېكمەتلەرنى ئوقۇۋالدىڭ. لېكىن، سەن تېخى ئوقۇمىغان ۋە ئوقۇمىساڭ بولمايدىغان شۇنداق بىر بۈيۈك

كىتاب باركى، ئۇ بىزنىڭ بىپايان زېمىنىمىز ۋە ئۇنىڭدا ياشاۋاتقان ئۇلۇغ خەلقىمىز، بوۋىلىرىمىز «ئۆزىنى بىلىمگەن ئۆزگىنى بىلىمەس، دېگەنكەن. سەن ھەممە قەبىلە، ئورۇق - ئايماقلىرىمىز، تاغ - دەريا، ئورمان، يايلاق، ئىككىن - كەنت، شەھەر، قىشلاقلارنى ئارىلاپ چىق. ئۇلارنى ئۆگەن ۋە چۈشەن» دەپتۇ. ھەممەيلەن ئۇنىڭ ئىلىمىدە راۋاج تېپىپ كامالەتكە يېتىشىنى تىلەپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ. «ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن سادا پۈتۈن ئوردىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپتۇ.

سەپەر

مەھمۇد كاشىغەرى بوۋىسى شاھى ئېھرامنىڭ تەلىپىنى، دادىسى ھۈسەيىن بىلەن ئاتىسى بۇۋى رابىيەنىڭ تىلەكلىرىنى ئىرادە ۋە كۈچ قىلىپ، ئوغۇز، چىگىل، قارلۇق، ياغما، قىپچاق، باسمىل، ياپاقۇ، توخسى، ئوغراق، چارۇق، جۈمۈل، قىرغىز قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، تىلى، تامغا، ئورمانلىرى، ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرى، ئىسىملىرى، مۇراسىملىرى، ياشىغان زېمىن، تاغ، دەريا، كۆل، يايلاقلار، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئېتىنىك، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي مۇناسىۋەتلىرى، ئىلمىي پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى، ناخشا - قوشاق، داستان، ماقال - تەمسىللىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ.

بىراق، ئاز ئۆتمەي ئوردىدا سۈيىقەست يۈز بېرىپ بوۋىسى ۋە ئاتىسى قاتارلىق ئەڭ يېقىن دىلەكلىرى ۋاپات بوپتۇ. سۈيىقەستچىلەر مەھمۇدنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. مەھمۇد بولسا، سۈيىقەستچىلەرگە بېقىنغان قەبىلىلەردىن بېقىنىمىغان قەبىلىلەرگە ئۆتۈپ يۈرۈپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. خاقانىيىدىن يەتتىنچىسىغا، يەتتىنچىسىدىن ماۋرە ئۈننەھەرگە ئۆتۈپ-

تۇ. ئۇ يەردىمۇ ئەمىنلىك تاپالمىغان مەھمۇد قەشقەرى جەمەت-
نىڭ ئىخلاسمەنلىرى ۋە بوۋىسىنىڭ بىر نەۋرە تۇغقانلىرىغا سېغى-
نىپ باغداتقا كەپتۇ. مۇكەممەل چۈشەنچىلىرى ۋە چوڭقۇر ئىل-
مى ئىقتىدارى بىلەن يۈكسەك ھۆرمەت ۋە ئىناۋەتكە ئائىل
بوپتۇ. بۇ كۈنلەردە باغداتتا گەرچە خەلىپە ئەرەب بولسىمۇ ئەمە-
لىي ھوقۇق ئاساسەن تۈركلەرنىڭ قولىدا ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئىكەن.
باغدات جەمئىيىتىدە تۈرك تىلىنى بىلگەنلەرنىڭ مەسىلىسى ھەل،
توققۇزى تەل، ئىناۋىتى يۇقىرى ئىكەن. ئەرز - دادىنى ئېيتىش
ئۈچۈن باغداتقا كەلگەنلەر، ئەمەل تەمىنىدىكى ئەرەب زىيالىيلە-
رى، مەنسەپ - دەرىجىلىرىنى ئۆستۈرۈش يولىدا قولتۇقىغا شوتا
قىستۇرۇپ يۈرىدىغانلارنىڭ ھەممىسى تۈركلەرگە خۇشامەت ۋە
تەۋەزۇ قىلىشىدىكەن. مۇشۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن مەھمۇد كا-
شىغەرى ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشى ۋە تۈركلەرنى
چۈشىنىشكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىگە بول-
غان سېغىنىش ۋە ھۆرمەت ئىپتىخارىنى ئىپادىلەپ لۇغەتشۇناس-
لىقنىڭ تېخى مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاجايىپ نادىر مېۋىسى سۈپى-
تىدە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق تەڭداشسىز كىتابنى يېزىپ
پۈتتۈرۈپ خەلىپە مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىپتۇ. ئۇزۇن
ۋە مۇشەققەتلىك سەپەر ۋە سەرسانچىلىقتا ئىگىلىگەن مەلۇمات ۋە
ماتېرىياللار بۇ كىتاب ئۈچۈن قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بوپتۇ.

ئانا ۋە ۋەتەن نەشلىقى

مەھمۇد كاشىغەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن
بۇ كىتاب مۇقتەدىگە تەقدىم قىلىنغاندىن كېيىن خەلىپىنىڭ بۈي-
رۇقى بىلەن ئوردا دىۋانخانىسىدا بىر نەچچە نۇسخا كۆپەيتىلىپ
تارقىتىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد كاشىغەرىنىڭ نام - شۆھ-

رىتىمۇ دۇنياغا پۇر كېتىپتۇ. لېكىن، نام - شۆھرەت، شاھانە ئىززەت - ئېكراملار ئۇنىڭ قەلبىنى ئىگىلىگەن يېتىم ۋە تۇل ئانىسى بۇۋى رابىيە ۋە تۇغۇلغان ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر سېغىنمىشىنى بەزىلىمەپتۇ. بۇ كۈنلەردىكى مەھمۇد كاشىغەرىنىڭ پۈتۈن ئەس - يادى ئانا يادى، ۋەتەن يادى بىلەن بەند بوپتۇ. يېشى ئۇلغاغانسېرى ئۆزى توپلىغان «دېھقاننىڭ ياخشىسى چام» خۇر تېرىيدۇ، ئادەمنىڭ ئوبدىنى ئۆز ئېلىدە قېرىيدۇ» دېگەن خەلق ماقالى يادىدىن كەتمەس بولۇپ قاپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى «بۈيۈك كارۋان يولى» بىلەن باغداتقا كەلگەن ۋەتەنداش سودىگەرلەر بىر پارچە نامە بىلەن ئانىسى بۇۋى رابىيەنىڭ پەرزەنت داغى بىلەن باغرىنى داغلاپ، پەرزەنت يادى بىلەن كۈن - تۈن يىغلاپ، پەرزەنت دەردى بىلەن كۆڭلىنى تىغلاپ، پەرزەنت ئىستىكىدە بېلىنى باغلاپ كۆك ئارت، ئۇلۇغ ئارت، مۇق يولى (مۇرغ يولى - قۇش يولى)، ئوپال ئارت تەرەپنى قىبلە قىلىپ، ۋەسلى دىدارى ئۈچۈن سەدىپارە بولۇۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كەپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سېغىنىش تەشەببۇسى ئوت بولۇپ يانغان مەھمۇد كاشىغەرى سودىسىنى پۈتتۈرگەن سودىگەرلەر بىلەن ۋەتەنگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. سەپەرداشلىرى ئۇنى ئىززەتلىپ ئەڭ كۈچتۈڭگۈر نار تۈگە ئۈستىگە سايىۋەنلىك كۈشۈگە ياساپ بېرىپتۇ. خەتەرلىك داۋان - ئۆتكەللەردە بولسا ھەتتا يۈدۈپمۇ ئۆتكۈزۈپتۇ. تېھران، ھىرات، كۆك ئارت، ئۇلۇغ ئارت، مۇق يولى، ئوپال ئارت بىلەن ئۈچ ئاي چامىسى يول يۈرۈپ نىھايەت تۇغۇلغان ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كەپتۇ. «بۈيۈك كارۋان يولى» بويىدىكى «كۆۋرۈك بېشى» دېگەن يەرگە كەلگەندە ھايات بۇۋى رابىيەنى ئەمەس، پەرزەنت پىراقىدا تولا يىغلاپ كۆز يېشى قۇرۇغان، ھىجران ئوتىدا كۆيۈپ كۆلگە ئايلانغان مېھرىبان، غەمگۈزار ئانىسى رابىيەنىڭ قەبرىسىنى كۆرۈپ، قەبرىگە ئۆزىنى ئېتىپ، ئانا قەبرىسىنى پەرزەنتلىك سېغىنچى يېشى بىلەن يۈيۈپتۇ. نەزىر

- چىرىغىنى ئۆتكۈزۈپ تۇپرىقىنى قاتۇرۇپتۇ.

مەھمۇد كاشىغەرى ۋە ئىخلاسمەن ئەما

مەھمۇد كاشىغەرى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دە مۇدەررىس-
لىك قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرى-
دىن بىرى مەھمۇد كاشىغەرىگە:

- مەن دەرگاھى ھەقتىن، دائىما ناھايىتى كاتتا نەرسىلەر-
نى سوراپ: «سېنىڭ ئۇلۇغ كەرەملىك دەرگاھىڭدىن ناپىسەنت
نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن» دەيمەن، -
دەپتۇ.

- سېنىڭ سورايدىغان كاتتا نەرسەڭ نېمە؟ - دەپ سوراپتۇ
مەھمۇد كاشىغەرى.

- جانابلىرى، ئالدىلىرىدا تۇرغان مۇشۇ تاغنى قىپقىزىل
ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ بەرسىلە دېگەن ئىلتىجا ئىدى، - دەپتۇ
ئۇ.

ئارىدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئۆتۈپ ھېلىقى ئىخلاسمەن بىر
چاكىرىغا ئۆزىنى يېتىلەتكىنىچە كىرىپ، سالامدىن كېيىنلا،
كۆزىنىڭ ئەما بولۇپ قالغانلىقىدىن زارلاشقا باشلاپتۇ.

مەھمۇد كاشىغەرى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ: «تەڭرى بىزگە
يەتتە ئەزادىن ئىبارەت تۈگىمەس بايلىقنى ئېھسان قىلدى. ئۇنى
چۈشىنىپ يېتىشكە سەن بىزنىڭ ئەقلىمىز كوتاللىق قىلىدۇ.
چۈنكى بىزگە بېرىلگەن بۇ بايلىقنى جايدا ئىشلىتەلمەك، دۇد-
يادىكى ھەممە تاغلارنىڭ ئالتۇن بولغىنىدىنمۇ چوڭراق بايلىق
بولار ئىدى. مۇبادا سەن دېگەن مۇشۇ تاغنىڭ ئارزۇ قىلغىنىڭدەك
ئالتۇن بولغىنىدىن كۆرە، كۆزۈڭنىڭ ئەما بولمىقى خوپراق
ئىدى.

- مەن تەڭرىگە تائەت - ئىبادەت قىلىپ ئۇنىڭدىن نېمەت

سورسام، ئۇ كۆزۈمدىن كىچىككىنە نۇرىنىمۇ ئېلىۋېلىپ ئەما قىلىپ قويامدۇ؟ بۇ قانداق ئادالەت؟ — دەپتۇ ھېلىقى ئىخلاسىمەن.

— ئۇنداق دېمە، — دەپتۇ مەھمۇد كاشىغەرى، — تەڭرىم سېنىڭ دۇئالىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئىجابەت قىلىپ ئادالەتنى زاھىر قىپتۇ. تاغنى ئالتۇن قىلىپ بېرىشنى تىلىگەندىڭ. ئۇنىڭدىن كاتتىراق ھەقىقىي بايلىق بولغان تەن سالامەتلىكىنى بېرىپ ساڭا مەرھەمەت ئېھسان قىلدى. سەن ئۇنى توغرا ئىشلىتىپ شۈكرىلەر بەجا كەلتۈرمەي خەس دۇنيا ئارزۇسىدا بولغانسەن. سەن ئۆز تەلىپىڭدە «ناپسەنت نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن» دېگەندىڭ. بۇ دۇئا، تەلىپىڭمۇ ئىجابەت بوپتۇ. چۈنكى دەرگاھى ھەقىنىڭ ئالدىدا تاغلارنى ئالتۇن قىلماقتىنمۇ ئاددىي ۋە ئاز نەرسە بولمايدۇ. . . ئەگەر سەن مەندىن: «تەڭرىگە دۇئا قىلىشىڭدىكى مەقسىتىڭ نېمە؟» دەپ سورىساڭ ئىدىڭ، مەن ساڭا: «تەڭرىگە قىلىنىدىغان ئەڭ ئالىي تىلەك تەن سالامەتلىك، خاتىرجەملىك، ئەقىل ۋە ئىلىمگە كامالەت بەرگىن دېگەندىن ئىبارەت، دەپ مەسلىھەت بەرگەن بولار ئىدىم» دېگەنكەن.

ئېيتىپ بەزگۈچىلەر: قەشقەر كۈنشەھەر ناھىيىسىدىن ئىسمائىل ئىبراھىم، مۇھەممەت ئوسمان، مۇھەممەتئىمىن ئەمەت. توپلىغۇچىلار: كۈنشەھەر ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن ئابدۇرېھىم ئەخمەت، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژورنىلىدىن ھاجى ئەخمەت.

نەۋائى

1

ئەلىشىر بىلەن بۇلبۇل

ئىلگىرىكى زاماندا غىياسىدىن كىچىك دېگەن ئادەمنىڭ ئەلىشىر ئىسىملىك ئوغلى بار ئىكەن. بالا كىچىكىدىن زېرەك بولۇپ ئۆسۈپتۇ. توققۇز ياشقا كىرگەندە شېئىر يېزىشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر ئۇ يازغان شېئىرلارنى قۇلاق سېلىپ ئاڭلايدىغان بولۇپتۇ. ئەمما، بالا يازغان شېئىرلىرىنىڭ ئاستىغا ئۆز نامىنى نېمىدەپ قويۇشنى بىلمەيدىكەنمىش.

ئەلىشىر بىر كۈنى يېڭىدىن يازغان شېئىرىنى تاماملاپتۇ - دە، باغقا چىقىپ، چىرايلىق ئاۋازى بىلەن ئوقۇشقا باشلاپتۇ. شۇ چاغدا باغدىكى مېۋىلىك دەرەخنىڭ شېخىدا ئولتۇرغان بۇلبۇل ئەلىشىرنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. ياش شائىرنىڭ گاھ قوڭغۇراقتەك جارائىلىق، گاھ تاڭ شاملىدەك مەيىن ئاۋازى بۇلبۇلنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋاپتۇ. بۇلبۇل دەرھال ئۇنىڭ يەل-كىسىگە قونۇپتۇ - دە:

— ھەي، خۇش ئاۋاز شائىر، سەن ئوقۇغان شېئىرلار بۇل-بۇللارنىڭ سەھەردىكى نەۋاسىدىنمۇ يېقىملىق ئىكەن، نامىڭنى بىلىسەم بولامدۇ؟ — دەپتۇ.

— مەن ئەلىشىر بولىمەن، — جاۋاب بېرىپتۇ بالا.

— بىلدىم - بىلدىم، يېڭى يېتىشكەن شائىر ئىكەنسىن -
دە، ئەمدى سەن ئۆزۈڭگە چىرايلىق بىر نام تاللاپ، شېئىرلىرىڭ-
نىڭ ئاستىغا شۇ نامىڭنى قوشۇپ قويغىن.
ئەلىشىرگە بۆلبۈلنىڭ «نەۋا» دېگەن سۆزى ياراپ قاپتۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن يازغان غەزەللىرىنىڭ ئاستىغا «نەۋائى» دەپ
يېزىپ قويىدىغان بوپتۇ. ①

دانىشمەن ئەلىشىر

بىر يېزىدا راخمانقۇل دېگەن يىگىت ياشايدىكەن، راخمانقۇل-
نىڭ ئاتىسى ياشلىقىدا ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، يالغۇز ئانىسى
بىلەن قالغانىكەن. ئانىسى بەكمۇ قېرى ئىكەن. راخمانقۇللارنىڭ
بىساتىدا بىرلا سىينىرى بار ئىكەن. راخمانقۇل جاڭگالدىن ئوتۇن
ئېلىپ كېلىپ بازارغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن. ئانىسى سىينىرىنى
باقىدىكەن. ئانا - بالا ئەتىدىن كەچكىچە موھتاجلىق ئىچىدە
تىرىكچىلىك قىلىدىكەن. نېمە سەۋەب بولدى، راخمانقۇل شېئىر
يېزىشقا ھەۋەس قىلىپ قاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇ شېئىر
يېزىپتۇ - دە، ھەقەمساپلىرىگە ئوقۇپ بېرىپتۇ. ئولتۇرغانلار-
دىن بىرى دەپتۇ:

— ھەي راخمانقۇل، سەن چوڭ شائىر بولىدىغان ئوخشايدى-
سەن، مۇشۇ قەدىمىڭ بىلەن ساڭا شائىرلىق يولى نېسىپ بول-
سۇن، ياخشىسى تاپقان - تۈگىگەننىڭنى ئېلىپ، ھىرات دېگەن
شەھەرگە بار. ھىرات شەھىرىدە ھەزرەت نەۋائى دېگەن شائىرلار-
نىڭ پىرى بار ئىمىش. ئۇ كىشى بىلەن ئۇچراشساڭ شائىرلىقنى
ئۆگىنىۋالالايسەن.

بۇ گەپ راخمانقۇلغا ماقۇل كېلىپ، ھەزرەت نەۋائىنىڭ
ئالدىغا بارىدىغان بوپتۇ. تاپقان - تەرگىنى تىرىكچىلىكىگە ئاران
يېتىدىغان، بىر سوممۇ ئارتۇق پۇلى يوق راخمانقۇل ئويلا - ئويلا

ئاخىر سېغىن كالىسىنى ساتىدىغان بوپتۇ، بۇنى ئاڭلىغان ئانىسى قوشۇلماي:

— كالىدىن ئايرىلىدىك — جاندىن ئايرىلىدىك دېگەن گەپ،
— دەپ تۇرۇۋاپتۇ. راخمانقۇل ئانىسىغا:

— مەن شائىر بولۇپ قايتقاندىن كېيىن، سىزگە ئۇنداق
سىيرىدىن بىر ئەمەس، بەش — ئالتىنى ئېلىپ بېرىمەن، —
دەپتۇ.

ئانىسى ئىلاجىسىز رازى بوپتۇ. ئۇ سىيرىنى سېتىپ، ھىرات
شەھىرى قايدىسەن، — دەپ يولغا راۋان بوپتۇ. يول يۈرۈپتۇ،
يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ، سوراپ — سوراپ ئاخىر ھىرات شەھىر-
رىگە يېتىپ كەپتۇ. ئادەملەردىن سۈرۈشتۈرۈپ نەۋائى دېگەن
شائىرلارنىڭ شائىرىنىڭ مۇشۇ شەھەردە ياشايدىغانلىقىنى بىلىپ-
تۇ. شۇ چاغلاردا نەۋائى دوستى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن سەپەردە
ئىكەن. راخمانقۇل «كېلىپ قالار» دەپتۇ — دە، شەھەرنى تاماشا
قىلىپ يۈرۈۋېرىپتۇ. ئارىدىن ئون كېچە — كۈندۈز ئۆتۈپتۇ.
ئۇنىڭ پۇلى تۈگەپتۇ. راخمانقۇل سامسېزگە ئوت ياققۇچى،
كىتابپۇرۇشقا شاگىرت بوپتۇ. بۇ ئىشلارنىڭ بىرەرنى قىلالماپ-
تۇ. ئاخىر كوچا — كويلاردا تەمتىرەپ يۈرۈپ، تىلەمچىلىك
قىلىشقا مەجبۇر بوپتۇ. بىر كۈنى ئۇ چوڭ كوچىدا تىلەمچىلىك
قىلىپ ئولتۇرسا ئالدىدىن ئىككى كىشى ئۆتۈپتۇ. ئۇلاردىن بىرى
ياشانغان ئادەم بولۇپ، ئەتراپتىكىلەر ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېھتىرام
بىلدۈرىدىكەن. راخمانقۇل «ھەممە كىشى سالام بېرىۋاتقان بۇ زات
كىمدۇ؟» دەپ ئويلاپ ھەيران بولۇپ تۇرغانىكەن. بىردىن قۇلد-
قىغا «ھەزرىتىم!» دېگەن سۆز ئاڭلىنىپ قاپتۇ. راخمانقۇل
«ھەزرىت نەۋائى شۇ كىشى بولسا كېرەك» دەپتۇ — دە، ئۇنىڭ
كەينىدىن مېڭىپتۇ. نەۋائى شەھەرنىڭ چېتىدىكى بىر باغدا تۇرد-
دىكەن. راخمانقۇل ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپ شائىرنىڭ يېنىغا كى-
رىپ قاپتۇ. ئەتراپىغا قارىسا باغ ناھايىتى گۈزەل، تۈرلۈك گۈل.

لەر ئېچىلغان، بولبۇل، تۇتى قۇشلار سايىرىشىپ تۇرغانىكەن. ئۇ يەر - بۇ يەردە ياش تالىپلار كىتاب مۇتالىئە قىلىشىپ ئولتۇرغانىكەن. ھەزرەت نەۋائىنى كۆرگەن تالىپلار ھۆرمەت بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىشىپتۇ. نەۋائى ئۇلار بىلەن سالاملىشىۋېتىپ كۆزى راخمانقۇلغا چۈشۈپتۇ. بۈيۈك شائىر راخمانقۇلغا قاراپ:

— خوش يىگىت، ماڭا بىر گېپىڭىز باردەك قىلىدۇ، تار-تىنماي ئېيتىۋېرىڭ، — دەپتۇ.

— مەن ھۇزۇرىڭىزغا بىر نىيەت بىلەن كەلگەندىم، ئۇ بولسىمۇ شائىرلارنىڭ پىرى بولغان سىزگە شاگىرت بولۇشتۇر، — دەپتۇ ئۇ.

راخمانقۇلنىڭ گېپىنى ئاڭلىغان ئەتراپتىكى تالىپلار كۈلۈ-شۈپ كېتىپتۇ، نەۋائى ئۇلارغا قارىغانىكەن، ھەممىسى جىم بو-لۇپ ئورۇنلىرىغا قايتىپ كىتاب مۇتالىئە قىلىشقا چۈشۈپ كېتىپ-تۇ. نەۋائى راخمانقۇلنىڭ چىرايىغا تىكىلىپ قاراپ نان، چاي كەلتۈرۈپتۇ. راخمانقۇل مەزىلىك ئاندىن تويۇپ يەپ، چايىنى قانغۇچە ئىچكەندىن كېيىن شائىرغا قاراپ سۆز باشلاپتۇ:

— يېزىدا ئوتۇنچىلىق قىلاتتىم، — دەپتۇ ئۇ، — ئانام سىير باقاتتى. بىر ئىلاجىنى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىد-ۋاتقاندىۇق. نېمە سەۋەب بولدى شائىرلىققا ھەۋەس قىلىپ قال-دىم. بىر كۈنى شېئىر يېزىپ ھەقەمسايلىرىمگە بەردىم، ئۇلار-دىن بىرى «سەن چوڭ شائىر بولىدىغان ئوخشايسەن، ياخشىسى نەۋائى دېگەن شائىرلارنىڭ پىرى بار، شۇ كىشىنىڭ قولىدا تەلىم ئېلىشنىڭ كېرەك» دېدى. «ناھايتى ئوبدان مەسلىھەت بەردىڭ» دەپ ئۆيدىكى سىيىرنى سېتىپ، سىزنى ئىزدەپ كەلدىم، شەھەر-گە كەلسەم سەپەردە ئىكەنسىز، كەلگىنىمگە خېلى كۈنلەر بولدى، سىيىرنىڭ پۇلى تۈگىدى. مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىز، كۈنۈم تىلەم-چىلىككە قالدى.

نەۋائى راخمانقۇلنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپتۇ، كېيىن قەلەم بىلەن قەغەز ئېلىپ ئۇنىڭغا يېزىپ: — قېنى، مۇشۇنىڭغا شېئىر يېزىپ بېقىڭ، — دەپتۇ. راخمانقۇل ئويلاپتۇ، ئويلاپتۇ، ئېسىگە ھېچ شېئىر كەلمەپتۇ.

ئۇ نەۋائىغا:

— شېئىر يازالمىدىم، ئىلھام كەلمىدى، — دەپتۇ. — ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ نەۋائى، — شائىرلارنىڭ شېئىرىدىن ئوقۇپ بېقىڭ.

راخمانقۇل ئويلاپتۇ، ئويلاپتۇ، ئېسىگە ھېچبىر شائىرنىڭ شېئىرى كەلمەپتۇ.

ئۇ ھېچبىر شائىرنىڭ شېئىرىنى ئوقۇمىغانىكەن — دە! — ھەزرىتىم، — دەپتۇ ئۇ نەۋائىغا قاراپ، — يادىمغا ھېچبىر شائىرنىڭ شېئىرى كەلمەيۋاتىدۇ. سىز ئۆزىڭىز ئوقۇپ بەرسىڭىز.

راخمانقۇلنىڭ بۇ سۆزىگە نەۋائى كۈلۈپ قويۇپ:

— بولمىسا بىرەر ناخشا ئېيتىڭ، — دەپتۇ.

— مەيلى ناخشا ئېيتسام ئېيتىپ باقاي، — دەپتۇ راخمانقۇل نەۋائىنىڭ قولىدىن تەمبۇرنى ئېلىپ. ئۇ تەمبۇرنىڭ بۇ قۇلىقىنى بۇراپتۇ، ئۇ قۇلىقىنى بۇراپتۇ، ھېچ تەڭشىيەلمەپتۇ. شۇندا نەۋائى ئۇنىڭ قولىدىن تەمبۇرنى ئاپتۇ — دە، بىر پەستىلا سازلاپ يەنە راخمانقۇلغا بېرىپتۇ. راخمانقۇل ھەپلىشىپ تەمبۇرنى چالالاپتۇ. راخمانقۇلنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان نەۋائى ئۇنىڭغا قاراپ مۇنداق دەپتۇ:

— يىگىت، شائىر بولۇش ئۈچۈن ئەڭ كېمىدە ئۈچ نەرسەدىن خەۋەردار بولماق زۆرۈر، ئۇنىڭ بىرىنچىسى شۇكى، كۆپ ئوقۇماق كېرەك، بارچە ياخشى شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا بىلىمەك زۆرۈر.

— سىز بارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا بىلەمسىز؟

— دەپتۇ راخمانقۇل

— ھەممىسىنىڭ بولمىسىمۇ ھەر ھالدا ئېسىمدە ئانچە —

مۇنچە شېئىر ساقلايمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەۋائى، —
شائىر بولۇشنىڭ ئىككىنچى شەرتى، — دەپتۇ ئۇ يەنە سۆزىنى
داۋام قىلىپ، — چىن يۈرىكىدىن مېھنەت قىلماقلىقتۇر، قايتا
— قايتا مەشىق قىلماق شەرتتۇر. ئادەم ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن
شائىر بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، ئەمگەك ۋە مەشىق ئارقىلىقلا شائىر
بولالايدۇ. شېئىرغا بولغان ھەۋەسنى كېچە — كۈندۈز دېمەي
ئىزدىنىش بىلەنلا ۋايىغا يەتكۈزۈش مۇمكىن.

راخمانقۇلمۇ بوش كەلمەي دەپتۇ:

— سىزمۇ كېچە — كۈندۈز مەشىق قىلامسىز؟

— شۇنداق، — دەپتۇ نەۋائى، — شائىر بولۇشنىڭ ئۈچىدە

چى شەرتى شۇكى، ناخشا ئېيتىش بىلەن مۇزىكا چېلىش زۆرۈر-
دۇر. ناخشا ئېيتالمىغان، شېئىرنى مۇزىكىغا سالالمىغان شائىر
مۇكەممەل شائىر ئەمەس، — نەۋائى شۇنداق دەپتۇ — دە، خىيالغا
چۆمۈپتۇ، ئاندىن سۆزىنى داۋام قىپتۇ، — سىز «جاڭگالدىن
ئوتۇن كولاپ بازاردا ساتاتتىم» دېدىڭىز، شۇ ئىشىڭىز بىلەن
ئادەملەرنىڭ مۇشكۈلىنى ئاسان قىلىسىز، قېنى ئەمدى، بولار
— بولماس شېئىر يېزىپ ئۆزىنى شائىر ساناپ يۈرگەنلەر ئوتۇن
تېرىپ، بىر غېرىبىنىڭ ئۆيىنى ئىسسىتالىسا ئىدى. يىگىت،
مەنسىز شېئىرلارنى يېزىپ، كىشىلەرنى رەنجىتكەندىن كۆرە،
جاڭگالدىن ئوتۇن كولاپ كۈن كەچۈرمەك مەك ئەلا. مانا بۇ
پۇلنى ئېلىڭ — دە، ئۆز يېزىڭىزغا قايتىپ، سىير ئېلىپ
ئانىڭىزنى خۇشال قىلىڭ، ئەمگەكتىن يۈز ئۆرۈمەڭ.

نەۋائىنىڭ دانىشمەنلىكىگە قايىل بولغان راخمانقۇل ئۇنىڭغا

تەشەككۈر ئېيتىپتۇ — دە، شائىرلىقنى يېغىشتۇرۇپ، ئۆز يېزىدە

سىغا يول ئاپتۇ. ①

ئىلگىرى كۈنپېتىشتا خوراسان دېگەن مەملىكەت بولۇپ،
ئۇنىڭ ھۈسەيىن بايقارا ئاتلىق پادىشاھى بولغانىكەن. ئۇ ئەمىر
نەۋائى ھەزرەتلىرى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئۆتىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، پادىشاھ دوستى ئەمىر نەۋائى بىلەن بىر
قانچە يېقىنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ھىراتنىڭ شىمالىدىكى بىر ئور-
مانلىققا ئوۋغا چىقىپتۇ. كۈن پېشىن بولغۇچە ھېچبىر ئولجا
ئۇچرىماپتۇ. ئۇلار جىلى بولۇپ جىددىيلىشىپتۇ. توغراقلىق،
يولغۇنلۇقلارغا كۆز تىكىپ ھەر بىر شەپە، ھەر بىر تېۋىشقا قۇلاق
سېلىشقا باشلاپتۇ. بىر مەھەل ئۆتكەندىن كېيىن «غاق، غاق،
غاق» دېگەن ئاۋاز ئىشتىلىپتۇ. «بۇ غازنىڭ ئاۋازىغۇ، مۇشۇ
ئەتراپتا كۆل بولسا كېرەك» دەپ ئويلىشىپتۇ. ياشراق بىرى
توغراقنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغۇدەك بولسا كۆز ئالدى-
دىكى قويۇق ئۆسكەن توغراقلار ئارىسىدا سۈيى سۈپسۈزۈك زۇم-
رەتتەك بىر كۆل كۆرۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوۋچىلار كۆل تامان
يول ئاپتۇ. كۆل چۆرىسىدە قېلىن كۆك قومۇش ۋە توغراقلار
چىرىمىشىپ ئۆسكەنلىكتىن ھېچ نەرسىنى كۆرەلمەپتۇ. شۇ ئەس-
نادا، كېلىۋاتقان شەپىدىن ئۈركۈگەن غازلار «غاق، غاق، غاق»
دېگىنىچە كۆل ئوتتۇرىسىغا قاراپ ئۈزۈپ بېرىپتۇ ۋە ئاسمانغا
قاراپ كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئوۋچىلار ئوقيا بىلەن بىر تالاي غازلارنى
ئېتىۋاپتۇ ۋە كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ غاز كاۋىپى قىلىپ مەرزە
قىلىشىپتۇ.

نەۋائى ھەزرەتلىرى شۇ سورۇندا كاۋاپ قىلىنغان غازنىڭ
گۆشىگە قاراپ تۇرۇپ، مۇنۇ بېيىتنى ئوقۇپتۇ:

نەۋائى ئۆتتى يولۇڭدىن پىيادە يارى بىلەن،
ھەرنەكىم بالاغا قالدۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن.

نۆكەرلەر نەۋائىدىن بۇ بېيىتنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈپ

قويۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ.

نەۋائى ئېيتىپتۇكى:

ئەي يارەنلەر، ئەگەر بۇ غاز ئۆز ئاغزى بىلەن «غاق، غاق،
غاق» دېمىگەن بولسا، بىز بۇ يەردە كۆل ۋە غاز بارلىقىنى بىلمەي
كېتىپ قالغان بولاتتۇق. ئۆز ئايىغى بىلەن كۆل ئوتتۇرسىغا
ئۈزۈپ بارمىغان بولسا، ئۇنى كۆرمىگەن بولاتتۇق. ئۆز قانىتى
بىلەن ئۈچۈپ كۆككە كۆتۈرۈلمىگەن بولسا، بىز ئۇنى ئوقيا
بىلەن ئېتىپ چۈشۈرەلمىگەن بولاتتۇق.

«ھەرنەكىم بالاغا قالدۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن»
دېگەن شۇ دەپ ئۆزى ئېيتقان يۇقىرىقى بېيتنىڭ مەنىسىنى
بېشىپتۇ. ②

نەۋائى بىلەن مەدىكار

بىر ياش يىگىت مەدىكارلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىكەن. ئۇ
شۇ جەرياندا ئەدەملەر ئارىسىدىكى جىدەل - ماجرالارنى بېسىقتۇ-
رۇپ، بىرۋىنلىك ھارۋىسى لايغا پېتىپ قالسا ھە - ھۇ دەپ
چىقىرىشىپ بېرىپ كىشىلەرگە ياردەم قىلىپ يۈرىدىكەن. يىگىت-
تىكى بۇ خىسلەتلەرنى كۆرگەن نەۋائى ئۇنى ھۆرمەتلىپ قاچان
كۆرسە ئۇنىڭدىن بۇرۇن سالام بېرىپ تۇرىدىكەن. يىگىت نەۋائى-
نىڭ بۇ ھۆرمىتىگە ئەجەبلىنىپ: «مەن ئەتىدىن - كەچكىچە
كىشىلەرنىڭ جىدەل - ماجرالارنى بېسىقتۇرۇپ، لايغا پاتقاز
ھارۋىلارنى چىقىرىشىپ بېرىپ بۇرسەم، ناماز ئوقۇمىسام، روزا
تۇتمىسام، نەۋائى مېنى بۇ قەدەر ھۆرمەت قىلىدۇ، بۇنداق يۈرۈ-
شۇم تازا جايىدا بولمىدى. مېنىڭ بالا - چاقام بولمىغاندىكىن
ماڭا مال - دۇنيانىڭ نېمە كېرىكى بار» دەپ «پىرغا قول
بېرىپ»، ھېچكىم بىلەن چاتىقى بولماي تائەت - ئىبادەت بىلەن
ئولتۇرىدىغان بوپتۇ.

بىر كۈنى يىگىت ئىبادەتخانىدا تەسۋى سىرىپ ئولتۇرغان

كەن، نەۋائى ئىبادەتخانىنىڭ ئالدىدىن بىر يىگىت بىلەن پاراخىلە-
شپ ئۆتۈپ قايتۇ، ھېلىقى يىگىت: «نەۋائى ئاجايىپ كارامەت-
لىك ئادەم ئىكەن، مېنىڭ نامازخان بولۇپ تائەت - ئىبادەت
نىلىدىغانلىقىمنى بۇرۇنلا بىلىپ مېنى ھۆرمەت قىلغانىكەن» دەپ
ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپتۇ. نەۋائى سالامنى ئىللىك ئېلىش
ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويماي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. يىگىت
«نەۋائى يېنىدىكى يىگىتنىڭ گېپىگە بېرىلىپ كېتىپ مېنى كۆر-
مەي قالغان بولسا كېرەك» دەپ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ. ئارىدىن
ئۈچ - تۆت كۈن ئۆتە - ئۆتمەي نەۋائى يەنە ھېلىقى يىگىت بىلەن
گەپلىشىپ كېپىقاپتۇ. مەسچىتتىكى يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ سالم
بېرىپتۇ. نەۋائى يەنلا پەسەنت قىلماپتۇ، شۇنىڭ بىلەن يىگىت
ھەيران بولۇپ نەۋائىدىن:

— تەقسىر، كۈن بويى بېكار يۈرگىنىمدە سالام بېرىپ ئۆتەر
ئىدىڭىز. ئەمدى مەن ئەتىدىن - كەتكىچە تائەت - ئىبادەت بىلەن
ئولتۇرۇپ سىزگە سالام بەرسەم، ئىلىك ئالمايسىز. بۇنىڭ سەۋە-
بى نېمە؟ - دەپ سوراپتۇ.

— سەن لاغايلاپ يۈرگىنىڭدە خەلققە پايدالغىنىڭىز تۇراتتى.
ئەمدى بولسا ئەتىگەنلىك ناشتالغىنىڭىز بىلەن كەچقۇرۇنلۇق تامىقىڭىزنىڭ
غېمىدە كۈن بويى باشقىلارنىڭ قولىغا قاراپ تەما بىلەن ئولتۇر-
سەن، سالامىڭىزنى ئىلىك ئالماستىڭىزنىڭ سەۋەبى شۇ، - دەپتۇ
نەۋائى.

نەۋائىنىڭ بۇ سۆزلىرى يىگىتكە قاتتىق تەسىر قىلىپ يەنە
ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئىشنى قىلىدىغان بوپتۇ. ③

① «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1996- يىل 2- ئاينىڭ 8-
كۈنىدىكى سانىدىن ئېلىندى. ئۆمەر جان قاسىم رەتلىگەن.

② ئېيتىپ بەرگۈچى: قەشقەر شەھىرىدىن مەمتىمىن ئۇستام.

رەتلىگۈچى: ئابدۇكېرىم ئەخمىدى.

③ توپلىغۇچى: ئەزىزى

سۇلتان سەئىدخان

1

سۇلتان سەئىدخان خانلىق تەختكە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن زالىملارنى يوقاتتى، ئېسىل ۋە ياخشى كىشىلەرنى تەربىيىلىدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ توپلىغان مال - مۈلكىنى خەلقكە - ئەسكەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھېچبىر كىشىمۇ خاننىڭ ئىنىئامىدىن قۇرۇق قالمايدى. ئىمىر دايم، ئېلى سەردار قاتارلىق بەگلەر ئابابەكرى مىرزىنى قوغلاپ باردى. قوغلاپ ماڭغان يەتتە نەپەر بەگ قاراڭغۇ تاغ دەرياسىغا بېرىپ «قىلاپ» (تارتىش جابدۇغى) تەييارلاپ مىرزا ئابابەكرى دەرياغا تۆكۈپ كەتكەن خۇرجۇنلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تارتىۋالدى. شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەرنى تارتىۋالالمىدى. باشقا نەرسىلەردىن بۆلەك بىر يېرىم پاتمان (بىر پاتمان تەخمىنەن 64 چارەك) ئالتۇن سۇلتان سەئىدخانغا تۆھپە قىلىنىپ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىندى. ئابابەكرى مىرزىنىڭ چارۋا ماللىرىمۇ تەقسىم قىلىندى. جۈملىدىن يالغۇز مىرزا ھەيدەر (مەشھۇر تارىخچى، تارىخى رەشىدىنىڭ ئاپتورى) كوراگانغا ئون سەككىز مىڭ قوي تەگدى. قالغىنىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىش كېرەك. سۇلتان سەئىدخان قىسىم قىلىنغان ئالتۇن ۋە مال - مۈلۈكلەرنى خەلقكە تارقىتىپ بەردى. ھەممە ئەسكەر، ئاھالە باي بولدى. سۇلتان سەئىدخان ھەممەتلىك، سېخىي، شىجائەتلىك ۋە خۇش تەبىئەت، مۇسۇلمان،

ئادىل ۋە شائىر، پادىشاھ ئىدى. پارس ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ياخشى يازاتتى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ شېئىرلىرىدىن بۇ مىسرا-
لارنى نەمۇنە قىلىپ بۇ بەتكە يازدىم:

شېئىر

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدىن بىر گۈلى رەئناسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۆلبۈلى شەيداسى بار.
ھۆرى بىرلە جەننىتۈلمەئۋانى كۆڭلۈم نەيلىسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈزىمىڭ جەننىتۈلمەئۋاسى بار.
لەئلىدىن خەتتى^① بۇدۇر، ھەردەم تىرىكلىككە نشان،
خوش نشاندىۋىركى، ئىككى قاشىدىن توغرا^②سى بار.
بىر چۈچۈك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەردىڭ. ھايات،
لەئلى جان بەخشىڭدە^③ گويا كىم مەسھى ئەنپاسى^④ بار.
يۈزى ئۆزى كاكۈل ۋە زولپىن پەرىشان^⑤ كۆرگىلى،
ئى سەئىدئاشىپتە^⑥ كۆڭلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

يەنە بىر شېئىر

- ① لەئلىدىن خەتتى — يارنىڭ ئىككى لىۋىدىن ھەر تىنىقتا ھاياتقا نشان بېرىلىدۇ.
② ئىككى قاشىدىن توغراسى — يارنىڭ ئىككى قېشى ئۆزىڭ ئاشقىلىرىغا ھايات يولىنى كۆرسەتكۈچى سەرلەۋەدۇر.
③ لەئلى جان بەخشىڭدە — سۆيگۈنىمنىڭ لېۋىدە ئۆلۈككە جان بېرىدىغان نەپەسلىرى بار.
④ مەسھى ئەنپاسى — ئەپسانىلاردا ئېيتىلىشىچە ئەيسا پەيغەمبەر ئۆلگەن ئۆلۈككە كېلىپ دەم سالسا ئۆلۈك تىرىلگەندەك يارنىڭ لەۋلىرىدە يارنىڭ ئىشىقىدا ئۆلگەن كىشىنى تىرىلدۈرىدىغان دىسى بار.
⑤ يارنىڭ يۈزىدە چاپلىرى تال — تال چېچىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈشكە سەئىدنىڭ كۆڭلى پەرىشان
⑥ ئاشىپتە — زارلانغان، ھەددىدىن ئاشقان، نالە قىلغان.

شۈكۈرلىلا ھالىتىم زاهىر بولۇپتۇر يارغا،
ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزنى كۆرسىتەي ئەغيار^①غا.
سەير ئۈچۈن كىرسە گۈلىستان ئىچرە ئول سەرۋى راۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋى ئازات ئول قەدۇ رەپتار^②غا.
نازىلە تا ئاتلىنىپ شەھرى ئىچىدە سالىدۇ دوستۇقىز^③،
جان بىلە بەردىم كۆڭۈل ئول دىلبىرى ئەپپار^④غا.
دوستلار ئەيىب ئەتمىگىز قان يىغلىسام مەن زارنى،
بەسكىلا ئالمام نىتەي بۇ دىدە ئى خۇنبار^⑤غا.
ئى سەئىدى ئول ياردىن تاپتىڭ مۇرادىڭنى تامام،
بارچىسى بولدى مۇيەسسەر شۈكۈر برۇبار^⑥غا.

2

سۇلتان سەئىدخان بەدەخشانغا ئىككى قېتىم ئەسكەر يۈر-
گۈزدى. بەدەخشان ھاكىمى مىرزىخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ تا-
غىسى خان مىرزىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئابابەكرى مىرزا بەدەخشاد-
نىڭ تولىمىنى مىرزىخاندىن تارتىۋېلىپ ئۆزى باشقۇرغانىدى.
سۇلتان سەئىدخان ئابابەكرى مىرزىنى يوقىتىپ تەختكە چىققان-
دىن كېيىن مىرزىخان سۇلتان سەئىدخاندىن روخسەت ئالماي
بەدەخشانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ سەۋەبلىك سۇلتان

① ئەغيار - يات ياكى باشقىلار.

② رەپتار - مېغىش، يۇرۇش فىگورىسى.

③ دوستۇقىز - قوزغىلاڭ، غۇغا.

④ ئەپپار - ئۆزىگە كىشىنى تارتىۋالغۇچى.

⑤ دىدە ئى خۇنبار - قانلىق كۆز، يەنى ئۇ كۆزىنىڭ ئىشى ئاشىقلىرىنىڭ كۆزىدىن قار
تالغۇزىدۇ.

⑥ شۈكۈر برۇبار - غۇداغا شۈكرىكى ھەمىيە ئىشلىرىم ئاسان ۋە بوغۇشلۇق بولدى.

سەئىدخان مىرزىخانغا ئەدەب بېرىپ ئۇنىڭ قۇلىقىنى تارتىش ئۈچۈن 1 - قېتىم ئەسكەر يۈرگۈزدى ۋە خان ئۆزىمۇ بىللە باردى. بەدەخشان ھاكىمى مىرزىخان سۇلتان سەئىدخانغا يارلىق ئەكىرىپ ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈردى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ تۇغقانچىلىق كۆڭلى ئۇنى رەھىم - شەپقەتكە كەلتۈرۈپ بەدەخشاننى مىرزىخانغا بېرىپ قايتىپ كەلدى. 2 - قېتىم قو- شۇن ئېلىپ بېرىشنىڭ سەۋەبى مىرزىخان ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ سۇلايمان شاھ ئىسىملىك 16 - 17 ياشلاردىكى بىر ئوغلى قالغانىدى. بۇ پەيتتە بابۇر پادىشاھ (شۇ زاماندا ئافغان شاھى) سۇلايمان شاھ مىرزىنى كابۇلغا ئېلىپ كېتىپ بابۇر پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن پادىشاھنى بەدەخشانغا ئەۋەتتى. بۇ ئەھ- ۋالنى سۇلتان سەئىدخان ئاڭلاپ بەدەخشانغا قوشۇن ئەۋەتكەنىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ قوشۇن ئېلىپ بەدەخشانغا كەلگەنلىكىنى كابۇلدا بابۇر پادىشاھ ئاڭلاپ دەرھال ئادەم ئېلىپ ئۆز ئوغلى ھۇمايۇن پادىشاھنى كابۇلغا ئېلىپ بېرىپ مىرزىخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان شاھنى بەدەخشانغا ئەۋەتتى. سۇلتان سەئىدخانغا خەت يېزىپ: «ئۆزبېكلەر بەدەخشانغا يېقىن بولغانلىقتىن بەدەخشانغا تاجاۋۇز قىلمىسۇن دېگەن مەقسەت بىلەن ئوغلۇمنى ئەۋەتكەندە- دىم. ئەمدى سۇلايمان شاھ مىرزىنى ئەۋەتتىم. بۇنىڭغا ياردەم قىلىش سۇلتان سەئىدخانغا ۋە ماڭا لازىم، لېكىن مۇنداق ئالماش- تۇرۇپ قويۇشنىڭ يامان بولۇشىنى بىلىمىدىم» دەپ ئۆزرە بىل- دۈردى. سۇلتان سەئىدخان قوبۇل قىلىپ بابۇر پادىشاھقا سوۋ- غات تۆھپىلەر بىلەن سالام يوللاپ بەدەخشاننى سۇلايمان شاھ مىرزىغا بېرىپ قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان بۇ سەپىرىدە ئوغلى ئابدۇرېشىدخان ۋە تارىخىي رەشىدىنىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگانلارنى (يەركەنت ھاكىمى ئىدى) بولۇر^①غا ئەۋەت-

① بولۇر - لادىخ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر.

تى. ئابدۇرېشىدخان بولۇرنى ئىشغال قىلىپ قايتتى. ئەمما، يەركەتكە كەلمەي بەدەخشاندىكى باشباشتاق، گەدەنكەش مىرزا، نى بويسۇندۇرۇپ دۆلەت غەلىبىسى بىلەن ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخاننىڭ خىزمىتىگە يەكەنگە كەلدى.

3

سۇلتان سەئىدخان يەكەندە خان بولۇپ شەۋكەت، ھەشەمەت پەيدا قىلغاندىن كېيىن، مەنسۇرخانغا ۋەھىم، ئەندىشە چۈشتى. خۇاچە تاجىددىن سۇلتان ئەھمەتخاننىڭ پىرى (تەرىقەت ئۇستازى) ئىدى. ئەھمەتخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەنسۇرخان خان بولۇپ خۇاچە تاجىددىنغا مۇرىت بولدى. خۇاچە تاجىددىن كىشىلەردىن كەلگەن نەزىر - سەدىقە قاتارلىق نەرسىلەرنى قوبۇل قىلمايتتى. پەيغەمبەرنىڭ يولى بويىچە تىجارەت قىلاتتى. تىجارەت بىلەن كۆپ باي بولغاندىكى، ناھايىتى كۆپ مال - مۈلۈك توپلىدى. دېمەك، بۇ خۇاچە يەكەنگە بېرىپ سۇلتان سەئىدخانغا كۆپ سۆزلەرنى سۆزلەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ مەنسۇرخان بىلەن دوستلۇق ئورنىتىشقا ئېلىپ كەلدى. خۇاچەنىڭ دالالىتى بىلەن سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى كەچۈرۈپ دوست بولۇشنى قوبۇل قىلدى.

مەنسۇرخان ئۆز ئىنىسى ئىمىن خۇاچە سۇلتاننى ئۆلتۈرگەندىن كىيىن كۆپ ھەسرەتلىگەندى. ياركە بەگ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولۇپ ئەرز قىلىپ مەنسۇرخانغا: «مەن قۇللىرى يارلىققا خىلاپلىق قىلىپ ئىمىن خۇاچە سۇلتاننى تىرىك ئاسرىغانىدىم» دېدى. مەنسۇرخان خۇشال بولۇپ ئىمىن خۇاچە سۇلتاننى ئالدىرۇپ كېلىپ سۇلتان سەئىدخاننىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. ئىمىن خۇاچە سۇلتان بېرىپ ئاكا - ئىنى بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، خۇشال - شاد بولۇشتى. ئىمىن خۇاچە سۇلتان ئۆتكەنكى داغ

(ئادۋەت) لەرنى يېڭىلىدى. لېكىن، سۇلتان سەئىدخان سالماقلىق - ئېغىرلىق قىلىپ مەنسۇرخان ئاكىمىز بولسا ئۇلۇغ (چوڭ)، بىز كىچىك (ياش)، بىزدىن خاتالىق ئۆتكەندۇر، دېدى. نەتىجىدە ئاقسۇنىڭ ئارىسى «ئاربات» (ئاۋات دېگەن يەردە) كۆرۈشۈشنى بەلگىلىدى. مەنسۇرخاننىڭ ھۆزۈرىدىن جاپپار بەردى بەگ كەلدى. ئاقسۇ تېخى ئانچە ياخشى ئاۋات بولمىغانىدى. بۇ چاغدا جوراس قەبىلىسىدىن شەھباز مىرزا ئۈچ (ئۈچتۈرپان) نىڭ ھاكىمى ئىدى. ئۈچىنى ئاۋات قىلغانىدى. ئىمىن خۇاچە سۇلتان ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخان بىلەن ھەمراھ بولۇپ كەلدى. جاپپار بەردى بەگ بولسا مەنسۇرخاننىڭ بەگلەر بېگى (باش قوماندانى) بولۇپ، جاپپار بەردى بەگنىڭ سىڭلىسى ساھىب دۆلەت خېنىمىدىن مەنسۇرخان تۇغۇلغانىدى (جاپپار بەردى بەگ مەنسۇرخاننىڭ تاغىسى ئىدى). بۇ ئىككى خان ساناپ تۇرۇپ ھەر بىرى ئۆزىگە ئوتتۇز نەپەردىن ئادەم ھەمراھ ئېلىپ ئۇچرىشىشقا بەلگىلەنگەن يەرگە كەلدى. مەنسۇرخاننىڭ ئانا بىر تۇغقىنى بابا - چاق مەنسۇرخاننىڭ ئەسكەرلىرىگە قوماندان بولۇپ، مەسئۇل بولۇپ تۇردى. ئىمىن خۇاچە سۇلتان ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخاننىڭ لەشكىرىنى باشلاپ تۇردى. مىرزا ھەيدەر دوغلات مەنسۇرخاننىڭ قوشۇنىغا بېرىپ گۆرۈ (كاپالەت ئۈچۈن) تۇردى. مەنسۇرخاننىڭ ئانىسى ساھىب دۆلەت خېنىم سۇلتان سەئىدخاننىڭ قوشۇنىدا گۆرۈگە تۇرۇپ تۇردى. ئىككى خان چېدىرغا يېتىپ كېلىش بىلەن سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى تەكلىپ بىلەن ئولتۇرغۇزۇپ سۇلتان سەئىدخان تارتىق پىشكەش (تۆھپە قوبۇل) ئولچاپ بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلدى. مەنسۇرخان ھەم ئورنىدىن قوپتى. سۇلتان سەئىدخان: «لازىم ئەمەس، (ئورنىڭىزدىن قوپماڭ)» دەپ مەنىنى قىلدى. مەنسۇرخان: «گەرچە ياشقا مەن چوڭ بولساممۇ سىز تۆرگە ئۇلۇغ» دەپ قولىدىن تۇتۇپ ياندىشىپ ئولتۇردى. سۇلتان سەئىدخان: «ئاكا ئانا ئورنىدا

بولدۇ» دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، خۇتبىدە ئاۋۋال مەنسۇر خان-
نى، كېيىن ئۆز ئىسمىنى ئوقۇتتى. ئىككى خان بىر - بىرلىرى-
گە ئاجايىپ ھۆرمەت - رىئايە قىلىشتى. جاپپار بەردى بەگدىن
تۆرىلەرنىڭ دەرىجىسىنى سورىدى. بارلاس بىلەن دوختۇينىڭ
ئورۇن مەرتىۋىلىرىنى سورىغاندا، جاپپار بەردى بەگ دوختۇينىڭ
مەرتىۋىسى بارلاستىن ئارتۇق، دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئۇچرىشىش-
تا سۇلتان سەئىدخان باي بىلەن كۈچانى مەنسۇرخاننىڭ خانلىقىغا
قوشۇپ بېرىپ خوشلىشىپ قايىتتى. ئىككىنچى يىلى ئاكا - ئىنى
يەنە يۈز كۆرۈشتى، ئىتتىپاقلاشتى. نەتىجىدە سۇلتان سەئىدخان
بىلەن مەنسۇرخاننىڭ زامانىسىدا قۇمۇلدىن بەدەخشانغىچە ئۆيدىن
- ئۆيگە مېھمان بولۇپ يول ئوزۇقى ئالماي بارىدىغان بولدى.
سۇلتان سەئىدخاننىڭ غازات (كۈرەش) كە خاھىشى كۆپ ئىدى.
يەتتە مىڭ ئەسكەر ئېلىپ غازات ئۈچۈن تىبەتكە باردى. تىبەتنىڭ
بىر نەچچە قەلئەسىنى ئېلىپ، ئىشغال قىلىپ، ئورساڭ تىبەت
بىلەن قالماق قەبىلىسىگە بارغۇچە سۇلتان سەئىدخانغا ئىس-
تىگىپ بالىغا قايتىپ كەلدى. ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن مىرزا
ھەيدەر كوراگاننى ئورساڭ (لەھاسا) غا يۈرگۈزدى. بۇ سەپەردە
سۇلتان سەئىدخان ئىس ئۇرۇپ كەتكەن سەۋەب بىلەن يولدا
كېلىۋېتىپ ۋاپات بولدى.

4

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرىيىنىڭ
939- يىلى (مىلادى 1533 - يىلى) ئىدى. سۇلتان سەئىدخان
يىگىرمە يىل پادىشاھلىق قىلدى. ئومۇمەن قىرىق يىل ئۆمۈر
كۆردى. مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاندىن تۆت ئوغۇل قالدى. ئۇ-
لار: 1. ئابدۇرېشىدخان، 2. ئىسكەندەر سۇلتان، 3. مۇھىس
سۇلتان، 4. ئىبراھىم سۇلتان. سەئىدخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن

بۇ چاغدا ئابدۇرېشىدخان ئاقسۇغا ۋالىي ئىدى. مىرزا ئېلى تاغاي-نىڭ كۈيئوغلى مىرزا يادىكار مۇھەممەدنى خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈ-چۈن ئاقسۇغا ئەۋەتتى. سىيىد مۇھەممەد مىرزا قەشقەر ۋالىيسى ئىدى. ئۇنىڭغا كىشى ئەۋەتتى. خاننىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئىسسىق كۈنلەر بولغىنى ئۈچۈن خاننىڭ جەستىنى ئوردىنىڭ ئىچىدە بىر ئۆيگە دەپنە قىلدى. خۇاجە شاھ، مۇھەممەد ۋەزىر، مىرزا ئېلى تاغاي باشلىق ھەممە بەگلەر تەزىيە تۇتۇپ تۇرغاندا قەشقەردىن سىيىد مۇھەممەد مىرزا يېتىپ كەلدى. ئاۋۋال خې-نىملارغا تەزىيە بىلدۈرۈپ، خاننىڭ جەستىنى تاۋاپ قىلىپ ھازىدار بولۇپ تۇرغاندا، ئاقسۇدىن ئابدۇرېشىدخان يېتىپ كە-لدى. سىيىد مۇھەممەد مىرزا بارلىق ئەربابلارنى، ئەمەلدارلارنى ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى ۋە بۈگۈن شەھەرگە كىرمەي، ھايال قىلسۇنلەر، ئەتە يىل بېشىدۇر ھەمدە پەيشەنبە كۈنى ياخ-شىدۇر، دەپ خەۋەر چىقاردى. ئەربابلار، بەگلەر، ئەمەلدارلار ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئالدىغا باردى، كۆرۈشتى. مىرزا ئېلى تاغاي زاماننىڭ پىتىنخورلىرىدىن بولۇپ، ئابدۇرېشىدخانغا مەخپىي جايدا: «سىيىد مۇھەممەد مىرزانىڭ خىيالى باشقىچە تۇرىدۇ، سۇلتان سەئىدخانمۇ ھەم سىيىد مۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگان تەرغىب قىلىپ، سېنى زورمۇزور تىبەتكە ئې-لىپ باردى، گويىكى ئۇلار ماڭا ئۆچلۈك قىلىپ قىساس قىلدى. ئوغلۇم ئابدۇرېشىدخان، ئۇلار تۇرۇپ خان بولالماس دېگەندى» دېدى. ئابدۇرېشىدخاننىڭ كۆڭلىگە بۇ سۆزلەر تاشقا ئويۇلغان خەتتەك ئورنىدى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 940 - يىلى (مىلادى 1534 - يىلى) مۇھەررەم (يانۋار) نىڭ بىرىنچىسى، پەيشەنبە كۈنىدە ئابدۇرېشىدخان يەكەن ئوردىسىغا كەلدى. ئابدۇرېشىدخان ئاتلىق يۈرۈپ دەيۋانخانا (خانلىق ئوردا) نىڭ ئىشىكىگىچە كە-لدى. سىيىد مۇھەممەد مىرزا قارا سەللە يۆگەپ، ياقىلىرىنى يىرتىپ تەزىيە تۇتۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئابدۇرېشىدخاننى كۆرۈپ

ئايىقىغا يېقىلىپ يىغلىدى. ئابدۇرېشىدخان: «تۇتۇڭلار!» دېدى. ئەتراپتىن قىلىچلار يالىڭاچلىنىپ سىيىد مۇھەممەد مىرزىنىڭ بېشىنى كەستى. ئېلى سىيىد كۆكۈلداشنى ھەم ئۆلتۈردى. خان ئوردى ئىچىگە كىرىپ خېنىملارغا تەزىيە بىلدۈردى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلدى، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشىلەر يىغىلىپ قەدىمكى قائىدە بىلەن بەيئەت قىلىپ ئابدۇرېشىدخاننى خانلىق تەختىگە چىقىرىپ مۇبارەكلىدى.

(مەھمۇد جوراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى» (زەئلى) ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.)

ئابدۇرېشىدخان

1

ئابدۇرېشىدخان خۇش تەبىئەت، شېرىن سۆزلۈك، شائىر ۋە مەردانە پادىشاھ ئىدى. سۇلتان سەئىدخاندىن كېيىن، ئابدۇرېشىدخاننىڭ تىرىنداز (ئوق ئېتىشقا ئۇستا) كىشىنى كۆرمىدىم دەپ، مىرزا ھەيدەر ئالاھىدە تەرىپلەيدۇ. ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئاتىسى قان ئوقى ھەرگىزمۇ خاتا كەتمەيتتى، مۆلچەرگە تېگەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ شىجائەتلىك، جەسۇر، قولى ئوچۇق، سېخى، مەرد ئىدى؛ مۇزىكا ئىلىملىرىنى ياخشى بىلەتتى، بەلكى مۇزىكا ئىلىمىنىڭ مۇسەننېپى (ئۇستازى) ئىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى يىراق - يېقىنغا ئاڭلاندى. چالاش (قاراشەھەر) تۇرپاندىن مەنسۇرخان ئاقسۇغا ئىككى قېتىم ئەس-كەر يۈرگۈزدى. بۇ سەۋەبلىك ئابدۇرېشىدخان يەكەندىن ئاقسۇغا باردى. مەنسۇرخان ئابدۇرېشىدخاننىڭ كېلىش خەۋىرىنى ئاڭلاپ ھايات قالماي قايتىپ كەتتى. ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئون ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن ئۈچ نەپىرى ئابدۇرېشىدخان ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولدى. توققۇز ئوغلى خاندان كېيىن قالدى. ئۇ-غۇللىرى ئىچىدە ئابدۇللىتىپ سۇلتان ھەممىدىن چوڭ ئىدى، بۇنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلدى. ئۇ قازاق خانى ھەزەرخاننى باستۇرۇپ، نۇرغۇن ئولجا - غەنىمەتلەرنى ئېلىپ قايتتى. قازاق

بىلەن بىر تۈركۈم قىرغىزلار بىرلىشىپ ئارقىدىن باستۇرۇپ كەلدى. قاراۋۇلدا قويغان بېلىقچى ئايماقنىڭ باشلىقى بۇتەمشە-
نىڭ خىيانەت قىلىشى بىلەن ھەق نەزەر خان كېچىسى يوشۇرۇن
ئۆتۈپ، سۇلتان ئابدۇللىتىپ خاننىڭ ئەسكىرىنى باسۇرۇق قىل-
دى. نەتىجىدە ئابدۇللىتىپ خان شېھىت بولدى. ئابدۇللىتىپ
خاننىڭ شېھىت بولغانلىق خەۋىرى ئابدۇرېشىدخانغا ئاڭلاندى.
ھەق نەزەر خان ۋە نورۇز ئەھمەتخان ئابدۇرېشىدخانغا ئىتائەت
قىلاتتى. مەھمىدى بەگنى ئەھۋالدىن خەۋەر ئېلىپ كېلىش ئۇ-
چۇن ئابدۇرېشىدخاننىڭ قېشىغا تاشكەنتكە بېرىپ، ئابدۇرېشىد-
خاننىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. خوشۇنغا قاتنىشىشنى تەكلىپ
قىلدى. نورۇز ئەھمەتخان ئابدۇرېشىدخاننىڭ يارلىقىغا بويسۇنۇپ
قوشۇنغا كەلدى. ھەق نەزەر خان قالغان ئالتە تۆرە بىلەن جارۇن
- چىلەك دېگەن يەردە بىللە ئىكەن دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.
ئابدۇرېشىدخاننىڭ 12 نەپەر ئوغلى تۆۋەندىكىلەر ئىدى: 1.
ئابدۇللىتىپ سۇلتان، 2. ئابدۇكېرىم خان، 3. ئابدۇرېھىم
خان (خاننىڭ ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولدى)، 4. سۇلتان ئىبرا-
ھىم (مەشھۇر سۇفى سۇلتان)، 5. مۇھەممەتخان، 6. ئەبۇسە-
ئىدسۇلتان (بۇ ئالتە نەپەر شاھزادە چۈچۈك خانىمدىن تۇغۇلغان-
دى)، 7. قۇرەيش سۇلتان، 8. مۇھەممەت باقى سۇلتان (بۇ
شاھ خاننىڭ قىزى خۇپىنىڭ خانىمدىن تۇغۇلغانىدى، قالغانلى-
رىنىڭ ئانىسى مەشھۇر ئەمەس)، 9. شاھ مۇھەممەت سۇلتان،
10. ئابدۇللا سۇلتان، 11. يۈنۈس سۇلتان، 12. ئابدۇرېھىم
خان (تېبەت ئۇرۇشىدا شېھىت بولغانىدى).
ئابدۇللىتىپ سۇلتان شېھىت بولغاندىن كېيىن ئابدۇكېرىم
خاننى ئاقسۇ ئۇچىغا خان قىلىپ تۇرغۇزدى، لېكىن ئابدۇكېرىم
خان قوبۇل قىلمىدى، يېڭى ھېسارنى تىلىدى.
ئابدۇرېشىدخاننىڭ ئەخلاقىي جۈملىسىدىن بولغان خۇسۇسە-

يەتلىرى: ئابدۇرېشىدخان پاك كۆڭۈللۈك، خوش قىياپەت، چىرايلىق، خوشخۇي، مەردانە ئىدى. مىرزا ھەيدەر تارىخىي رەشىد-دەدە بايان قىلىشىچە: ئۆزبېك ۋە قازاق، چاغاتاي ۋە باشقا موڭغۇل ئۇلۇسلىرى ئىچىدە مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاندىن كېيىن ئابدۇرېشىدخاندىكى ئوقنى ياخشى ئاتار كىشى يوق ئىدى. ھەرگىز ئوقى خاتا كەتمەيتتى. شۇنىڭدەك ھەر بىر ئىشتا تەڭدەش يوق ئىدى. مۇزىكىدا ئۇستاز ئىدى. جۈملىدىن «ئىشرەت ئەنگىز»^① (خۇشاللىق قوزغاش) دېگەن بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. بۇ مۇقام ئالدىدا بارلىق ئەھلى ساز تەسلىم بولدى. چارتار، دۇتار، ساتار، قالدۇن، راۋاپ، ئۇد ۋە غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. سۇلتان ئابدۇرېشىدخان ساز چالغاندا ھەر قانداق بى مازاق (زوق - شوقى يوق) كىشى بولسىمۇ تەسىر قىلاتتى ۋە تەسىرلىك ھالەت پەيدا قىلاتتى. ئابدۇرېشىدخان خوش نەۋىس (خەتنى چىرايلىق يازاتتى)، پارس ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىدخاننىڭ شېئىرلىرىدىن بۇ يەردە ئۈچ تۈركىي غەزەل، بىر رۇبائىي رەقەم قىلىندى.

پارسچە شېئىردىن پارچە

گەر قەدەترا سەرۋى گۈيەم سەرۋىر ارە پىتارنىست
گەر لەبەترا غۇنچە خۋانەم غۇنچە راگوتپارنىست
تەرجىمىسى: (گەر بويۇڭنى سەرۋى دېسەم سەرۋىنىڭ يوق
مېڭىشى، گەر لېۋىڭنى غۇنچە دېسەم غۇنچىنىڭ يوق سۆز-
لىشى.)

① «ئىشرەت ئەنگىز» — مۇزىكانت، مۇقامشۇناس ئاماننىساخان (سۇلتان ئابدۇرېشىدخاننىڭ خانىشى) نىڭ بولۇپ، ئابدۇرېشىدخانغا تەللىق قىلىپ قويۇلغان.

(تۈركىي شېئىرلىرىدىن رۇبائىي)

ئى پەيك سابا مېنىڭ سالامىم يەتكۈر،
يارىمغا نىياز ئىلە سالامىم يەتكۈر.
گەر سۈبھى ۋە شام قېشىغا يەتسەڭ،
ئەلۋەتتە دۇئايى سۈبھى ۋە شامىم يەتكۈر.

تەرجىمىسى (ئى سەھەرنىڭ شامىلى، يارىمغا مېنىڭ كۆ-
ڭۈلدىكى سىرلىرىمنى يەتكۈزگىن،

يارىمغا مېنىڭ كەمتەرلىكىم بىلەن سالامىمنى ھەم يەتكۈزگىل،
ئەگەر سەھەر، كەچقۇرۇنلاردا يارىمنىڭ قېشىغا بېرىپ قالساڭ،
مېنىڭ كېچە ۋە سەھەرلەردە يارىمنى يادلىغان نالەلىرىمنى يەتكۈزگىن.)

(مەھمۇد جوراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى» (زەئلى) ناملىق كىتابىدىن
ئېلىندى.)

ئاماننىساخان

مۇقامنىڭ ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەنى ئاماننىسا خېنىم ئىدى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرېشىدخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىر بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدە مۇشۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۇ ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر - ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەكەندىن ئاتلەنپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددا كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېربانە قوندىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم - سىتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلپ قىلدى. مەھمۇد: «مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن. مۇشۇ قىزىم ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالدى» دەپ

تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى (مەنىسى) :

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.

سۇلتان كۈلۈپ: «ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ» دې-
دى ۋە مەھرەمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: «بىز ھېلى كېلىمىز»
دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر - ئەمىر-
لەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۈس-
تىگە دەۋاج ياپتى. دەرھال ئون قوي ۋە شايى - ئەتلەسلەر
تەييارلاندى، تون يېرىمدا قىرىق كىشى مەھمۇتنىڭ ئۆيىگە كې-
لىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ،
توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە يىگىرمە يىل
پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئە-
قىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجى-
تى يوق. «دېۋان نەفىسى» نى يازدى، خوتۇن - قىزلارغا نەسىد-
ھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقى جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق)
ناملىق بىر كىتابنى يازدى. «شۈرۈھۇلقۇلۇپ» (قەلبىلەر شەر-
ھى) ناملىق بىر رسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە
خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت
ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە
ئىجاد قىلغانىدى. كۈچلۈك رەشك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز
نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ
مەلىكە ئوتتۇز تۆت يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان دېيىلىدۇ.
مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئولتۇرگۈ-
دەك ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايلىق كېسەلگە مۇپتىلا بولدى.
سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى دېيىلىدۇ.

(مۆجىزىنىڭ «تارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.)

مرزا ھەيدەر

مرزا ھەيدەر پادشاھنىڭ پەرمان بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا كەشمىرگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئاللاننىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كەشمىر داۋانلىرىغا يېقىنلاشتى. لېكىن، پادشاھ ئۇ-نىڭغا قوشۇپ بەرگەن ئەمىرلەرنىڭ ئارىسىدا بۆلۈنۈش پەيدا بو-لۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن خوجا كالان بەگ ئۆز خاھىشى بىلەن ياكى كامىران مىرزىنىڭ تەرغىبى بىلەن كەشمىرگە بېرىشتىن ۋاز كېچىپ، مىرزىدىن ئايرىلدى ۋە كامىران مىرزىغا بېرىپ قوشۇلدى. مۇزەپپەر توپچى سارىكپۇر تېغىغا قېچىپ كەتتى. قىسقىسى، پادشاھ قوشۇپ بەرگەن بىرقانچە كىشى ۋە مىرزا ھەيدەرنىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرى ئىچىدىكى بىر قانچە كىشىدىن باشقا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مىرزا ھەيدەرنى تاشلاپ، ھەر تەرەپ-كە تارقىلىپ كەتتى.

لېكىن بۇ چاغ كەشمىرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ ۋە غەلىيان پەيدا بولۇپ، تەرتىپ قالايمىقانلاشقان بىر ۋاقىت ئىدى. شۇڭا مىرزا ھەيدەر 947 - يىلى^① رەجەب ئېيىنىڭ 22 - كۈنى پۈنۈچ داۋىنىدىن ئۆتۈپ كەشمىرنى ئۇرۇشىز ئىشغال قىلدى. چۈنكى يەنە يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ ئۈستىگە، خېلى ۋاقىتلار-دىن بېرى كەشمىردە ھاكىم يوق بولۇپ، ھەرقايسى ئەمىرلەر ھەر تەرەپتە ئۆزى بىلگەنچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇۋاتاتتى. ۋاپا-سىزلىق ۋە ۋەدىگە ئەمەل قىلماسلىق، ھىيلە - مېكىر كەشمىر-

① مىلادى 1540 - 1541 - يىللار.

لىكلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ھەر قاچان تېپىلاتتى. كاجى چەك مىرزا ھەيدەرنىڭ كەشمىرىنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىگىلىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ، خىيانەت ۋە ھىيلە يولىغا قەدەم قويۇشنى ئويلاپ كەش- مىردىن چىقىپ شىرخاننىڭ يېنىغا كەتتى. ئەسلى كاجى چەكنىڭ مىرزا ھەيدەرگە ئۈزۈلدۈرمەي خەتلەرنى ئەۋەتىپ تۇرۇشتىن مەقسەتتى، ئۆز غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، كېيىن ئۇ مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ئېھتىمالىنىڭ يوقلۇقىدىن، بەلكى ئىش ئۇنىڭ كۈتكىنىدىن باشقىچە بولۇپ چىقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، مىرزا ھەيدەردىن يۈز ئۆرۈدى ھەمدە ئالدامچىلىق ۋاسىتىسى بىلەن ئۇنىڭ قەستىگە چۈشتى. نەتىجىدە كاجى چەك مۇھەممەد شاھنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنىڭ سىڭلىسىنى شىرخانغا ئېلىپ بەردى. بۇ ۋاسىتە ئارقىلىق ئۇ شىرخاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئاندىن كېيىن كاجى چەك شىرخاننى قۇتۇردى. تىپ، ئۇنىڭدىن كەشمىرىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەھدە تۈزۈپ ياردەم تىلىدى. شىرخان ئۇنىڭ سۆزىگە ماقۇل بولۇپ، ئادىلخان ۋە ھۈسەيىنخان شىرۋانى باشلىق بىرقانچە ئەمىرىنى ئىككى مىڭ لەشكەر بىلەن كاجى چەككە قوشۇپ بەردى. كاجى چەك بۇ ئادەم- لەرنى باشلاپ كەشمىرگە يېتىپ كەلدى.

كاجى چەك كەشمىرگە يېتىپ كەلگەن كۈنى ئۇنىڭ ئىشەنچ قىلىپ كەلگەن يۆلەنچۈكى ئابدال ماكىرى ئىستىقا كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

مىرزا ھەيدەر كاجى چەكنىڭ ياردەمىگە ئىگە بولۇپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئەھلى - ئاياللىرىنى «ئەندەر كۆل» دېگەن مۇستەھكەم جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى قەلئەنى مۇداپىئە قىلىشقا تۇتۇش قىلدى. لېكىن، كەشمىر خەلقى مىرزا ھەيدەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئازلا ئادەم قالدى. ئاخىر، 948 - يىلى^① رەببىيەلئاخىرنىڭ يىگىرمىسى دۈ- شەنبە كۈنى جەڭ باشلاندى. مىرزا ھەيدەر ئاللاننىڭ مەدەتتى بىلەن

① مىلادى 1541 - 1542 - يىللار.

شۇنداق قەھرىمانلىق كۆرسەتتىكى، ئاخىرىدا دۈشمەنلەر تەڭ كەلمەي مەغلۇپ بولدى. ئۇلارنىڭ كۆپى رەھىمسىز تىغ ئاستىدا ھالاك بولدى. قالغانلىرى پۈتۈنلەي مىرزا ھەيدەرنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى.

مىرزا ھەيدەرنىڭ ئادەملىرى ئاز، دۈشمەننىڭ لەشكىرى كەشمىرلىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ بەش مىڭ ئاتلىقتىن كۆپرەك بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەنلەرنىڭ ئىشى ئەسلى ۋاپاسىزلىق ۋە تۈز-كۈرلۈقتىن كېلىپ چىققانلىقى سەۋەبلىك كۈتكەن يېرىدىن چىقىمىدى. كەشمىر ۋىلايىتى قايتىدىن مىرزا ھەيدەرنىڭ ئىگىدار-چىلىقىغا تولۇق ئۆتتى. كەشمىرنىڭ خەتبى^① مەۋلانە جالالىددىن مۇھەممەد يۈسۈپ بۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ تارىخىنى «فەتى مۇ-كەررەر» (تەكرار غەلىبە) دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلدى. مىرزا ھەيدەر بۇ قېتىمقى غەلىبىدىن كېيىن، ئون يىل كەشمىر ۋىلايىتىنىڭ تىنچلىقى ۋە ئاۋاتلىقى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. كەشمىر ئەسلىدە بىر خارابىلىككە ئايلىنىپ قالغانىدى. مىرزا ھەيدەر ئۇنى شەھەر قىياپىتىگە كىر-گۈزدى. ھەرخىل ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن ئالدۇرۇپ كېلىپ ئىتتىۋارلاپ ئىشلەتتى. قىسقىسى، مىرزانىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئون يىل ئىچىدە كەشمىر ۋىلايىتى تولۇق روناق تېپىپ مەمۇرىيلىق ۋە ئاۋاتلىقتا كامالەتكە يەتتى. 958 - يىلىغا كەلگەندە^② كەشمىرلىكلەر بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ مىرزا ھەيدەرنى شېھىت قىلدى.

بۇ ۋەقە مۇنداق بولدى: كەشمىر خەلقى ھىيلە - مكىرنى ئەزەلدىن تارتىپ ئۆز ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرگەن بىر خەلق بولۇپ، تەبىئىي پۈتۈنلەي ھىيلە - خىيانەت بىلەن تولغانىدى. ئۇلار ئۆز تەبىئەتلىرىنىڭ تەقەززاسى بىلەن ھېچبىر سەۋەبسىزلا مىرزا ھەيدەرنى قەستلەش كويىغا چۈشتى. ئۇلار ھىيلە - مكىر ئىشلىدى.

① خەتبى - خۇتبە ئوقۇغۇچى، نۇتۇق سۆزلىگۈچى.

② مىلادى 1551 - يىلى.

تىش يولى بىلەن مىرزا ھەيدەرگە ئۆزلىرىنى دوست كۆرسىتىپ، ماھىيەتتە دۈشمەنلىك پىلانىنى تۈزۈشكە باشلىدى. قىسقىسى، ئۇلار مىرزىنى قايىمۇقتۇرۇپ، توغرىدەك كۆرۈنگەن بىرقانچە مەسلىھەتلەر بىلەن مىرزىنى ماقۇلغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ياراملىق باتۇرلىرى ۋە لەشكەرلىرىنى ئۇنىڭدىن يىراقلاشتۇردى. بىرقانچە باتۇر بىلەن نەچچە يۈز ئادەمنى تىبەت تەرەپكە، نەچچە يۈز ئادەمنى بىكار تەرەپكە، يەنە نەچچە يۈز ئادەمنى راجۇرى تەرەپكە ئەۋەتتى. ئەبدىرىنا، ئابدال ماكىرنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن ماكىرى، خوجا ھاجى باققال كەشمىرى قاتارلىقلار بولسا مىرزا ھەيدەرنىڭ مۇھىم سەكەردىلىرى ئىدى. بۇلارنىمۇ مۇناپىقلار ئازدۇرۇپ ئۆزلىرىگە قوشۇۋالدى. غازىخان، مۈلك دۆلەتچەكلەرمۇ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن كەشمىرلىكلەر توپلىنىپ، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. سىرىنكىر كەشمىرنىڭ ھاكىملىرى تۇرىدىغان جايدۇر. ھىيرەپۇر بىلەن سىرىنكىرنىڭ ئارىلىقىدىكى چانپور دېگەن يەردە كەشمىرلىكلەر مىرزا ھەيدەرگە كېچىدە ھۇجۇم قىلدى. مىرزا ھەيدەر قاماقتىكى قارا باتۇرنى قاماقتىن بوشىتىش ئۈچۈن چانپوردىكى خوجا ھاجىنىڭ ئۆيىگە كەلگەنىدى. دېمەك، كەشمىرلىكلەر دەل شۇ يەرگە كېچىدە كېلىپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى. مىرزا ھەيدەر كامال ژىرىنىنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە شۇ كۈنى قاراڭغۇ كېچىدە مىرزىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرى دۈشمەنلەرگە ئوق ئېتىۋاتاتتى. ئويلىمىغان يەردىن بىر ئوق خاتا كېتىپ مىرزىغا كېلىپ تەگدى. مىرزا ئۆز ئادىمىنىڭ ئوقى زەربىسىدىن شېھىت بولدى - دېيىلىدۇ.

(مۇھەممەد نىياز بىننى ئابدۇغوپۇرنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يازغان «قىسمەسۇل غەرايىپ» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.)

ئىپارخان

ھىدايتۇللا (ئاپاق غوجا) تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا قوغلىۋې-
تىلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەردارى ئەمىر مۇھەممەتخاننىڭ
نۇرئەلانۇرخان ئىسىملىك بىر نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ گۈزەللىكتە
تەڭدىشى يوق ئىكەن. بۇ پەرزات سۈپەتلىك قىزنىڭ بويىدىن
تەبىئىي ئىپار پۇراپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسمىنى
كىشىلەر «ئىپارخان» دەپ ئاتاشقان ئىكەن. ئىپارخان ئاتقا مىنىشكە
ماھىر بولۇپ، جەڭدە ئاجايىپ باتۇر ئىكەن. ئۇ بىر قېتىم
ئىشىنكرۇ^① لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەسىرگە چۈشۈپ
قاپتۇ. ئۇنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا كۆرسىتىپتۇ. ئۇ-
شىنكرۇ خان ئىپارخاننى بىر كۆرۈپلا ئاشىق - بىقارار بولۇپ
ھوشىدىن كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قىزنى مەجبۇرىي مەلىكە-
لىككە قوبۇل قىپتۇ. ئىپارخاننىڭ راينى تارتىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا
قىلمىغان خۇشامىتى قالماپتۇ. نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى دەرھال
بېجىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. لېكىن، ئەل - يۇرت پىراقىدا
باغرى كۆيۈپ ئاتەش بولغان ئىپارخان خاننىڭ بۇ ئىلتىپاتلىرىغا
قىلچە پىسەن قىلماي، ھەمىشە مۇڭلىنىپ غەمگىن ئۆتۈپتۇ. بۇ
ھالىنى سەزگەن ئىشىنكرۇ خان ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش
ئۈچۈن ئۇنىڭ يەكەندىكى ئۇرۇق - تۇغقان، يۇرتداشلىرىنى بېي-
جىڭغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئوردا يېنىدىن مەخسۇس

① ئىشىنكرۇ - مانجۇ خانلىرىنىڭ فامىلىسى، بۇ يەردە پادىشاھ جېيەنلۇڭ كۆزدە تۇتۇلغان
(1711 - 1799)، جېيەنلۇڭنىڭ ئۆز ئىسمى ئىشىنكرۇ خۇنراي ئىدى.

ئىپارخان

ھىدايتۇللا (ئاپاق غوجا) تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا قوغلىۋېلىپ، تىلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەردارى ئەمىر مۇھەممەتخاننىڭ نۇرغۇنلار ئىسىملىك بىر نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بۇ پەرىزات سۈپەتلىك قىزنىڭ بويىدىن تەبىئىي ئىپار پۇراپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسمىنى كىشىلەر «ئىپارخان» دەپ ئاتاشقان ئىكەن. ئىپارخان ئاتقا مىنىشكە ماھىر بولۇپ، جەڭدە ئاجايىپ باتۇر ئىكەن. ئۇ بىر قېتىم ئىشىنكرۇ^① لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەسەرگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا كۆرسىتىپتۇ. ئىشىنكرۇ خان ئىپارخاننى بىر كۆرۈپلا ئاشىق - بىقارار بولۇپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قىزنى مەجبۇرىي مەلىكەلىككە قوبۇل قىلىپتۇ. ئىپارخاننىڭ رايىنى تارتىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىلىمىغان خۇشامەتنى قالماپتۇ. نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى دەرھال بېجىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. لېكىن، ئەل - يۇرت پىراقىدا باغرى كۆيۈپ ئاتەش بولغان ئىپارخان خاننىڭ بۇ ئىلتىپاتلىرىغا قىلچە پىسەن قىلماي، ھەمىشە مۇڭلىنىپ غەمكىن ئۆتۈپتۇ. بۇ ھالىنى سەزگەن ئىشىنكرۇ خان ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ يەكەندىكى ئۇرۇق - تۇغقان، يۇرتداشلىرىنى بېيە - جىڭغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئوردا يېنىدىن مەخسۇس

① ئىشىنكرۇ - مانجۇ خانلىرىنىڭ فامىلىسى، بۇ يەردە پادىشاھ چيەنلۇڭ كۆزدە تۇتۇلغان (1711 - 1799)، چيەنلۇڭنىڭ ئۆز ئىسمى ئىشىنكرۇ غۇنراي ئىدى.

مەھەللە ئاجرىتىپ، ئۇلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ ۋە بۇ قېرىنداش-
لىرى بىلەن ئىپارخاننىڭ ھال - مۇڭ بولۇپ ئۆتۈشىگە شەرت
ھازىرلاپ بېرىپتۇ. بىراق، خاننىڭ بۇ «ئىلتىپاتى» ئىپارخاننىڭ
مىسكىن كۆڭلىنى كۆتۈرەلمەپتۇ. بۇ مەلىكە يەنىلا خانغا كۆڭل-
نى بەرمەي، خاپىچىلىق ئىچىدە ئۆتۈپرىپتۇ. ئامالسىز قالغان
خان ئىپارخاننىڭ يېنىغا كىرىپ: «ئى، مەلىكەم! سىزگە بارلىق
شاپائىتىمنى كۆرسەتتىم. مەندەك بىر شانۇ شەۋكەتلىك خانغا
خانىش بولغىنىڭىزغا پەخىرلەنمەي، يەنە نېمىشقا ئۆزىڭىزنى مۇند-
چىۋالا ئاۋارىچىلىككە سالىسىز؟ چىرايىڭىز كۈنسېرى سارغىيىپ
كېتىۋاتىدۇ، سىزگە يەنە نېمە لازىم؟ ئېيتىڭ، مەن بەجا كەلتۈ-
رىمەن» دەپ سوراپتۇ. شۇندا ئىپارخان يەنە خانغا غەزەپ بىلەن
تىكىلىپ: «مېنىڭ يۇرتۇمدا مېۋىسى ئالتۇن، يوپۇرمىقى كۈ-
مۇش، شېخى پولات، ھىدى ئىپار بولغان بىر دەرەخ بار ئىدى،
شۇنى سېغىنىدىم» دەپتۇ. «بۇ قانداق دەرەختۇر؟» دەپ ھەيران
قالغان خان دەرھال لەشكەر بېشى سۇچىڭ بىلەن ھاكىم بەگ
ئەبەيدۇللاغا مۇشۇنداق دەرەخنى دەرھال ئوردىغا كۆچۈرۈپ كې-
لىشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. سۇچىڭ بىلەن ھاكىم بەگ خان
تەلەپ قىلغان بۇ خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ جىگدە ئىكەنلىكىنى
قارارلاشتۇرغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئۇچتۇرپان خەلقىگە سېلىق
چۈشۈرۈپ، يۈز ياغاچ تۇڭغا جىگدە كۆچىتى كۆچۈرۈپ بېيجىڭغا
يۆتكەش بۇيرۇقىنى ساپتۇ. مەجبۇرىي ھالدا نەچچە مىڭلىغان
يوقسۇل دېھقانلارغا جىگدە كۆچۈرۈلگەن يولغا ياغاچ تۇڭلارنى
كۆتۈرگۈزۈپ، ئۇچتۇرپاندىن ھەيدەپ مېڭىپتۇ. مەھبۇسلار ئۇس-
سۇزلىق ۋە ئاچلىق ئازابىدا بىر كېچە - كۈندۈز يول يۈرگەندىن
كېيىن، بىر قونالغۇدا مەسلىھەت قىلىشىپتۇ: «خاننىڭ بۇ يار-
لىقى ھەممىمىزنى ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدۇ. مەنزىلگە يېتىپ بار-
غۇچە ھەممىمىز ئۆلۈپ تۈگەيمىز. يېتىپ ئۆلگۈچە ئېتىپ ئۆل
دەپتىمەن. جاننى بۇنداق قىيىنغۇچە يا ئۆلۈم - يا كۆرۈم دەپ
بىراقلا قوزغىلايلى» دەپ ۋەدىلىشىپتۇ. پىغانى تاشالماي ئاران

تۇرغان يىگىتلەر شۇئان ئاۋاز قوشۇپ ھەرىكەتكە كېلىپ، جىگدە قاچىلانغان ھەممە تۇڭلارنى چېقىپ تاشلاپتۇ. قولغا تاياق - توقماق ئالغان قوزغىلاڭچىلار شۇ كېچىدىلا ئون مىڭغا يېتىپتۇ. سۇچىڭ ۋە ھاكىم بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ چېرىكلىرىنىڭ راسا ئەدەبىنى بېرىپتۇ. بۇ «جىگدە يېغىلىقى» دەپ ئاتىلىپتۇ. خاندانىڭ جىگدە كۆچۈرۈش پەرمانى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئىدى شىنكرۇ خان قەھرى - غەزەپكە كېلىپ، ئىپارخاننى قاتتىق ۋاسىتىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇپ، ئىپارخاننىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ زورلۇق ئىشلەتكەنكەن، بۇ ئىپەتلىك قىز قارشىلىق كۆرسىتىپ، قونجىدىكى پىچاق بىلەن خاننى يېنىك يارىلاندۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىسمۇ، ھىلىگەر خان پەرىزات قىزىدىن زادى كۆڭلىنى ئۈزەلمەپتۇ. «بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بوزۇلۇپ قالار» دەپ ئىپارخاننى ئاپىسىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا جايغا ساياھەتكە كېتىپتۇ. ئوردىنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئىشىنىكرۇ خاننىڭ ئانىسى ئۆز ئەتراپىدىكى خۇسۇمەتچى مەلىكە، خانىشلار بىلەن: «ئىشىنىكرۇ دۆلەت خانى تۇرۇقلۇق نەسەبىسىز بىر ئاددىي ئايالغا پۈتۈنلەي ئەسىر بولۇپ كەتتى. ناۋادا ئۇنىڭدىن پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، خانلىق تەختىمىزنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇ چاغدا بىزنىڭ نەسەبىمىز ئۈزۈلىدۇ. شۇڭا بۇ ئايالنى دەرھال كۆزدىن يوقىتىش كېرەك» دەپ سۈيىقەست پىلانلاپتۇ. نەتىجىدە بىر ئامال تېپىپ، ئىپارخانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئىدى شىنكرۇ خان قايتىپ كەلگەندە ئوردا خانىشلىرى بىرلىكتە: «ئىپارخان زەھەر ئىچىپ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى» دەپ مەلۇم قىلىشىپتۇ. ئىپارخاننىڭ ئىشىق - پىراقىدا كۆيگەن خان قاتتىق ئازاب ئىچىدە قاپتۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي كۆيۈك دەردىدە ئۆلۈپتۇ. ئىپارخاننىڭ جەستى ئاشۇ جايدىكى خانلىق قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇرېشىت ئىسلام، 1983 - يىلى خاتىرىلەندى.

ئابدۇكېرىمخان

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۈچ مىڭ نەپەر سوپىسىنى ئەگەشتۈرۈپ جەھىز سۆھبەت بىلەن (ئوچۇق - ئاشكارا) غوۋغا كۆتۈرگەن ھالدا يەركەنتكە كىرىپ كەپتۇ. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇكېرىمخان (ئادىل خان) نىڭ دەۋرى ئىكەن. ئابدۇكېرىمخان جەھىز سۆھبەتنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئوردا بەگلىرىنى نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. ئوردا بەگلىرى مەقدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىپتۇ. ئابدۇكېرىمخان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىپتۇ. ئەمما، خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا «كېيىنچە بارۇرمىز» دەپ خاننىڭ تەكلىپىنى رەت قىپتۇ. ئابدۇكېرىمخان: «ھالا، بۇ كۈنلەردە بىزنىڭ سۆزىمىزنى دەرۋىش كىشلەرمۇ تىگىشمايۋاتسا قانداق بولىدۇ» دەپ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللادىن قاتتىق رەنجىپتۇ.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئابدۇكېرىمخانغا نىسبەتەن باش-قىچە قارىشى بار ئىكەن. شۇڭا ئۇ يەركەنتتە توختىماي ئۇدۇل قەشقەرگە كەپتۇ. قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەدىنى، يەركەنت ھاكىمى ھاۋاز بەگىنى، ئابدۇرېشىدخاننىڭ يەتتىنچى ئوغلى سوپى سۇلتانىنى چاقىرىپ ئابدۇكېرىمخاندىن تەخت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ھەققىدە مەسلىھەت قىلىشىپتۇ. مەسلىھەت پىشقاندىن كېيىن ئون بەش مىڭ كىشىنى قوراللاندۇرۇپ، سوپى سۇلتانىنى

باش قىلىپ ئابدۇكېرىمخانغا قارشى يەركەنتگە ئاتلاندۇرۇپتۇ. بۇ ئىشتىن ئابدۇكېرىمخان ئاللىقاچان خەۋەر تاپقانىكەن، شۇڭا ئۇ بەش مىڭ كىشى بىلەن چارەكنىڭ «قارا قۇم» دېگەن يېرىدە خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپتۇ. جەڭ ئون تۆت كۈن داۋاملىشىپ نۇرغۇن كىشى ئۆلۈپتۇ. ئابدۇكېرىمخان خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئۈچ مىڭ ئادىمىنى ئەسىر ئېلىپ ئۆز لەشكەرلىرىگە قوشۇپتۇ. مىرزا مۇھەممەد بىلەن ھاۋاز بەگىنى دارغا ئېسىپ، سوپى سۇلتاننى ھىندىستانغا سۈرگۈن قىپتۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئابدۇكېرىمخاندىن قور-قۇپ، تولىمۇ ئەندىشىگە چۈشۈپ قاپتۇ.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئەندىشە ئىچىدە يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر باغقا كىرىپتۇ. بۇ باغ دۇنيادىكى باشقا باغلارغا ئوخشىمىغۇدەك، خۇددى جەننەتنىڭ ئۆ-زىمىش. باغدا پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئاتىسى مەقدۇم ئەزەم تۇرغۇدەكمىش. خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئاتىسى مەقدۇم ئەزەمگە سۇلتان ئابدۇكې-رىمخان ئۈستىدىن شىكايەت قىپتۇ. شىكايەتنى ئاڭلىغان مۇھە-ممەد ئەلەيھىسسالام خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا بىر تەرەپنى كۆرسى-تىپ، ئىشارەت قىلىپ «قارالڭ» دەپتۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپتۇ. قاراپ بىر دەرەخنىڭ ئۈستىدە بىر لەڭلەكنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. مە-قدۇم ئەزەم خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا لەڭلەكنى «ئۇرۇڭ» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن لەڭلەكنى قولىدىكى ھاسىسى بىلەن بىرنى ئۇرغانىكەن، لەڭلەك پاچاق - پاچاق بولۇپ كېتىپتۇ.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا بۇ چۈشنى ئەتىسى سوپىلىرىغا ئېيتىپ بېرىپتۇ.

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە مۇھەممەدخاننىڭ ئاقسۇدىن نۇر-

غۇن لەشكەرلەر بىلەن ئابدۇكېرىمخان ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىد-
ۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر كەنتكە ئاڭلىنىپتۇ. سۇلتان ئاب-
دۇكېرىمخان مۇھەممەدخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن
لەشكەرلەر بىلەن ئاقسۇ تامان ئاتلىنىپتۇ. مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇق
دېگەن يېرىگە كەلگەندە توختاپ ئەسكەرلەرنى رەتكە ساپتۇ. ئۇلار-
غا نۇرغۇن ئىنئاملارنى ئېھسان قىلىپ قونالغۇلارغا ئورۇنلاشتۇ-
رۇپتۇ. شۇ كۈنى پەيشەنبە چىقار، جۈمە كىرەر كېچىسى ئىكەن.
سۇلتان ئابدۇكېرىمخان قۇرئان تىلاۋەتكە مەشغۇل بوپتۇ. ۋاقىت
يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئالدىن يو-
شۇرۇنۇۋالغان ئون نەپەر سوپىسى تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كىرىپ
سۇلتاننى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۆلۈكنى كىگىزگە
يۆگەپ، چېدىردىن يوشۇرۇنچە ئېلىپ چىقىپ بىر ھاڭغا تاشلىۋې-
تىپتۇ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، ئوردا ئەمەلدارلىرى چېدىردىكى قاندىن
سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ يوشۇرۇنچە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىل-
ۋاپتۇ. ئەمما، جەسەتنى تاپالماپتۇ. لەشكەرلەر تەرەپ - تەرەپنى
ئاختۇرۇپتۇ. ئىز - دېرىكى بولماپتۇ. جۈمە چىقار، شەنبە كىرەر
كېچىسى سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ جەسىتىنىڭ ھاڭغا تاشلىۋې-
تىلگەنلىكى ئالىملاردىن مەۋلانە مۇراد ئەللەمنىڭ چۈشىگە ئايان
بوپتۇ. ئەتىسى ئەسكەرلەر سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ جەسىتىنى
راست دېگەندەك بىر ھاڭدىن تېپىپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەن-
گەن لەشكەرلەر غەيرەتكە كېلىپ جەڭ قىلىپ ئابدۇللىتىپخان
ئوغۇللىرىنى ئارقىسىغا قايتۇرۇپتۇ، سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ
جەسىتىنى بولسا يەكەنگە قايتۇرۇپ ئەكىلىپ، «ئالتۇنلۇق» قا
دەپنە قىپتۇ.

(XVIII ئەسىردە يېزىلغان «تارىخى ئىسھاقىيە» ناملىق قوليازىمىدىن

ئېلىندى.)

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەھىم سابىت

ياقۇپبەگ

1

ياقۇپبەگ قوشۇن تارتىپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن گۇمىدا ھەبىبۇللا ھاجىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «مېنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش نىيىتىم يوق. مەن ھاجى ئاتامنىڭ شاراپىتى بىلەن ئىمامى جەئىپرى سادىق پادىشاھىغا تاۋاپ قىلغىلى كەلدىم» دەپتۇ. ھەبىبۇللا ھاجى خوتەن چېگرىسىغا ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا بارغاندا، ھەبىبۇللا ھاجىنى ئۆلتۈرۈپ خوتەننى بېسىۋاپتۇ. ئاندىن ئىمامى جەئىپرى سادىق مازىرىغا بىرنەچچە قېتىم بېرىپ تاۋاپ قىپتۇ. ئۇمۇ يوللارنى بەلگىلەپ، مازارغا چىقىدىغان يەرگە بىر دەرۋازا جازىسى ئورناتقۇزغانىكەن. مەسچىتنى رەسمىي خانىقا ۋە مەدرىسە قىلىپ، پىششىق كېسەك بىلەن ھەيۋەتلىك قىلىپ سالدۇرۇپ، تاملارغا ئايەت ۋە نەقىشلەرنى ئىشلەتكۈزگەنىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئاسار ئەتىقە تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇشىغا قارىماي «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەلتۇ-كۈس ۋەيران قىلىۋېتىلدى.

ياقۇپبەگ ئۆز ۋاقتىدا يەنە دۇئا - تىلاۋەت ئۆيلىرى يېنىدا نەزىر - چىراغ ئۆيى بىنا قىلدۇرۇپ، بۇ يەرگە بىر چوڭ داشقا-زان تەقدىم قىلغان. بۇ قازان ئىچى گىرۋىكىگە مۇنداق بىر كۆپلەپ غەزەل نەقىشلەنگەن:

«تەقدىم قىلدى بۇ قازاننى مۇھەممەت ياقۇپ،

نە ئەيلەيىن دۇنيا ئېلى خاكى مەرغۇپ. ①
بۇ قازان ئالتۇندىن ياسالغان بولۇپ، ئوتتۇز - قىرىق
چارەك گۈرۈچتە پۇلۇ قىلغىلى بولاتتى.

2

ياقۇپبەگ قوقەندىكى ئارامگاھىدا شۇنداق بىر چۈش كۆرۈپ-
تۇ: ئۆيىنىڭ تەرەپ - تەرەپىدىن يوغان - يوغان قۇرتلار لۆمۈشۈپ
كېلىپ ياقۇپبەگنىڭ بەدىنىگە يامىشىپتۇ. بەدۋەت قۇرتلارنى بىر
تالدىن تېرىپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئەكسىچە قۇرتلار بارغانسېرى
كۆپىيىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى چىرماپ يېيىشكە باشلاپتۇ.
ياقۇپبەگ ئامالسىزلىقتىن دېمى سىقىلىپ قاتتىق ۋارقىراپ ئوي-
غىنىپ كېتىپتۇ. بالا - چاقىلىرى ئەنسىرەپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا
كىرىپتۇ. بۇ قاباھەتلىك چۈشتىن قورقۇپ ئويغىنىپ كەتكەن
ياقۇپبەگ ئاران دېگەندە ھوشىغا كېلىپ، بالا - چاقىلىرىدىن بۇ
ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ.

ئەتىسى ياقۇپبەگ ئوردىدىكى چۈشكە تەبىر بەرگۈچى ھۆكۈ-
مالاردىن ئىككىنى چاقىرتىپ ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا چۈ-
شنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. لېكىن، تەبىرچىلەر دەرھال جاۋاب بەر-
مەپتۇ ھەم چۈشنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئېيتىشقا پېتىنالماپتۇ.
بەدۋەت غەزەپلىنىپ:

— ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت بېرىمەن. چۈشۈمگە تەبىر بېرەل-
مىسەڭ كاللاڭلارنى ئالمەن، — دەپتۇ.
ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت توشۇپتۇ. تەبىرچىلەر ياقۇپبەگنىڭ

① مەرغۇپ - غۇش كۆرۈلگەن، ئارزۇ قىلىنغان؛ سۈپەتلىك، ئەلا؛ راۋان، قىزىق؛ يېقىش-
لىق.

ئالدىغا كەپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ يى-
غىلىپتۇ.

تەبىرچىلەر ئارىسىدا دانا، ھەقىقەتنى سۆزلەيدىغان، ئىلىمدە
كامالەتكە يەتكەن بىر تەبىرچى بار ئىكەن. ياقۇپبەگ ئالدى بىلەن
شۇ كىشىگە چۈشكە تەبىر بېرىشنى بۇيرۇپتۇ.

بىرىنچى تەبىرچى: «غوجام، سىلنىڭ چۈشلىرى پېشكەل-
لىكتىن دېرەك بېرىدۇ. كۆپ ئىشتا ئېھتىيات قىلغانلىرى تۈ-
زۈك» دەپ جىم تۇرۇپتۇ.

— بۇ نېمە دېگەننىڭ؟ كۆڭلۈڭدىكى گەپنى قىل، — دەپتۇ
ياقۇپبەگ.

— ئۆزلىرىنى چۆل - باياۋاندا قۇرت يەپ كېتىدىكەن، —
دەپتۇ تەبىرچى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ دەرغەزەپ بولۇپ
تەبىرچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇپتۇ. بىر جاللات دەرھاللا
بىرىنچى تەبىرچىنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.

ئىككىنچى تەبىرچى كۆز ئالدىدىكى ۋەقەدىن ساۋاق ئاپتۇ. دە:
— غوجام ئالىيلىرى، سىلنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى،
مال- ۋارانلىرى، بايلىقلىرى كۆپ بولىدىغان ئوخشايدۇ، —
دەپتۇ. بەدۈلت بۇنىڭدىن خېلى تەسەللى تېپىپ ئۇنىڭغا كۆپ
ئىنئام بېرىپتۇ.

كېيىن ياقۇپبەگ ئالتە شەھەرگە بەگ بوپتۇ. ياقۇپبەگ نازا
سەلتەنەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللەردە، ئالتە
شەھەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنى يىغىپتۇ
— دە، شۇ سورۇندا ھېلىقى چۈشنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ
ۋە بىر قۇرئاندازنىڭ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنىمۇ سۆزلەپتۇ. ئۇ-
نىڭدىن كېيىن: «پۈتۈن ئالتە شەھەر خەلقى مېنىڭ بەدىنىمگە
ئولاشقان قۇرتقا ئوخشايدۇ. قۇرت بەدىنىمنى يەپ ئوزۇق ئالغان-
دەك ئالتە شەھەر خەلقىمۇ مېنىڭ دۆلىتىمدە، شاپائىتىمدە جان

بېقىۋاتىدۇ» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەمەلدارلار: «بەرھەق، ئالتە شەھەر خەلقىنى سىلى بېقىۋاتىلا. سىلى كارامەت چۈش كۆرۈپلا» دەپ تەبرىكلەپتۇ. لېكىن، بەدۋلەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مالىمانچىلىقتا قەستكە ئۇچراپ چۆلدە ۋاپات بولغانىكەن، ئۇنىڭ بەدىنىنى قۇرت - قوڭغۇزلار يەپ كېتىپتۇ.

(«قەشقەر كۈنئەھەر خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق توپلامدىن ئېلىندى.)

چالا تۇڭچى

بەدۆلەت (ياقۇپبەگ) 1878 - يىلى مەنچىڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ قاچقان ئەسكەرلىرى ئوپالغا بېرىپ «ئىمام-لىرىم» دېگەن مازارغا چۈشۈپتۇ. ئارقىسىدىن قوغلاپ چىققان ياكى تۇڭ باشچىلىقىدىكى مەنچىڭ ئەسكەرلىرى ئوپالغا بېرىپ بىر دېھقاننى ئۇچرىتىپ «ئوغرىلار نەگە چۈشتى؟» دەپتىكەن، ئۇ دېھقان «ئىماملىرىمغا چۈشتى» دەپتۇ. تۇڭچىسى «ئىماملارنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپتۇ» دەپ تەرجىمە قىپتۇ. يۇرت ئاقساقاللىرى بەگ، يۈزبېشىلارنى يىغىپ «ئوپالدىكى داڭلىق ئىماملارنى يىغ» دەپ بۇيرۇق قىلىپ ئۆز ئەسكەرلىرىنى بىللە قوشۇپتۇ. ئىماملىرىمغا چۈشكەن بەدۆلەت ئەسكەرلىرى خەۋەر تېپىپ تاغقا قېچىپ كېتىپتۇ. لېكىن، ئوپالدىكى قىرىق بىر ئىمامنى يىغىپ كەپتۇ. ئوپالنىڭ قۇمباغ كەنتىگە چىققان چېرىك بىلەن بىللە ماڭغان دوغا توختى موللام بوتۇلاق دېگەن كىشىنى كۆرسىتىپ: «مۇشۇ-مۇ ئىمام» دەپتۇ. ئۇ چېرىك موللا توختى بوتۇلاق موللامنى باغلاي دېگەندە كېلىشتۈرۈپ بىر ئۇرۇپتىكەن، تىك چۈشۈپتۇ. ئۇ چېرىك ئورنىدىن تۇرۇپ موللامنىڭ قارىنى قىلىچ بىلەن يېرىۋېتىپتۇ. شۇ كۈنى قىرىق ئىمامنى كۆكچى ئارالدىكى ئوبۇلكا چوڭنىڭ قورۇقىدىكى بېدىلىككە يىغىپ قاتار ئولتۇرغۇزۇپ: «ئوغرى سېنىڭ ئۆيۈڭدىمۇ؟» دەپتىكەن. باشتا ئولتۇرغاندىن بىرى: «ياق، بۇ نېمە دېگەن؟» دەپتۇ. بۇنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ ئوتتۇز سەككىز ئىمامنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.
 ئىمامدىن ئىككىسى قالغاندا، ئۆمەر داموللامنىڭ چوڭ دادىسى
 ئابدۇتاھىر ئاخۇنۇم ئەينى ۋاقىتتا ئوپالدا بار بولغان گۆرۈكەش،
 ئۇيغۇرچە بىلىدىغان خەنزۇ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ: «توختا،
 سەن دېگەن ئوغرى ئىماملىرىم دېگەن مازارغا چۈشۈپتىكەن.
 سېنىڭ تۇڭچاڭ ئىماملارنىڭكىگە چۈشۈپتۇ دەپ ئۇقتۇرۇپتۇ.
 بىگۇناھ ئىماملارنى چېپىپ تاشلىساڭ قانداق بولىدۇ؟ ساڭا پۇقرا
 لازىمۇ، يوق؟» دەپتۇ.

ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇققان ياكى تۇڭ نېمە قىلىشنى بىلمەي
 تۇرغاندا، خەلق توپى غەزەپلىنىپ ئالدىغا دېۋەيلەپ كېلىشكە
 باشلاپتۇ. قورققان ياكى تۇڭ تىلماچنىڭ تىلىنى كېسىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئابدۇتاھىر ئاخۇنۇمنى يول باشلاپ بەرگىن دەپ مۇشتقا
 ئۆتۈپ مۇشتا ئېتىۋېتىپتۇ. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر
 دەپ يۈرۈپ بۇ رىۋايەت ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە.

(«قەشقەر كۈنئەھەر خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق توپلامدىن ئېلىندى.)

(دى.)

سادىر پالۋان

ئىبراھىم بىلەن قاسىمنى قۇتقۇزۇش

ئۇچتۇرپاندا ئىبراھىم، قاسىم ئىسىملىك ئىككى ياش بار ئىكەن. ئۇلار پەم - پاراسەتلىك، قاۋۇل، قورقۇمسىز ئىكەن. ئۇلار تەڭلا ياش قۇرامىغا يېتىپتۇ. ئىبراھىم توپاقنى كۆتۈرۈپ «ئىبراھىم توپاق»، قاسىم تۆت ياشلىق قوتازنى كۆتۈرۈپ «قا-سىم قوتاز» دەپ ئاتىلىپ، ئىل ئىچىدە داڭقى چىقىپتۇ. كېيىن ئىبراھىم بىلەن قاسىم ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغى-لىڭىغا قاتنىشىپ، دۈشمەنگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، كۆپنىڭ ئېغىزىدا «باتۇر» ئاتىلىپتۇ. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم بىلەن قاسىم تۇتۇپ كېلىنىپ، ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىپتۇ.

ئىبراھىم بىلەن قاسىم ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن ئىلى جاڭ-جۈنى تەرىپىدىن قارىلىنىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپتۇ. چېرىكلەر جاللاتلارنى باشلاپ ئىبراھىم بىلەن قاسىمنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا يولدا سادىر كۆرۈپ قاپتۇ. سادىر شۇنداق بىر قاراپلا گۇناھسىزلارنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى ئىكەنلى-كىنى بىلىپ «بۇلار ئالتە شەھەردىن چىققانلار ئىكەن، ئۇلار ياخشى ئادەملەر، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزايلى» دەپ ۋارقىراپتۇ ھەمدە ئېرىق بويىغا بېرىپ، تىكىلگىنىگە ئىككى يىل بولغان

كۆچەتنى بىر تارتىپ يۇلۇۋېلىپ، كۆچەت بىلەن چېرىكلەرنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋېتىپتۇ، ئىبراھىم بىلەن قاسىمنىڭ بويىنىدىكى تاقاقنى ئۇرۇپ چېقىپ، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قاپتۇ. سادىرنىڭ پىداكارلىقىدىن خۇش بولغان ئىبراھىم بىلەن قاسىم: — قېرىندىشىم، ئاتاڭغا رەھمەت، بىز سېنىڭدىن ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيا رازى. ناۋادا بېشىڭغا كۈن چۈشسە، بىزنى ئىزدەپ ئاشۇ كۆرۈنگەن تاغقا بارغىن، — دەپ تاغقا چېقىپ كېتىپتۇ.

«ئىتىمۇ ئۇخلاپ قالدىكەن»

سادىرنىڭ يۇرتلۇقلىرىدىن بىرىنىڭ بەك يامان بىر ئىتى بار ئىكەن. ئۇ دائىم «مېنىڭ ئىتىم قىل قىمىرلىسا سېزىدىغان سەزگۈر، مەيلى كۈندۈزى، مەيلى كېچىسى بولسۇن يات كىشىنى پەقەت ھويلىغا كىرگۈزمەيدۇ، بۇنىڭ خاسىيىتىدىن قورۇدىن يىپ - يېڭىمىزمۇ يىتۈپ باقمىدى» دەپ كۆرۈنگەنلا كىشىگە داڭلايدىكەن.

بىر كۈنى سادىرغىمۇ ئىتىنى ئېغىزى تالغۇچە ماختاپ بېرىپتۇ. سادىر ئۇنىڭ ئەخمەقلىقىدىن كۈلۈپ: — مەن سىلەرنىڭ قورۇغا تۇيدۇرماي كىرسەم قانداق قىلىمەن؟ — دەپتىكەن، ماختانغۇچى:

— قورۇدا نېمە بولسا شۇنى ئېلىپ چېقىپ كەت، — دەپتۇ. سادىر بىر كۈنى كېچىدە راسا يوغان بىر سېۋەت توقۇپ ئىچىگە گۆش تاشلاپتۇ. ئەلىياتقۇ مەزگىلى بولغاندا، سېۋەتنى ئېلىپ، ھېلىقى ماختانچاقنىڭ تېمىنىڭ تۈۋىگە بېرىپتۇ. سېۋەتنى نى دەرخنىڭ شېخىغا ئېلىنغان ئارغامچىغا باغلاپ تامدىن ئارتىپ-دۇرۇپ قورۇنىڭ ئىچىگە چۈشۈرۈپتۇ. گۆشنىڭ پۇرىقىنى سەزگەن ھېلىقى «يامان» ئىت كېلىپ، سېۋەتنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ،

ھەدەپ گۆشىنى يېگىلى باشلاپتۇ. بۇنى بايقىغان سادىر شاپپىدە ئارغامچىنى تارتقانىكەن، ئىت سېۋەت بىلەن بىللە كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئاندىن ئارغامچىنىڭ ئۈچىنى دەرەخنىڭ تۈۋىگە باغلاپ قويۇپتۇ، ئىت سېۋەت بىلەن بىللە ئېسىلىپ قاپتۇ. سادىر خاتىرجەم ھالدا قورۇنىڭ ئىچىگە كىرسە، تازا سېمىز بىر توپاق كۆشەپ ياتقاننىكەن. سادىر باشقا نەرسىلەرگە تەگمەي، يالغۇز توپاقنى يېتىلەپ چىقىپ ئۆيگە ئاپىرىپ باغلاپ قويۇپتۇ. ئەتىسى كۈچىغا چىقىپ بايقىغۇدەك بولسا، ھېلىقى ماختانچاق ھەر كىمگە «بۈگۈن كېچە مېنىڭ بىر توپىقىمنى ئوغرى ئېلىپ كەتتى» دەپ يۈرگۈدەك. سادىر بۇنى ئاڭلاپ ئاتاين ئۇنى ئىزدەپ بارغانىكەن، سادىرغىمۇ توپاقنىڭ گېپىنى قىلىپ بېرىپتۇ. سادىر چاندۇرماستىن:

— سېنىڭ يىپ - يېڭىنىمۇ ئالدۇرمايدىغان خاسىيەتلىك ئىتنىڭ بار ئىدىغۇ، يەنە قانداق قىلىپ توپىقىڭنى ئوغرى ئېلىپ كېتىدۇ؟ — دەپتۇ. ئۇ يەرگە قاراپ تۇرۇپ: — ئىتمۇ ئۇخلاپ قالدىكەن، — دەپتۇ.

(«غۇلجا ناھىيە خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.)

سائادەت بەگ

بۇرۇنقى زاماندا دولانلىقلارنىڭ سائادەت بەگ^① دەپ بىر ھاكىمى ئۆتكەنىكەن. ئۇ ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ تۈرىدىغان جايى «سائادەت بەگنىڭ لەمپىسى»^② دەپ ئاتىلىدىكەن. دولانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىكەن.

سائادەت بەگ بولسا، خەلق بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتىدىكەن. دۈشمەنلىرىگە بولسا، ئىنتايىن رەھىمسىز ئىكەن. رەقىبىلەرنى جازالىماقچى بولسا ئىشتاننىڭ ئىچىگە قۇم تولدۇرۇپ پۇشقىقىنى بوغۇپ، ئۇنى جازالىغۇچىنىڭ بويىغا ئارتىپ تېگىپ، يەكەن دەرياسىغا تاشلىۋېتىدىكەن. شۇڭا سائادەت بەگنىڭ نامى يۇرت - يۇرتلارغا تارقاپ، باشقا يۇرت بەگلىرى ئۇنىڭ

① سائادەت بەگ - دولانلىقلارنىڭ 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ھاكىمى. ئۇ 1755 - يىلى بۇرھانىدىن خوجىغا قوشۇلۇپ يەكەنگە قوشۇن تارتىپ، ئابدۇللا خوجا بىلەن قانلىق جەڭ قىلغان. ئۇنىڭ قەبرىسى يەكەن دەرياسى بويىدىكى «ئوتتۇز كېمە» خارابىسىنىڭ خەنۇبىدىكى «ئاچچىللى كۆل» دېگەن چۆللۈكتىكى زاراتىگاھلىقتا (ھازىر مۇ بار). مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەمى ئەزىزان» نىڭ موللا ئىبراھىم ئىبن نورۇز تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قوليازما (57 - بەتلەرگە قارالغ).

② سائادەت بەگنىڭ لەمپىسى - ئاۋات ناھىيىسىنىڭ «ياسۇق» ئورمان مەيدانىغا قاراشلىق بىر جايىنىڭ نامى. سائادەت بەگ يېنى ۋاقىتتا ئاشۇ ئەتراپتىكى «تاپسا» «يىرىندا نام»، «ئوتتۇز كېمە» دېگەن جايلارنى ئوردا قىلغانىكەن. بۇ جايلار ئاۋات ناھىيىسى بىلەن مارالبېشى ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى دەريا ۋادىلىرىدا. خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان.

غەزىپىدىن قورقۇپ دولانلىقلارغا چىقىلالمايدىكەن.

سائادەت بەگ مۇشۇنداق يۇرت سوراپ يۈرگەن زامانلاردا ئۇ يەر - بۇ يەردىن غوجا، ئىشانلار دولان دىيارغا كېلىپ مۇرىت توپلاپ، بەگلىك ئىشىغا ئارىلىشىۋېلىپ سائادەت بەگنىڭ چىشىغا تېگىپتۇ. بۇ ئىشتىن سائادەت بەگ بەكمۇ خاپا بولۇپ «خەپ» دەپ يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى سائادەت بەگ ئادەملىرىنى باشلاپ يۇرت ئارىلاپ دېھقانلارنىڭ ھال - كۈنىنى ئۇقۇشماقچى بولۇپ بىر مەھەللىگە كەلسە، ئېتىز - ئېرىقتا بىر مۇ ئادەم يوقىمىش. بىر ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلسە بىر قېرى كىشى ئولتۇرۇپتۇ. سائادەت بەگ ئۇنىڭدىن:

— بۇ مەھەللىدە ئادەم كۆرۈنمەيدۇ، ئۇلار نەگە كەتتى؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئادەم جاۋاب بېرىپ:

— بۈگۈن قىرىق كۈن بولدى، غوجام كەلگەندى. ئۇ يالغۇز بىر گەمگە كىرىۋېلىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. بۈگۈن ئۇنىڭ ئېتىكاپتىن چىقىدىغان كۈنى ئىكەن. كۆپچىلىك شۇ زاتنى زىيارەت قىلىپ، «دۇئا» ئالغىلى كەتتى، — دەپتۇ.

سائادەت بەگ بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ، ئادەملىرىنى باشلاپ غوجام چۈشكەن جايغا بارسا بىر گەمە تۇرۇپتۇ. سائادەت بەگنىڭ گەمىگە يېتىپ بېرىشى بىلەن غوجامنىڭ گەمىدىن چىقىشى تەڭ كېلىپ قاپتۇ. سائادەت بەگ قارىسا، كالىسىغا قازاندەك سەللىدى. نى ئوراپ، قولىدا تەسۋى تۇتقان بىر ئادەم گەمىدىن چىقىۋاتتۇ. دەك. سائادەت بەگ ئۇنى كۆرۈپلا دەرھال ئۆلتۈرۈشكە پەرمان قىپتۇ ۋە شۇ زامان غوجىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ جايغا جامائەت توپلاشقانىكەن، ئۇلار، سائادەت بەگنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بو- لۇپ غۇلغۇلا قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇنى سەزگەن سائادەت بەگ دەر- ھال بىر تەدبىر ئويلاپ تېپىپتۇ - دە، جەمەتنىڭ قېشىغا بېرىپ: — ئەستەغپۇرۇللا! بۇ نېمە كارامەت، ھېلىلا بۇ كىشى مې-

نىڭ كۆزۈمگە تۆت كۆزلۈك ئىت كۆرۈنگەنىدى. مەن شۇ ئىتنى ئۆلتۈرۈڭلار دېگەندىم. بۇ بىر ئۇلۇغ زات ئىكەن ئەمەسمۇ، خەير، خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق ئىكەن، مېنىڭ نېمە ئىلاجىم. بۇ ئىش تەقدىردىن بولمىغان بولسا، ئۇ ماڭا ئىت سۈرىتىدە كۆرۈنمەيتتى. ئاللاننىڭ رۇخسەتسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، ئۇنىڭ ئەجلى مېنىڭ قولىمدا ئىكەن، ماڭا دۇچار بوپتۇ، ياتقان يېرى جەننەت بولسۇن، كېلىڭلار، نامىزىنى چۈشۈرۈپ دەپنە قىلايلى، — دەپ جامائەتنى تەكلىپ قىپتۇ. سائادەت بەگنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كىشىلەر ئىشىنىپ، غەزىپى يېنىپ پەسكويغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ خوجىنىڭ ئۆلۈكىنى شۇ يەرگە كۆمۈپتۇ. ①

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن بۇ خەۋەر يۇرت — يۇرتقا ئاڭلىدى. نىپتۇ. ئەسلىدە ئۇ خوجا مەقسەتلىك كەلگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۆلۈ- مى ھەممە سوپى — ئىشانلارنى لەرزىگە سېلىپ، شۇنىڭدىن كېيىن خوجا ئىشانلار دولان يۇرتىغا خالىغانچە كېلەلمەيدىغان بوپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇراخمان موللا، ئاۋات ناھىيىسىدىن.
خاتىرىلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان.

① خوجا كالان ئىبادەت قىلغان جاي ئاۋات بىلەن مارالبۇشى ناھىيە ئارىلىقىدىكى جاڭگالدا بولۇپ، بۇ جاي ھازىرمۇ «غوجام چۈشتى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

شاھ مەشرەپ

1

رىۋايەت قىلىنىشىچە، شاھ مەشرەپ ئۆزبېكىستاننىڭ ئەمەد-
گان شەھىرىدە تۇغۇلغانىكەن. ئۇ ئانىسىنىڭ قورسىقىدا ئالتە
ئايلىق بولغان چاغدا بىر كۈنى ئانىسى بازارغا بېرىپ بازارگان
(سودىگەر)دىن بىر قانچە جىڭ ئۈزۈم سېتىۋاپتۇ. بازارگان
ئۈزۈمنى جىڭلاپ خالتىغا سالغاندا ئۈزۈم خالتىغا پاتماي يەرگە
تۆكۈلۈپتۇ. ئانىسى تۆكۈلگەن ئۈزۈم بىلەن يەنە جىڭلانمىغان ئاز-
راق ئۈزۈمنى قوشۇپ، خالتىغا سېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئاندىن
سى يېرىم يولغا بارغاندا ئۇنىڭ قورسىقىدىن: «ئانا، سىز جىڭلا-
نمىغان ئۈزۈمنىڭ پۇلىنى تۆلىمىسىڭىز مەن قورسىقىڭىزدىن
غايىب بولمەن» دېگەن سادا ئاڭلىنىپتۇ. بۇ سادا ئۈچ قېتىم
تەكرارلىنىپتۇ، ئانىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئارقىسىغا يېنىپ
ئۈزۈمنى قايتا جىڭلىتىپتۇ، ئۈزۈم ئەسلىدىكىدىن كۆپ چىقىپ-
تۇ، ئانىسى ئارتۇق ئالغان ئۈزۈمنىڭمۇ پۇلىنى تۆلەپ ئۆيگە
قايتىپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ، ئانىسىنىڭ ئاي كۈنى توشۇپ ئوغۇل پەر-
زەنت تۇغۇپتۇ، ئاتا - ئانىسى ئىسمىنى شاھ مەشرەپ قويۇپتۇ،
بالا سەككىز ياشقا كىرگەندە ئۇنى مەدرىسكە ئاپىرىپ بېرىپتۇ.
بالا ناھايىتى زېرەك ئىكەن. بىر قانچە كۈن «ا» (ئەلىپ)،

«ل» (لام) دىن ساۋاق ئالغاندىن كېيىن، بىر كۈنى شاھ مەش-
رەپ داموللىغا: «ا» بىلەن «ل» نىڭ مەنىسى نېمە دەپ سوئال
قويۇپتۇ. داموللا دۇدۇقلاپ جاۋاب بېرەلمەپتۇ. شاھ مەشرەپ
ئورنىدىن تۇرۇپ:

يەك ئېلىپتەك تۈز بولساڭ،

ھېچ بالا يوقتۇر ساڭا.

لام ئېلىپتەك ئەگرى بولساڭ،

بار بالا باردۇر ساڭا.

دەپ ئىككى مىسرا شېئىر ئارقىلىق «پ» ۋە «ل» نىڭ مەنىلىرىنى
يېشىپ بېرىپتۇ. داموللا بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولۇپ بالىنى
مەدرىستىن قوغلاپ چىقىرىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شاھ مەش-
رەپ تا قۇرامىغا يەتكۈچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق بىلە-
مىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپتۇ. كېيىنچە ئۇ ئۆز بىلىمى ئارقىلىق
جاھانغا مەشھۇر كىشى بولۇپ تونۇلۇپتۇ ۋە كىشىلەر ئۇنى ئەۋلىيا
دەپ چوقۇنۇپتۇ.

* * *

كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپ شاھ مەشرەپ زەرەپشان دەرياسى بويى-
دىكى بىر كەنتكە كېلىپ قاپتۇ، قارىغۇدەك بولسا بۇ يەردىكى
كىشىلەر ئېرىق چېپىۋاتقانلىكىن. ئۇ دېھقانلاردىن ئۆزىنى زەرەپ-
شان دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. دېھقانلار:

— سەندەك بەتبەڭگىنى دەريادىن ئۆتكۈزۈشكە كىمنىڭ چو-

لىمى، يولۇڭغا ماڭ، — دەپتۇ. شاھ مەشرەپ:

— ئەرلىرىڭلار ئاش، ئاياللىرىڭلار تاش توشۇش بىلەن

ئۆمرۈڭلارنى ئۆتكۈزگەيسىلەر، ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر، — دەپ

ئۇلارنى قارغاپ يولىغا راۋان بوپتۇ. ئۇ بېشىغا كۇلا، ئۈچىسىغا جەندە كىيىپ، ئۆشنىسىگە تالقان ئارتىپ، قولغا ھاسا تۇتۇپ، بىر كەنتكە كەپتۇ. بۇ يەردىكىلەر شاھ مەشرەپنى «بەڭگە قەلەندەر» دەپ مازاق قىپتۇ.

شاھ مەشرەپ بۇ يەردىن كېتىپ يەنە بىر يەرگە كەلسە، بىر ئايال ئوسما قويۇپ ئولتۇرغۇدەك، بۇ ئايالمۇ ئۇنى مازاق قىپتۇ. شاھ مەشرەپ ئۇنى كۆرۈپ: «كۆزۈڭلار جىرتاق بولۇپ قالسۇن» دەپ يولىغا راۋان بوپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ كەنتكە ياز كۈنلىرى قىيان كېلىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى تىندۇرۇپ بۇ-زۇپ تۇرار ئىشىش، ئۇ يەردىكىلەر ھوسۇل ئالالماي ئەرلىرى باشقا يەرلەردىن ئاشلىق توشۇسا، ئاياللىرى تاش توشۇپ توسما ياساپ، ئېرىق چاپار ئىشىش، شۇنداقلا ئۇ يەردىكى كۆپىنچە ئاياللارنىڭ كۆزى جىرتاقىش.

يەنە بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: بۇ كەنتتىكى كىشىلەر شاھ مەشرەپنى دەريادىن ئۆتكۈزۈشكە ئۈنمىغاندىن كېيىن ئۇ دەريا بويلاپ مېڭىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ بىر قېرى ئادەم «بۇ بەڭگە قەلەندەر دەريادىن قانداق ئۆتەركىن» دەپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشپ مېڭىپتۇ، قارىسا شاھ مەشرەپ دەريا بويىغا كەلگەندىن كېيىن قولىدىكى ھاسىسىنى بىر سىلكىپتىكەن، ئۇ بىر ئاق غازغا ئايلىنىپتۇ. دە، شاھ مەشرەپ ئۇنىڭغا مىنىپ دەريادىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ قېرى كىشى دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ شاھ مەشرەپنىڭ دەريادىن قانداق ئۆتكەنلىكىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىپتۇ، باشقىلار بۇنى ئاڭلاپ ئۇنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ قويمىد. خانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ.

شاھ مەشرەپ دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن تاشقورغاننىڭ زە-رەپشان بويىدىكى تاغلىق يېزىغا كەپتۇ. شۇ يەردىكى خەلق ئېرىق ياساۋاتقانىكەن. شاھ مەشرەپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارغا

ئۆزىنى داۋاندىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى ئىلتىماس قىپتۇ. دېھقانلار
ئۆزلىرى چېپىۋاتقان ئېرىقنىڭ بىر تىك قىياغا ئۇدۇل كەلگەندە.
كىنى، ئۇنىڭدىن سۈنى قانداق ئۆتكۈزۈشكە ئەقلى يەتمەيۋاتقانلىق.
قىنى ھەمدە ئۇنى ئادەم قوشۇپ داۋاندىن ساق - سالامەت ئۆتكۈ-
زۈپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شاھ مەشرەپ ئۇلارنىڭ ياخشى
كۆڭلىدىن خۇرسەن بوپتۇ ھەم ئۇلارغا «سەلەر غەم قىلماڭلار،
سۈنى قىيادىن مەن ئۆتكۈزۈپ بېرەي» دەپتۇ - دە، ھاسسى
بىلەن قىيانى بىر ئۇرغانىكەن، قىيا ئوتتۇرىسىدىن بۆلۈنۈپ سۇ
راۋان ئېقىشقا باشلاپتۇ. شاھ مەشرەپ ھاسسىنى ئېرىق بويىغا
تىكلەپتىكەن، ئەتىسى ئۇ بىر تۈپ تېرەك بولۇپ كۆكلەپ چىقىپ-
تۇ. قىيانىڭ ئوتتۇرىدىن ئېلىنغان ئېرىق ۋە ھېلىقى تېرەك تا
ھازىرغىچە شۇ يەردە بار ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانلار ئۇ-
نىڭغا ئادەم قوشۇپ داۋاندىن ساق سالامەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ.
ئەسلىدە بۇ كەنتتىن تاشقورغانغا بارىدىغان يول يۇق ئىكەنمىش،
شاھ مەشرەپ تۇنجى سەپەر قىلغاندىن كېيىن يول ئېچىلىپتۇ.
مەشرەپ بىلەن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ماڭغان دېھقان قارا بادىرەك
دېگەن داۋانغا قاراپ ئۆرلەپ داۋان بېشىغا چىققاندىن كېيىن،
ئولتۇرۇپ داستىخان سېلىپ ئوزۇق - تۈلۈك چىقىرىپ غىزالى-
نىپ بولغاندىن كېيىن داستىخاننى قېقىپتىكەن، شامال نان
ئۇۋاقلارنىڭ كۆپرەكىنى ۋاچا تەرەپكە، ئازراقنى بورۇمسال
تەرەپكە ئۇچۇرتۇپتۇ. شۇڭا قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ۋاچىدا
ئاشلىق كۆپ بولىدىكەن، بورۇمسالدىن ئاشلىق ئاز چىقىدىكەن.
مەشرەپ داستىخان يايغان ھېلىقى ئېگىزلىكتە ھەرقانچە كۆپ قار
ياغسىمۇ، قار بېسىۋالمايدىكەن ھەم شۇنىڭدىن باشلاپ ۋاچىغا
بارىدىغان يول ئېچىلىپتۇ. بۇ يول ئېگىز، مۈشكۈل ۋە تاشلارنىڭ
رەڭگى قارا بولغانلىقى ئۈچۈن شاھ مەشرەپ بۇ يەرگە «قارا
بەدرەك» دەپ نام قويۇپتۇ.

شاھ مەشرەپ ئاپاق خوجا ئوردىسىدىن قوغلىنىپ جاھان كېزىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان شەھەردىكى بىر كاتتا زەردار باينىڭ ئۆيىدە توي بوپتۇ.

شاھ مەشرەپ بامداتتىن يېنىپ جامائەتنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئۆچىسىدىكى ئادەتتىكى كىيىمى بىلەنلا ھېلىقى تويغا بېرىپتۇ. جامائەت بىلەن بىللە تويغا كېلىۋاتقان بىر قەلەندەرنى كۆرگەن مېھمان كۈتكۈچى دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. جۈل - جۈل بولۇپ كەتكەن ئۇزۇن مەللە ماتا چاپان، ئۈستى - ئۈستىگە ياماق چۈشكەن كەش كىيىپ، ماتا بەلباغ باغلىۋالغان قەلەندەرنى كۆرگەن باينىڭ ئەرۋايى ئۇچۇپتۇ. مېھمان كۈتكۈچى باينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇنى ھويلىدا توختىتىپ، بىر ساپال تاۋاققا پۈلۈننىڭ كۆيۈپ كەتكەن قىسمىقىدىن ئاچىقىپ «بۇنى يەپ دەرھال چىقىپ كەت» دەپتۇ.

شاھ مەشرەپ بۇ ئاھانەتتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ چىقىپ كېتىپتۇ ۋە شۇ شەھەردىكى بىر قەلەمكەش ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنىڭ ئازادە كىيىملىرىنى ئارىيەت ئېلىپ ھېلىقى تويغا يەنە بېرىپتۇ.

يەنە شۇ مېھمان كۈتكۈچى ئىشىك ئالدىغا چىقىپ مۇشۇ ئۆي تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر سۆلەتلىك كىشىنى كۆرۈپ دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. قايقارا مەخسۇمچە چاپان، پارقىراپ تۇرغان مەيسە - كالاچ، سەرپىش تۇماق كىيىپ بېلىگە چاسا باغلىغان مېھماننى كۆرگەن باي، بۇنداق مېھماننىڭ ئۆز ئۆيىگە كېلىشىنى ئالاھىدە ئىناۋەت ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپتۇ ۋە ئەڭ ئازادە مېھمانخانىدىكى ئەتلەس كۆرپە ئۈستىگە

باشلاپ، دۇئادىن كېيىن تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇ ھامان يەنە ھېلىقى كۈتكۈچى ئاپتۇۋا - چىلاپچا كۆتۈرۈپ كىرىپ، مېھماننى قول يۇيۇشقا تەكلىپ قىلىپ «تەق-سىر قول چاقىسىلا» دەپتۇ. مېھمان ئالدىرىماي بېلىدىكى چاسىنى يېشىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن مېھمان كۈتكۈچى مەڭدەپ كېتىپ تىلى كالۋالاشقان ھالدا «تەق... تەقسىر، قول چاقىسىلا» دەپتۇ. شاھ مەشرەپ ئەمدى بېشىدىكى سەرپىش تۇمىقىنى ئېلىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. كۈتكۈچى يەنە بىر نەرسە دېيىشكە پىتىنالمىي چىقىپ كېتىپ بولغان ئەھۋالنى بايغا خەۋەر قىپتۇ. باي ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ: «بۇ مېھماندا بىرخىسەلت بولسا كېرەك، ئۇنى ئالاھىدە كۈتۈڭ-لار» دەپتۇ. كۈتكۈچى قايتىپ كىرىپ چىلاپچا ئۈستىدىكى چاسا بىلەن تۇماقنى ئاۋايلاپ ئېلىپ مېھماننىڭ ئالدىغا ئېلىپ قويۇپ داستىخان سايپتۇ. سىنچايدىن كېيىن گۆش بېسىلغان بىر لىگەن پولۇ كەلتۈرۈلۈپتۇ. ئاڭغىچە بايىمۇ داستىخان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، پولۇ ئۈستىدىكى گۆشنى ئۇششاق توغراپ بولۇپ تەقسىر ئاشقا باقسىلا» دەپ ئالاھىدە ئىززەت - ئېكرام بىلەن مېھماننى ئاشقا تەكلىپ قىپتۇ.

مېھمان ئالدىدىكى ئاشقا بىر قاراپ، بايغا ۋە ھېلىقى كۈتكۈچىگە بىر قارىۋېتىپ، ئالدىدىكى تۇماق بىلەن چاسا بەلبېغىنى لىگەندىكى پولۇ ئۈستىگە قويۇپ «يە تۇماق، يە بەلباغ» دەپتۇ ۋە چاپىنىنىڭ بىر پېشىنىمۇ پولۇغا تەگكۈزۈپ قويۇپتۇ. باي بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىپ «نېمە، ساراڭ بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ: «تەقسىر، بۇ نېمە قىلغانلىرى؟» دەپ سوراپتۇ. شاھ مەشرەپ ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ: «ئەتىگەن ئىشك ئالدىدا توختىتىلىپ ساپال تاۋاقتا قىسماق يېيىشكە مەجبۇر بولغان مېھمان مەن بولمىمەن. ئالدىدىكى بۇ زىياپەت ماڭا ئەمەس، تۇماق،

بەلباغ ھەم چاپاننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ زىياپەتنى چاپان، بەلباغ، تۇماق يېسۇن» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە بايغا، ھېلىقى كۈتكۈچىگە، داسخان ئۈستىدە بولۇۋاتقان بۇ غەيرىي قىلىقلارنى پەگادا تۇرۇپ كۆرۈۋاتقان باينىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا قاراپ:

ئادەمدە خىسلەت ئوندۇر،
توققۇزى توندۇر.
بىرى تەندۇر.

دەپ پولۇ ئۈستىدىكى تۇماق ۋە چاسنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

3

بابا رەھىم مەشرەپ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى، سەئىد دەپ ئاتىغان ئاپاق خوجىغا مۇرت بولغانىكەن. ئۇ خوجا ئالدىدىكى ساداقەتلىك بىلەن قىلغان خىزمىتىگە مۇناسىپ «شاھ» مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپتۇ. كېيىنچە ئۇ ئاپاق خوجىدىن ئازار يەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قەلەندەرچە ياسىنىپ خوتەن سەپىرىنى باشلاپتۇ. ئۇ خوتەن يەرلىرىنى كېزىپ ماچىن دۆلىتىنىڭ پايتەختى «شەھىرى تىلىسمات» خارابىسىگە كەپتۇ. بۇ يەردە ئۇلۇغلىرىمىز توغرىسىدىكى جەڭنامە، رىۋايەتلەرنى، ئىمامى جەئفىرى سادىق مازىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «ئىمامى جەئفىرى سادىق يۈرگەن يول» دېيىلگەن دۆڭنى بويلاپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ بۇ دۆڭنىڭ بېشىغا ئاز قالغاندا يولدىن چەتلەپ كېتىپ قاپتۇ. ئورمانلىقتا يا بىرەر ئادەمنى ياكى يولنى تاپالماي، تېنەپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئاخىر دار راسلاپ ئېسىلىپ ئۆلۈشكە تەرەد.

دۇت قىلىپ، «ئەي خۇدا، يا جېنىمنى ئال، ئىمامى جەئىرى سادىقنىڭ نامۇ نىشانىنى ئاشكارا قىل!» دەپ خۇداغا مۇناجات قىلىپ، توغراق ئۈستىگە چىقىپ، ئارغامچىنىڭ ھالقىسىنى بوي-نىغا سېلىپ، يەرگە سەكرەپتۇ. ئەسلىدە مەشرەپ ئېسىلىپ ئۆلۈشى كېرەك ئىكەن، لېكىن توغراقنىڭ شۇنچە توم پۇتقى ئاجايىپ سادا چىقىرىپ، يەرگە ئېگىلىپ، مەشرەپنىڭ پۇتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ. مەشرەپ بۇنى خۇدادىن كەلگەن كارامەت دەپ ئويلاپ، توغراق ئۈستىگە چىقىپ قارىغۇدەك بولسا، يىراقتا چوق-چىيىپ تۇرغان دۆڭنى، يەنە ئۆزى مېڭىپ كەلگەن دۆڭنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى كۆرۈپتۇ. «مانا ئىمامى جەئىرى سادىق-نىڭ نامۇ نىشانى ئايان بولدى» دەپ، شۇ يەردە «ئىمامى جەئىد-رىم سادىق» دېگەن مۇخەممەسنى ئوقۇپ، سويىلىرى بىلەن ھەلقە تۈزگەن پېتى ئىمامى جەئىرى سادىق مازىرىغا قاراپ سۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. مازارغا يېتىپ بارغان چاغدا بىر تالدىن خادىنى تىكلەپ-تۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاۋاپ قىلغۇچىلار بۇ مازارغا بىر خادا، ھېچبولمىسا بىر تال ياغاچ ياكى بىر تال قىزلىق تاشنى تىكلەش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. مەشرەپ ئېسىلغان ھېلىقى توغراق تاۋاپچىلار مازارغا كېلىشتىن ئىلگىرى تاۋاپ قىلىدىغان جايغا ئايلىنىپتۇ. ناھەقچىلىككە ئۇچراپ، ئۆز رەقىبىدىن ئۆچ ئېلىشقا قۇربىتى يەتمىگەن كىشى مۇشۇ توغراق تۈۋىگە كېلىپ، شېخىغا ئېسىد-لىپ، خۇداغا مۇناجات قىلسا، ھاجىتى راۋا بولار ئىشىمىش. پۈت-قىمىنى يىرسا كۈشەندىسى ئۆلەر ئىشىمىش.

مەشرەپ بۇ يەردىكى كۈنلىرىدە بىر گەمە قازدۇرغان ۋە بۇ يەردە «چىن - ماچىن» دېگەن غەزەلنى يازغانىكەن، بىر گۈلخان ئۆيى ياستىتىپ، ئۆزى ئوت يېقىپ چىن - ماچىن دېگەن غەزەلنى ئاھاڭغا سالغانىكەن. ئۇنى تەمبۈر، داپ، ساپايى، يالغۇزەك (نەي) لەرنىڭ كۈي ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ «ھۆكمەت» قىل-

غان، مۇرىتلىرى ساما سالغان، بۇ گۈلخاننىڭ ئوتى يېقىلغاندىن
ھازىرغىچە يانغىنى ئۆچۈرۈپ قويۇلمىغان. «چىن ماچىن» «مەن
باراي»، «ئىمامى جەئىرىم سادىق» قاتارلىق غەزەل - مۇخەم -
مەسلەر ھەر كۈنى گۈلخان ئەتراپىدا ئوقۇلۇپ، ساز ۋە «ئاللاھۇ»
تەڭكەش سادالىرى ئارقىسىدا زىكرى - سۆھبەت قىلىش، تا
ھازىرغىچە ئادەت بولۇپ كەلگەن. سەيلە - سايھەت توختاپ
قالغان كۈنلەردىمۇ ئۆزىنى مەشرەپكە مۇرىت ھېسابلايدىغانلار گە -
مىدە قونۇپ، گۈلخان ئۆيىدە نەغمە - ناۋا قىلىپ، «ھۆكەمەت»
ئوقۇپ، گۈلخاننى ئۆچۈرمەي كەلگەن. بۇ گۈلخان مەشرەپ زامانە -
ئىدىن تا بۇ دەۋرگىچە يېنىپ تۇرغانىمىش.

سۆزلەپ بەرگۈچى: قادىر ئەمەت

خاتىرىلىگۈچى: رازىيە قادىر

خاتىرىلىگۈچى: ھېسامىدىن ئەزىز.

مۇسابايوف

1

باھاۋۇدۇن باي بىلەن ھۈسەن باينىڭ ئاتىسى مۇسابايوف ئەسلىدە نامرات بىر يىگىت ئىكەن. بىراق ئۇنىڭ قولى كەڭ، چېھرى ئوچۇق، لىللا گەپ قىلىدىغان ئادىل يىگىت ئىكەن. مۇسا بىر كۈنىسى ھويلىدىكى ئاق ئۈجمىنىڭ تۈۋىدە يېتىپ سەھەردە بىر چۈش كۆرۈپتۇ:

ئاپئاق ساقاللىق ئۈچ كىشى ئۇنى ئىشىك ئالدىغا كېلىپ توۋلاپتىمىش، ئۇ چىققاندىن كېيىن ئىگەر - جابدۇقلۇق بىر ئاتقا مىندۈرۈپ قەشقەر شەھىرى تەرەپكە ئېلىپ مېڭىپتۇدەك. يولدا بارغۇچە ئاقساقاللاردىن بىرى سوئال قويۇپ:

— ئوغلۇم، ئانىڭىزنى قانداق نېمەتلەر بىلەن بېقىۋاتىسىز؟ - دەپتۇ. مۇسا مېھرىبان ئانىسىنى پاقلان گۆشى، كالا سۈتى، توخۇ، ئۆردەك تۇخۇمىدا بېقىۋاتقانلىقىنى، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ راۋاج تېپىپ، ھوسۇلنىڭ ياخشى بولۇۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— مۇندىن كېيىن، - دەپتۇ ئاقساقاللارنىڭ بىرى، - دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى مەھەللىدىكى بۇرادەرلىرىڭىزگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئۆزىڭىز سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىڭ، چۈنكى سودا - سېتىق ئىشلىرى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى،

ئاندىن قالسا ئورمانچىلىق ئىشلىرى بىلەن كىشىنىڭ قەدىمى
ئىلگىرى باسدۇ. پەقەت دېھقانچىلىق ئىشلىرىغىلا قارىۋالسا ئاش-
لىق دېگەن ئاز بولسا يېتىدىغان، كۆپ بولسا كېتىدىغان نېمە،
— دەپتۇ.

— سودىگەرلىكنىڭ سەرمايسىنى نەدىن تاپمەن؟ — دەپتۇ
مۇسا ئېھتىرام بىلەن.

— ئۇنىڭ كارايتى چاغلىق، — دەپتۇ ئۈچىنچى كىشى، —
مەن سىزنى ئۈچمىراۋاندىكى بىر تاشنىڭ تۈۋىگە باشلاپ بارىمەن.
تاشنىڭ ئاستىدا بىر كوزا ئالتۇن بار، ئۇنى ئىشلەتسىڭىز ھەرقانداق
سەرمايىگە يېتىپ ئاشىدۇ، — دەپتۇ. مۇسا ئۇلار بىلەن
«ئۈچمىراۋان» غىچە بىرلىكتە بېرىپتۇ. ئاقساقاللار ئاتتىن چۈ-
شۈپتۇ. ئۈچىنچى كىشى قامچىنىڭ دەستىسى بىلەن يوغان بىر
تاشنى ئىرىغىتىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تاشنىڭ ئاستىدا تۇرغان
ساپىرىق ئالتۇنلار كۈن نۇرىدا ۋال - ۋۇل قىلىپ كېتىپتۇ.
مۇسانىڭ كۆزلىرى چاقناپتۇ. «پاھ!» دەپ ۋارقىراپتۇ ھاياجىدى-
نى باسالماي، شۇنىڭ بىلەن ئويغىنىپ كېتىپتۇ.

— نېمە بولدى بالام؟ — دەپتۇ ئۇنىڭ يېنىدا ئويغاق ياتقان
ئانىسى مۇسانىڭ ۋارقىرىشىدىن ئەنسىرەپ.

— ئانا! — دەپتۇ مۇسا ھاياجىنىنى باسالماي، —
خاسىيەتلىك چۈش كۆرۈۋېتىپ ئويغىنىپ كەتتىم.

— ياخشى چۈش كۆرگەنمىدىڭىز؟ — دەپتۇ ئانا.

— شۇنداق، — دەپتۇ مۇسا ۋە چۈشىنى ئانىسىغا سۆزلەپ
بېرىپتۇ.

— ھەقىقەتەن خاسىيەتلىك چۈش ئىكەن، — دەپتۇ ئۇنىڭ

ئانىسى ھاياجانلىنىپ، ئانا - بالا ئىككىسى ئورنىدىن تۇرۇپ،
نامىزىنى ئوقۇپ، چاي - پاي ئىچكەندىن كېيىن مۇسا ئېشىكىنى
مىنىپ «ئۈچمىراۋان» غا مېڭىپتۇ. مەھەللىدىكىلەر «نەگە ماڭى-

دىك؟» دېسە، «ئېشەك باققاچ تەرمەچ تېرىپ كېلەيمىكى» دەپتۇ مۇسا. شۇ كۈنى كەچتە ئۇ بىر خۇرجۇننىڭ ئىككى بېشىغا لىق قاپلانغان ئالتۇننى ئېشىكىگە ئارتىپ ئانىسىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئانا ھەيران قاپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى كۈنسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر «مۇسابايوققا خىزىر يولۇققانىكەن» دېيىشىدىغان بوپتۇ.

2

مۇسابايوق مۇسا دەپ ئاتىلىدىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ غۇلجا شەھىرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ تاسادىپىي بىر دۇكاندارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. دۇكاندار مۇساغا سالام - سائەت قىلىپ: — ئۆزلىرىنى نەدىن سورايمىز؟ — دەپتۇ.

— مەن قەشقەردىن كەلدىم، — دەپتۇ مۇسا.

— قەشقەرنىڭ نەرىدىن كەلدىڭىز؟

— ئاتۇش ئېكسپىدېنتى كەلدىم.

— ئۇنداقتا بەك ياخشى ئىكەن. ئۆزلىرى بىلەن ئەھۋالاش.

قۇم بار ئىدى، دۇكانغا كىرسىلە، — دەپتۇ سودىگەر. مۇسا

دۇكانغا كىرىپتۇ، ئۇلار چاي ئىچىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. ئاندىن

دۇكاندار: —

— سىزنىڭ ئېكسپىدېنتى كەنتىدىن ئىكەنلىكىڭىزنى ئاڭلاپ ئىچ.

ئىچىمىدىن سۆيۈنۈپ كەتتىم. سىلەرنىڭ كەنتىڭلارنىڭ ئۈچمىرا.

ۋان تەرىپىدىكى «توققۇز ھۇجرا» نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھۇجرىنىڭ

قېبلە تەرىپىدە بىر سۈرەت بار، سۈرەتنىڭ بىر بېقىنىدا قېرىنداش

سىزىقىدەك بىر ئىز بار. شۇ يەرنى كولىسىڭىز تۆشۈك چىقىدۇ.

تۆشۈك ئىچىدە بىر قۇتا بار، شۇ قۇتنى ماڭا ئېلىپ چىقىپ

بەرسىڭىز، بىر ئۆمۈر يەتكۈدەك بايلىق ئانا قىلغان بولاتتىم،

— دەپتۇ.

مۇسا بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىشەنمەسلىك نەزىرى بىلەن دۇكاندا-
دارغا قاراپتۇ. دۇكاندار دەرھال:

— دېگەنلىرىمگە تولۇق ئىشىنىڭ، مەن ھازىر سىزگە قەش-
قەرگە بېرىپ قايتىپ كېلىشىڭىزگە يەتكۈدەك پۇل بېرى، —
دەپتۇ. ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتۈپ مۇسا غۇلجا شەھىرىنىڭ كوچى-
سىدا يەنە پەيدا بوپتۇ. ئۇ ۋەدىلەشكەن دۇكان ئالدىغا كەلسە،
ئۆزىگە ۋەزىپە تاپشۇرغان دۇكاندارنىڭ ئورنىدا بىر ياشانغان ئايال
سودا - سېتىق قىلىۋاتقۇدەك. مۇسا ئايالدىن دۇكاندارنى سوراپ-
تۇ. ئايال:

— ئۇ كىشى بۈگۈن يوق، موڭغۇلكۈردە بىر ئاغىنىسى قازا
قىلىپ، شۇ يەرگە كەتكەندى، بىرەر ئىش بىلەن ئىزدەپ كەل-
گەنمىدىڭىز؟ — دەپتۇ. مۇسا قولىدىكى قۇتىنى ئۇنىڭغا بېرىپ-
تۇ، ئۆزى بولسا ئەتە كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قايتىپ كېتىپتۇ.
ئۇ ئەتىسى دۇكاننىڭ ئالدىغا كەلسە، ئۆزىگە ۋەزىپە تاپشۇرغان
بوۋايغا ئوخشاپ كېتىدىغان قابىل بىر يىگىت سودا - سېتىق
قىلىپ تۇرغۇدەك. مۇسا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي بىردەم ئۇياق-
قا، بىردەم بۇياققا ئۆتۈپتۇ، بىراق ھېچنېمە دېيەلمەپتۇ. ئوغلۇم
مۇسا، مېنى تونۇيالىدىڭىزمۇ؟ — دەپتۇ دۇكاندار.

— مەن بىلەن بىر دېمەتلىك تۇرۇپ ئوغلۇم دېگىنىڭىز نىمى-
سى؟ — دەپتۇ مۇسا. دۇكاندار:

— سىزگە ۋەزىپە تاپشۇرغان كىشى دەل مەن بولىمەن. قاندا-
داق، ئوخشىمايۋاتامدەن؟ — دەپتۇ.
— سىز قانداقمۇ ئۇ ئاقساقال كىشى بولىسىز؟ سىز دېگەن
ياشلا بىر يىگىت تۇرسىڭىز.

— توغرا دەيسىز، — دەپتۇ دۇكاندار، — سىز ئېلىپ
چىققان قۇتىدىكى نەرسە ئادەم ياشارتىدىغان دورا ئىدى. مەن

كېچىچە شۇ دورىنى يەپ مانا مۇشۇ ھالغا كەلدىم، — دەپتۇ.
— ئۇنداقتا مېنىڭ ئېلىپ كەلگىنىم بىباھا دورا ئىكەن —
دە، — دەپتۇ مۇسا ئەپسۇسلىنىپ.

— كۆڭلىڭىز يېرىم بولمىسۇن، مەن سىزگە ئۆمرىڭىز بويى
يېتىپ ئاشقۇدەك دۇنيا بېرىمەن دېمىگەنىمدىم. سىزگە دېگەندى-
رىمنى بەجا كەلتۈرسەم سىزمۇ مەندىن رازى بولۇپ قالسىز.
— سىز مۇشۇ دورىنى ئېلىپ كەلگەن «توققۇز ھۇجرا» نىڭ
يۇقىرىقى تەرىپىدىن ساناپ يۈز قەدەم ماڭسىڭىز بىر دانە قاپقارا
تاشنى ئۇچرىتىسىز، شۇ تاشنى باشقىلارغا كۆرسەتمەي ئۆيىڭىزگە
ئېلىپ بېرىپ سىرتىنى قىرئەتسىڭىز ئىچىدە نېمە بارلىقىنى
بىلىسىز، — دەپتۇ.

مۇسا غۇلجىدىن قايتىپ كېلىپ قارا تاشنى ئۆيىگە ئېلىپ
بېرىپ. سىرتىنى قىرئەتتەپ قارىغۇدەك بولسا ئالتۇن ئىكەن.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئاتۇشنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان تۇڭگانلار
ئالتۇننى مۇشۇ يەردە ئويۇتۇپ سىرتىنى ئوت قالاپ ئىسلىۋەتكەن-
مىش، بىراق ئۇلار ئالتۇننى ئېلىپ كەتكۈچە ئۆلۈپ كەتكەن-
مىش، بۇ بىر سىر سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغانمىش.

(«ئاتۇش خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى.)

تەجەللى

ئۈچ مۇھىم شەرت

تەجەللىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەيدىغان بىر كىشى:

— ھەزرىتىم، ئىككىيلەننىڭ كۆڭلىمىز خېلى يېقىن، ئەمما مېنىڭ ئۆيۈمگە بىرەر قېتىمىمۇ بارمىدىلا، بۈگۈن بىر بېرىپ كەلسە ناھايىتىمۇ خۇشال بولاتتىم، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان تەجەللى:

— مېنىڭ مۇھىم ئۈچ شەرتىم بار. ئەگەر مۇشۇنىڭغا كۆندۈسەن بارسەن، — دەپتۇ. ھېلىقى كىشى قول باغلاپ تۇرۇپ: — ۋاي ھەزرىتىم، قانداق شەرتلەر بولسا كۆنىمەن، — دەپتۇ. تەجەللى:

— بىرىنچى شەرتىم: مېنى ئۇرمايسىز. بۇنى ئاڭلىغان ھېلىقى كىشى ھەيران بولغىنىدىن قول باغلاپ تۇرۇپ: — ۋاي ھەزرىتىم، سىلنى ئۇرغىلى بولامدىغان، — دەپتۇ. تەجەللى يەنە:

— ئىككىنچى شەرتىم: ماڭا زەھەر يېدۈرمەيسىز، — دەپتۇ. ھېلىقى كىشى تېخىمۇ ھەيران قېلىپ قول باغلاپ تۇرۇپ:

— ۋاي ھەزرىتىم، ئۆزلىرىگە ئۇنداق قىلغىلى بولامدىغان، — دەپتۇ.

— ئۈچىنچى شەرتىم: مېنى تۈرمىڭىزگە سولاپ قويمايسىز،
— دەپتۇ. ھېلىقى كىشى قول باغلاپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ:
— ۋاي ھەزرىتىم، ئۆزلىرىنى ھەرگىز ئۇنداق قىلغىلى
بولمايدۇ، — دەپتۇ.

تەجەللى بىلەن ھېلىقى كىشى ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرسا، ئۆي
ئىگىسىنىڭ بالىسى كىرىپ، دادىسىنى خاپا قىلغىلى تۇرۇپتۇ.
دادىسى ئاچچىقىدا بالىسىنى ئۇرۇپتۇ، بۇنى كۆرگەن تەجەللىنىڭ
ئاچچىقى كېلىپ:

— مېنى نېمىشقا ئۇرىسىز، — دەپتۇ. ھېلىقى كىشى:
— يوقسۇ ھەزرىتىم، مەن ئۆز بالامنى ئۇردۇم، — دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ. تەجەللى:
— ئاشۇ قىلغىنىڭىز مېنى ئۇرغىنىڭىز بولمامدۇ، —
دەپتۇ.

ئۆي ئىگىسى ئىنتايىن خىجىل بوپتۇ.
بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن تەجەللىگە تاماق ئېلىپ كىرىپتۇ،
تەجەللى تامىقىنى تولۇق يەپ بولماي تۇرۇپلا توختىۋاپتۇ. ئۆي
ئىگىسى:

— باقسىلا ھەزرىتىم، — دەپ زورلاپ تۇرۇۋاپتۇ.
— نېمىشقا ماڭا زەھەر يېدۈرىسىز؟ — دەپتۇ تەجەللى. ئۆي
ئىگىسى:

— يوقسۇ ھەزرىتىم، مەن سىلنى تاماققا زورلىدىم، —
دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. تەجەللى:
— تاماقنى كۆپ يېيشكە زورلاش زەھەر بولماي نېمە؟ —
دەپتۇ. ئۆي ئىگىسى ناھايىتىمۇ خىجىللىق ھېس قىپتۇ.
تەجەللى بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ قايتىشقا
تەمشىلىپتۇ. ئۆي ئىگىسى:

— بۇ تۇنجى قېتىم كېلىشلىرى، ئۇنداق قىلماي بىردەم

ئولتۇرۇپ بەرسىلە، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. تەجەللى بۇنىڭغا سەل خاپا بولۇپ:

— نېمە ئۈچۈن مېنى تۈرمىگە سولاپ قويىسىز؟ — دەپتۇ. ئۆي ئىگىسى تەجەللىنى ئۇزىتىپ قويۇپتىيۇ، ئۆزى ھاڭ — تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ.

ئەدەبلەش

تەجەللىنىڭ يەكەندە نىزامىدىن ئىسىملىك كۆرەڭ بىر دوس-تى بار ئىكەن. بىر كۈنى نىزامىدىن ئۇنى قوغلاپ كەپتۇ. تەجەللى ئۇنىڭدىن:

— ئەھۋالڭ قانداقراق، — دەپ سوراپتۇ. نىزامىدىن: — ھازىر كۈنۈم ئوبدان بولۇپ قالدى، ئىلگىرىكىدەك قاتاردا يوق ئەمەس. بەگ — غوجاملار بىلەن باردى — كەلدىدە، ئولتۇ-رۇش — قويۇشتا بىللە ئۆتۈۋاتىمەن، — دەپتۇ. تەجەللى:

نىزامىدىن مۆتىۋەر، ئىبللى بىلەن باراۋەر. بەگكە بەرمە. ..

بەرسەڭ ئەگەر ماڭا بەر. دېگەنكەن، نىزامىدىن ئوسال ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ.

كەمتەرلىك

تەجەللى خۇش چاقچاق، ھازىر جاۋاب شائىر بولۇپلا قالماي، سەممىي، ساپ دىل كىشى ئىكەن.

بىر قېتىم خۇمۇلى (ئالىم ئەھمەد زىيائىنىڭ دادىسى مۇللا-خۇن ھاجى) قاغىلىققا بېرىپتۇ. تەجەللى بىلەن تۇنجى قېتىم

دىدار كۆرۈشۈپ ھاياجانلانغان خۇمۇلى سالاملاشقاندىن كېيىنلا:
بۇ دەم مۇشتاقى دىدارى تەجەللى،
ھەمىن دەم تافت ئەنۋارى تەجەللى.
مەنىسى: (تەجەللىنىڭ دىدارىنى كۆرۈشكە ئىنتىزار ئىدىم. مانا
ھازىر تەجەللىنىڭ نۇرلىرى كۆز ئالدىمدا جۇلالاپ تۇرۇپتۇ)
دېگەنكەن.

تەجەللىمۇ خۇمۇلىغا دەرھال ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىدىغان
مۇنداق بىر بېيىت بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

باتىن جو دېۋە ئەمۇ بىز ھەر پېرىشتە ئەم،
بارۇدى مەئىيەت سەراپا سېرىشتە ئەم.

(مەنىسى: ئىچىم دېۋىدەك، ئەمما زاهىردا پەرىشتىدە كەم،
باشتىن - ئاياغ گۇناھنىڭ تۈتۈنى بىلەن بۇلغانغانمەن.)^①

تەجەللىنىڭ ئۇچتۇرپانغا سەپىرى

تەجەللىنىڭ تېبابەتچىلىك، شېئىرىيەت، ئىلمىي نۇجۇم،
كالا مېزىم جەھەتتىكى بىلىمى ناھايىتى مول بولۇپ، ئۇنىڭ داخقى
ئالتە شەھەرگە كەڭرى يېيىلغانىدى. ھەرقايسى ناھىيە، شەھەر-
لەردىكى ئىلىمخۇمارلار تەجەللى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشنى،
ئۇنىڭ ئىككى كەلىمە سۆزلىرىنى ئاڭلاشنى، مۇبارەك چىرايىنى
كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىشاتتى. شۇ قاتاردا ئۇچتۇرپاندىكى
ئىلىمخۇمارلار ئارىسىدىمۇ تەجەللىگە ئىخلاص قويدىغانلار كۆپ
ئىدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، ئۇچتۇرپان ھاكىمى تاجىۋاڭنىڭ
مەخسۇس مۆھۈرى بېسىلغان بىر تەكلىپنامىنى تەجەللى ھەزرەت-
لىرىنىڭ ھۇزۇرىغا يوللاشتى.

بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە تەجەللىنىڭمۇ سەپەر قىلىپ، كەڭ ئىلىم ئەھلى بىلەن ئۇچراشقۇسى، يۇرت كۆرۈپ، كۆكس - قارىنى ئاچقۇسى كېلىپ قالغانىدى.

1924 - يىللىرى كۈز ئېيىدا، تەجەللى ھەزرەتلىرى ئۈچ - تۈرپان خەلقىنىڭ مۇبارەك تەكلىپىگە ئاساسەن بىر قانچە مۇ - رىت، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، بۇ يەردە تاجىۋاڭ قاتارلىق ئەمەلدارلار، ئابدۇۋايىت داموللام قاتارلىق يۇرتنىڭ كاتتا ئۆلىمالىرى ۋە نۇرغۇن پۇقرالارنىڭ قىزغىن قار - شى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

تەجەللى كېلىشتىن ئىلگىرى، ئۇچتۇرپاندىكى ئۆلىمالار شۇنداق مەسلىھەتلەشكەندىكى، ھەزرەتلىرىنىڭ يۇرتىمىزغا قە - دەم تەشرىپ قىلىمىقى ئاسان ئەمەس، يېشى ئۇلغىيىپ قالدى، ئۇنىڭ ھاياتى بىز ئۈچۈن تەۋەررۈك، باشقا تەرەپلەرگە بارالماي - دۇ، شۇڭا قوشنا يېزا، ناھىيىلەرگە ئۇچۇر يەتكۈزسەك، تەجەل - لى ئالىيلىرىغا ئىخلاىس قويغۇچىلار ۋە تالىپلار كېلىپ، بۇ مۆھتەرەم زاتنىڭ ئىلىم تەھسىلىدىن تەڭ بەھرىمەن بولسا. شۇ - نىڭ بىلەن، تەرەپ - تەرەپكە خەۋەرچىلەر ماڭغۇزۇلۇپ، كەل - چىن، ئاۋات، ئاقسۇ (كوناشەھەر) قاتارلىق جايلاردىن كۆپلىگەن ئىخلاىسمەنلەر، ئۆلىما، تالىپلار ئۇچتۇرپانغا جەم بولۇپ، تەجەل - لىنىڭ دەرسىنى ئاڭلاشقا جەم بولۇشتى. ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قىزغىن كەيپىيات قاپلاپ، ھەممە ئادەمنىڭ چىرايىدىن بىر خۇ - شاللىق ئالامەتلىرى جىلۋە قىلاتتى.

ئۇچتۇرپان شەھىرىدە ئابدۇۋايىت داموللام دېگەن كاتتا بىر ئۆلىما بار ئىدى. ئۇنىڭ يىراق - يېقىندىن كەلگەن نەچچە ئون تالىپلىرى دەرسىنى ئاڭلايتتى. كىچىكىدە ئاتا - ئانىسى بىلەن قەشقەر شەھىرىدىن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئوسمان داموللام بالاغەتكە يېتىش ئالدىدا قەشقەر خانلىق مەدرە -

سىگە بېرىپ بىرقانچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان بولسىمۇ،
لېكىن دېگەندەك رازى بولماي، يەنىلا ئۆز ئۈستىدىن تەلىم
ئالغىنىم تۈزۈكرەك ئىكەن دېگەن ئوي بىلەن ئابدۇۋاپىت داموللا
لامىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلگەندى. ئۇ باشقا نۇرغۇن تالىپلار
بىلەن باش چۆكۈرۈپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. دېمەك ئابدۇۋاپىت
داموللام تولغان ئۆلىما بولۇش ۋەپىتى بىلەن تەجەللى ھەزرەتلىك
رىنى ئۇچتۇرپانغا تەكلىپ قىلىش، ئۇنى قىزغىن قارشى ئېلىشتا
باشلامچىلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەجەللىنىڭ ئىستېداتىنى
بىر ئىمتىھان قىلىپ بېقىش ئىستىكى ئۇزۇندىن بېرى ئۇنىڭ
كۆڭلىنى چۇلغۇۋالغانىدى.

تەجەللى ئۇچتۇرپانغا كېلىپ بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىنكى
بىر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن، ئابدۇۋاپىت
داموللام بىلەن تەجەللىنىڭ بىر داستىخاندا ئولتۇرىدىغانلىقى بىلەن
كىتىلدى. ئابدۇۋاپىت داموللام ئوسمان داموللام قاتارلىق
ئۇندەك چېچەن، ناتىق تالىپلىرىغا تەجەللىدىن سورايدىغان سوئال-
لىرىنى بەلگىلەپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ۋەزىپە تاپشۇردى. يەنى ئۆزى
ئالدى بىلەن نەزمە ئارقىلىق سوئال سورايدىغانلىقىنى، تەجەللى
مۇبادا بۇ سوئالغا نەزمە ئارقىلىق جاۋاب بېرەلسە، تالىپلىرىغا
باشقا گەپ قىلمايدىغانلىقىنى، ئەگەر جاۋاب بېرەلمەي قالسا،
ئوڭ كۆزىنى قىسىپ بەلگە بېرىدىغانلىقىنى، شاگىرتلىرىنىڭ
تەجەللىدىن كەينى - كەينىدىن سوئال سورىشى لازىملىقى، بۇ
سوئاللارغا تەجەللى جايدا جاۋاب بېرەلسە، ئۇنى قىزغىن قارشى
ئالدىدىغانلىقىنى؛ جاۋاب بېرەلمەسە، ئۇنىڭ كاتتا ئالەملىقچىغا
گۇمان بىلەن قارايدىغانلىقىنى، ئادەتتىكىچە كۈتۈش بىلەن بولدى
قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

پىلان بويىچە ھاكىم تاجىۋاڭنىڭ ھويلىسىدا داغدۇغىلىق
كۈتۈۋېلىش سورۇنى ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا تاجىۋاڭ قاتارلىق

يۇرت مۆتىۋەرلىرى، زۇنۇن ھاجىم، ئابدۇقادىر ئاقساقال، ئابدۇۋاپىت داموللام قاتارلىق ئۆلىمالار ۋە نەچچە ئون تالىپلار، جۈملىدىن ئوسمان داموللام قاتارلىقلارمۇ قاتناشتى.

بۇ سورۇن شۇنداق قىلىپ كەتتىكى، ھەممە ئادەمنىڭ چىرا-يىدىن كۈلكە بېسىقمايتتى. كىشىلەر قىزغىن پاراڭغا چۈشكەندە ئابدۇۋاپىت داموللام ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆزىگە سۆز ئېلىپ، تە-جەللىگە قارىتىپ نەزمە ئوقۇپ ھال - ئەھۋال سورىدى. ئۇنىڭ نەزمىسى پارسچە بولۇپ، سورۇن ئەھلىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇردى.

تەجەللى ھەزرەتلىرى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن سورۇن ئەھلىگە قاراپ، رەھمەت، ئۆزلىرىنىڭ ماڭا نەزمە ئېيتقانلىرىغا چىن كۆڭلۈمدىن تەشەككۈر بىلدۈرمىەن. مەن قەشقەردىكى ۋاق-تىمدا تەلۋىنىڭ شەھىرىدە بىر كاتتا ئالىم يېتىشىپ چىقىۋاتىدۇ دەپ ئاڭلىغانىدىم. بۈگۈن قادىر ئاللا، دەل شۇ ئالىم بىلەن مېنى داستىخاندا بولۇشقا داخىل قىپتۇ، نەزمىڭىزگە نەزمە بىلەن جا-ۋاب بەرمىسەم، قاغىلىقتىن كەلگەن تەجەللىنىڭ ھالى شۇنچىلىك ئىكەن دەپ قالارسىز دەپ، داستىخاندىكى نازۇ نېمەتلەرنى مەدەد-يىلەپ پارسچە نەزمە ئوقۇدى...

تەجەللىنىڭ نەزمىسى ئابدۇۋاپىت داموللامغا تولمۇ يېقىپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قۇچاقلاپ تۇرۇپ: — ھەزرەتلىرى ئۆزلىرى مېنىڭ ھازىر، بۇنىڭدىن كېيىن ۋە باقىي ئالەمدىكىمۇ ئۇستازىم، مەن سىلنى ناھايىتى ھۆرمەت-لەيمەن دەپ، يېنىدىن ئەللىك سەر تەڭگىنى چىقىرىپ، تەجەللى-نىڭ ئالدىغا قويدى ۋە بۇنى سەپەر جەريانىدا ئاز بولسىمۇ خىرا-جەتكە لازىم قىلارلا، — دېدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ تەجەللىنىڭ مۇبارەك سىماسى كۆپچە-

لىككە قايتىدىن ئۆز سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلدى. بۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىقتا، تەكرار داستىخان سېلىنىش ئارىلىقىدا تەجەللى تەكلىپ بىلەن تاجىۋاڭنىڭ قىزىنىڭ كېسىلد-نى كۆردى. خانقىزنىڭ بىتاپ بولۇپ قالغىنىغا خېلى يىللار بولۇپ قالغان بولۇپ، تېۋىپلارغا كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ شىپا تاپالمىغانىدى. تەجەللى خانقىزنىڭ تومۇرىنى دىققەت بىلەن تۇتۇپ كۆرۈپ، ئىككى ئاللىقىنى، ئىككى تاپىنىغا ئىككىدىن تۇتتى ئۇ. رۇپ قويدى - دە، تاجىۋاڭدىن قىزنىڭ كۈيەسى بارمۇ دەپ سورىدى. «ياق» دەپ جاۋاب بەردى تاجىۋاڭ ھېچ ئىش بولمىغان-دەك.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تەجەللى تاجىۋاڭغا: — ۋاڭ خوجام لەگلەك ئۇچۇش مۆھلىتىدىن ئۆتۈپ كېتىپ-تۇ. ئۇنى خالىغان جايغا ئۇچقىلى قويساق، بەك ياخشى بولغان بولاتتى، — دېدى. كېيىنكى كۈنلەردە تاجىۋاڭنىڭ قىزى ئۆزد-نىڭ كۆڭلىدىكىدەك بىر يىگىتكە ياتلىق قىلىنىۋىدى، دېگەندەك كېسىلى سەللىمازا ساقىيىپ كەتتى. تەجەللىنىڭ تېبابەتچىلىك تەرەپتىكى ماھارىتىمۇ ئۇچتۇرپان خەلقى ئارىسىدا خېلى يىللارغى-چە يادلىنىپ تۇردى.

تەجەللى بۇ قېتىم ئۇچتۇرپانغا كەلگەندە، شەھەر كوچىسىد-كى ئوردا مەسچىتىتە بىر قانچە قېتىم دەرس سۆزلىدى. ئۇنىڭ لېكسىيىسىگە ئۇچتۇرپان، كەلپىن، ئاۋات، ئاقسۇ (كونا شە-ھەر) قاتارلىق جايلاردىن يىغىلغان ئۆلىمالار، تالىپلار، ئىخلا-س-مەن مۇخلىسلار ئىشتىراك قىلىشتى.

تەجەللىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كېلىپ مەشھۇر سەيلىگاھ سوۋۇتقا مازىرىنى تاۋاپ قىلىشى خاسىيەتلىك ئىش بولدى. ئۇ بۇ يەردىكى موللا شاكىر قەبرىسىگە كېلىپ، خەتىمقۇرئان قىلدى، يىغىلغان كىشىلەرگە، موللا شاكىرنىڭ ئىنشائى، شېئىرىيەت ۋە مەنىتىق

ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىم ئىكەنلىكىنى، يەكەندىكى چېغىدا ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق داستاننىڭ پارسچە نۇسخىسىنى ئو- قۇپ، ئۇنىڭ پاساھەت ۋە بالاغىتىدىن بەھرە ئالغانلىقىنى زوقمەند- لىك بىلەن سۆزلەپ، ئۇچتۇرپاندىكى ئۆلىما، تالىپلاردىن پۇر- سەت تاپسىلا بۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەبرىسىگە كېلىپ، ئۇنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ قويۇپ قايتىشنى تاپىلاپتۇ. ھەمراھ بولغۇچى- لار، تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ تەۋەررۈك سۆزلىرىدىن تەسىر- لىنىپ، باشلىرىنى لىڭشىتىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن سوۋۇتقا سەي- لىگاھى ۋە موللا شاكرىنىڭ قەبرىسى كىشىلەر تەرىپىدىن يەنىمۇ ئۇلۇغلىنىدىغان بوپتۇ»^②

- ① ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: قاغىلىق ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيە- تىدىن شەمئۇلداخان خوجا.
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇختەر مامۇت مۇھەممىدى.
② ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: ئۈرۈمچى شەھەرلىك مەدەنىيەت كادىرلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تۇرسۇن بارات.
خاتىرىلەنگەن ۋاقىت: 1996 - يىل 13 - ئىيۇل، ئۈرۈمچى

责任编辑：艾尔肯·伊布拉音
责任校对：伊力亚斯·热依祿
封面设计：夏迪耶·阿西姆

维吾尔民间传说 (3) (维吾尔文)
(人物, 事件篇)
海热提江·乌斯曼 编

新疆青少年出版社出版
(乌鲁木齐市胜利路100号 邮编: 830001)
新疆新华书店发行
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 9.875印张
1998年3月第1版 1998年3月第1次印刷
印数: 1—7,030

ISBN7-5371-2861-8/Z·38 定价: 12.80 元
如有印装问题请直接同承印厂调换